

20/21
2023/2024

B O S A N S K I J E Z I K

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

20/21

BOSANSKI JEZIK

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

20/21

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Ahmet Kasumović, Refik Bulić, Remzija Hadžiefendić-Parić, Marica Petrović, Amira Turbić-Hadžagić, Sead Nazibegović, Marijana Nikolić, Mirsad Kunić, Mevlida Đuvić, Alma Denić-Grabić, Mirela Berbić-Imširović, Anisa Avdagić

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Sead Nazibegović

Urednice u redakciji / Editors in the redaction

Mirela Berbić-Imširović i Mevlida Đuvić

Urednica broja / Editors of the issue

Mirela Berbić-Imširović

Urednički savjet / Board of consulting editors

Josip Baotić (Sarajevo)	Mario Brdar (Osijek)
Wayles Browne (Ithaca)	Zrinka Glovacki Bernardi (Zagreb)
Enver Halilović (Tuzla)	Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Josip Silić (Zagreb)	Yusuf Ziya Sümbüllü (Aydin)
Marko Jasenšek (Maribor)	Aleksander Urkom (Budapest)
Najil Kurtić (Tuzla)	Vlatka Dugački (Zagreb)
Bernes Aljukić (Tuzla)	

Lektori / Language editors

Autori

Časopis je indeksiran u / The journal is indexed in

EBSCO, C.E.E.O.L. (Central and East European Online Library),
MLA (Modern Language Association)

Dizajn / Design by

Jilduza i Selmir Pajazetović

Izdavač i adresa Uredništva / Address of publisher and editors

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Odsjek za bosanski jezik i književnost
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 TUZLA
BiH

Časopis izlazi jednom godišnje.

ISSN 3029-4304

B O S A N S K I J E Z I K
ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

20/21

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Odsjek za bosanski jezik i književnost

Faculty of Philosophy of Tuzla University
Department for the Bosnian Language and Literature

Tuzla, 2023/2024.

SADRŽAJ
TABLE OF CONTENTS

RASPRAVE I ČLANCI

Mirza Kahvedžić

Udžbenici predmeta *Bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost* –
osvrt iz nastavne prakse 9

Amira Banjić

Odgodna funkcija u nastavi bosanskog jezika i književnosti 34

Alma Denić-Grabić

O boli i tijelima koja su važna 48

Alma Denić-Grabić

Gargašanje: otpor i karnevalesknost u zbirci poezije
Gola psovačica Bisere Alikadić 70

Indira Šabić

Nomina agentis et professionis u ojkonimima Bosne i Hercegovine 103

Alen Kalajdžija

Tri decenije od Isakovićeva teksta *Jezički podsjetnik iz bosanskog jezika*:
primjena i percepcija bosanskih normativnih rješenja 127

Haris Čatović

Glas *h* u govoru Bošnjaka Albanije 140

Admir Muratović

Jezičko-stilske karakteristike mevluda hafiza Seida Zenunovića 157

Mevlida Đuvic i Alma Denić-Grabić

Odrasti u Molnarovom romanu *Junaci Pavlove ulice* 172

UPUTE ZA AUTORE 193

GUIDELINES FOR AUTHORS 196

RASPRAVE I ČLANCI

UDK: 811.163.43(075.5) 811.163.42(075.5) 811.163.41(075.5)

Stručni rad / Professional paper

Mirza Kahvedžić

Osnovna škola „Sveti Franjo“ Tuzla /

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

UDŽBENICI PREDMETA *BOSANSKI, HRVATSKI, SRPSKI JEZIK* *I KNJIŽEVNOST* – OSVRT IZ NASTAVNE PRAKSE

Sažetak

U radu se iznose rezultati ankete koja je provedena u okviru šireg istraživanja (Kahvedžić 2022) o strukturnim modelima nastavnih jedinica u udžbenicima predmeta Bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost koji se koriste u osnovnim školama u Tuzlanskom kantonu. Korpus tog istraživanja i zaključci izvedeni iz njega dio su obimnije studije (Kahvedžić 2022) koja je obuhvaćala više od 50 udžbenika (s radnim sveskama) u upotrebi u rasponu od 20-ak godina unazad. Konkretna analiza provedena je na trima razinama: gramatici, književnosti i medijskoj kulturi/kulturi izražavanja. Ovdje se ukazuje isključivo na dio tog istraživanja u vezi s osvrtom iz nastavne prakse, odnosno na povratnu informaciju samih nastavnika/-ca o navedenim aspektima udžbenika koje koriste u svom radu. S obzirom na veličinu korpusa, ovo istraživanje smatramo inicijatorom opširnijih koja bi, objektivna je pretpostavka, mogla proširiti dobivene rezultate.

Ključne riječi: udžbenici, osnovna škola, anketa, nastavnici.

1. Uvod: korpus i njegove posebnosti

Predmetom istraživanja u studiji Kahvedžić (2022)¹, u cijelosti, više je od 50 udžbenika za nastavni predmet Bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost, što uključuje udžbenike Čitanka, Naš jezik / Bosanski jezik, i pripadajuće radne sveske, sveukupno u upotrebi od početka 2000. godine.

Promatramo li korpus na takav način, riječ je o prikazu u širem smislu; korpus u užem smislu, onaj koji je predmetom minuciozne analize, odnosi se na udžbenike čija je upotreba normirana zakonskim aktima nadležnog MON-a, konkretno Odlukom br. 10/-34-3198-2/20 od 26. 6. 2020. Budući da je djelatnost odgoja i obrazovanja u osnovnoj školi uređena zakonskim rješenjima i dokumentima čija je provedba obavezna u odgojno-obrazovnom radu (u našem slučaju, s učenicima na nivou osnovne škole), poštivanje navedene odluke usmjerava i tok našeg istraživanja na udžbenike koji su obuhvaćeni tom odlukom. Odluka je potvrđena u istom obliku i za šk. 2021/22. godinu (objavljena 25. 6. 2021.). U tabeli 1 dajemo popis takvih udžbenika.

Tabela 1: Popis udžbenika obuhvaćenih Odlukom nadležnog MON-a važećom od juna 2020. godine. Spisak je, bez izmjena, potvrđen u junu 2021. a navedeni udžbenici koriste se i tokom šk. 2023/24. godine.

R. br.	Naziv udžbenika	Izdavač / izdavači	Autorice	Razred
1.	Čitanka	<i>Nam</i> , Tuzla i <i>Vrijeme</i> , Zenica (2010)	Šejla Šehabović Jasminka Šehabović	5.
2.	Naš jezik	<i>Nam</i> , Tuzla i <i>Vrijeme</i> , Zenica (2010)	Šejla Šehabović Jasminka Šehabović	5.
3.	Čitanka	<i>Nam</i> , Tuzla i <i>Vrijeme</i> , Zenica (2009)	Azra Verlašević Vesna Alić	6.
4.	Naš jezik	<i>Bosanska riječ</i> , Tuzla (2009)	Amira Džibrić Ismeta Džibrić	6.

¹ Kahvedžić, Mirza (2022), Strukturni modeli nastavnih jedinica iz predmeta Bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost u udžbenicima predmetne nastave za osnovnu školu na području Tuzlanskog kantona. Završni magistarski rad. Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet.

R. br.	Naziv udžbenika	Izdavač / izdavači	Autorice	Razred
5.	Čitanka	<i>Nam</i> , Tuzla i <i>Vrijeme</i> , Zenica (2010)	Azra Verlašević Vesna Alić	7.
6.	Naš jezik	<i>Nam</i> , Tuzla i <i>Vrijeme</i> , Zenica (2010)	Azra Verlašević Vesna Alić	7.
7.	Čitanka	<i>Nam</i> , Tuzla i <i>Vrijeme</i> , Zenica (2011)	Azra Verlašević Vesna Alić	8.
8.	Bosanski jezik	<i>Sarajevo Publishing</i> , Sarajevo (2013)	Almira Hadžihrustić	8.
9.	Čitanka	<i>Nam</i> , Tuzla i <i>Vrijeme</i> , Zenica (2012)	Azra Verlašević Vesna Alić	9.
10.	Naš jezik	<i>Dječija knjiga</i> , Sarajevo i <i>Bosanska riječ</i> , Sarajevo (2012)	Amira Džibrić	9.

2. Anketa i razlozi za anketiranje

Anketa o korištenju udžbenika imala je prvenstveni cilj da se dobije povratna informacija iz nastavne prakse o načinu korištenja udžbenika te o elementima udžbenika koje ispitanici promatraju u skladu s prednostima u vlastitom radu, odnosno s eventualnim nedostacima.

U obzir smo uzeli i činjenicu da su važeći udžbenici, u prosjeku, u upotrebi nekih 10-ak godina i da u tom periodu nije bilo značajnijih izmjena promatramo li udžbenik u cijelosti (mahom vizuelne izmjene pretrpjeli su udžbenici za peti razred).

Dakako, namjera anketiranja nije se dovođila u vezu s pretpostavljenim pristupom koji bi značio isključivo isticanje nedostataka, već jer riječ o pristupu kojim se ostavlja dovoljno prostora za sve ispitanike da na pripadajućoj skali, za svako anketno pitanje, označe svoj odgovor onakvim kakvo je zaista njihovo mišljenje o korištenom nastavnom sredstvu.

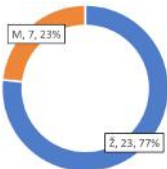
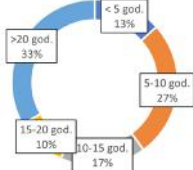
Anketiranju se odazvalo ukupno 30 kolegica i kolega iz skoro isto toliko škola, što je – promatramo li ovaj odnos u čisto brojčanom smislu i uzimajući u obzir podatak da u Tuzlanskom kantonu djeluje 88 osnovnih škola, uvjetno

rečeno – nastavno osoblje u jednoj trećini osnovnih škola u TK. Kako je i istaknuto u uputama za anketiranje, imena ispitanika ne navodimo budući da je ispitanicima ukazano na to da će se poštivati načelo njihove anonimnosti.²

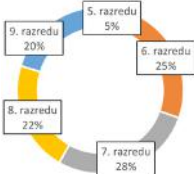
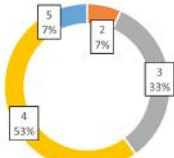
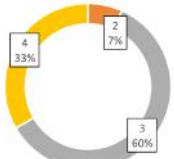
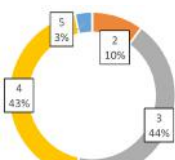
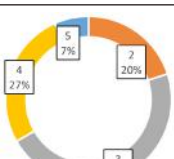
Anketa je strukturirana tako da se zbirno daju povratne informacije o udžbeniku Čitanka i udžbeniku Naš jezik / Bosanski jezik. Navedene tvrdnje praćene su skalom od 1 do 5, pri čemu je riječ o skali od apsolutnog neslaganja s tvrdnjom, do apsolutnog slaganja s tvrdnjom. Anketa je popunjavana na dva načina – elektronski (popunjavanjem pdf obrasca) ili lično (popunjavanjem printane verzije).

Na kraju svakog dijela o pripadajućem udžbeniku dat je prostor da ispitanici daju konkretnije odgovore / obrazloženja svojih stavova, odnosno da detaljnije iznesu svoje stavove o pripadajućoj tematici. Donosimo zbirni pregled ankete s grafičkim procentualnim prikazima za sva pitanja.

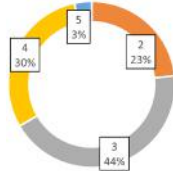
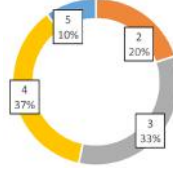
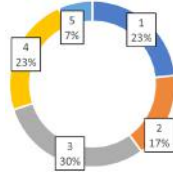
Tabela 2. Rezultati anketiranja, s primjerima iz nastavne prakse

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA														
1.	Rod:	 <table><thead><tr><th>Rod</th><th>Broj</th><th>Postotak</th></tr></thead><tbody><tr><td>M (Muškarci)</td><td>7</td><td>23%</td></tr><tr><td>Ž (Žene)</td><td>23</td><td>77%</td></tr></tbody></table>	Rod	Broj	Postotak	M (Muškarci)	7	23%	Ž (Žene)	23	77%			
Rod	Broj	Postotak												
M (Muškarci)	7	23%												
Ž (Žene)	23	77%												
2.	Godine staža u struci:	 <table><thead><tr><th>Godine staža u struci</th><th>Postotak</th></tr></thead><tbody><tr><td>< 5 god.</td><td>13%</td></tr><tr><td>5-10 god.</td><td>27%</td></tr><tr><td>10-15 god.</td><td>17%</td></tr><tr><td>15-20 god.</td><td>10%</td></tr><tr><td>>20 god.</td><td>33%</td></tr></tbody></table>	Godine staža u struci	Postotak	< 5 god.	13%	5-10 god.	27%	10-15 god.	17%	15-20 god.	10%	>20 god.	33%
Godine staža u struci	Postotak													
< 5 god.	13%													
5-10 god.	27%													
10-15 god.	17%													
15-20 god.	10%													
>20 god.	33%													

2 Ispunjene ankete dostupne su isključivo Komisiji za ocjenjivanje magistarskog rada, uz poštivanje načela o privatnosti podataka ispitanika. Tokom 2021. i 2022. godine anketirani su nastavnici i nastavnice koji rade (ili su jedno vrijeme radili – u slučaju da je riječ o zaposlenicima na određeno radno vrijeme) u sljedećim osnovnim školama: Brčko, Centar, Teočak, Grivice, Seona, Puračić, Rapatnica, Sladna, Treštenica, Tojšići, Prva OŠ Srebrenik, Druga OŠ Srebrenik, Špionica, Kalesija, Rainci Gornji, Richmond Park School, Humci, Vražići, Čelić, Slavinovići, Duboki Potok, Tinja, Memići, Vukovije, Sapna, Mejdan i Solina. Određen broj ispitanika radio je u više navedenih ustanova.

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA														
3.	U školskim godinama 2020/21. i 2021/22. predavala sam / predavao sam razredima:	 <table><thead><tr><th>Razred</th><th>Postotak</th></tr></thead><tbody><tr><td>5. razredu</td><td>5%</td></tr><tr><td>6. razredu</td><td>25%</td></tr><tr><td>7. razredu</td><td>28%</td></tr><tr><td>8. razredu</td><td>22%</td></tr><tr><td>9. razredu</td><td>20%</td></tr></tbody></table>	Razred	Postotak	5. razredu	5%	6. razredu	25%	7. razredu	28%	8. razredu	22%	9. razredu	20%
Razred	Postotak													
5. razredu	5%													
6. razredu	25%													
7. razredu	28%													
8. razredu	22%													
9. razredu	20%													
ČITANKA														
Napomena: ocjene udžbenika kreću se od 1 do 5, u skladu s pripadajućim odabirom, pri čemu je ocjena 1 = izrazito nezadovoljstvo, a ocjena 5 = izrazito zadovoljstvo, odnosno, skala je u rasponu: negativan odgovor (nije tačno) – pozitivan odgovor (potpuno tačno). Ukupan broj odgovora = 30 (100%).														
4.	Zadovoljna sam / zadovoljan sam udžbenikom Čitanka:	 <table><thead><tr><th>Ocjena</th><th>Postotak</th></tr></thead><tbody><tr><td>5</td><td>7%</td></tr><tr><td>4</td><td>53%</td></tr><tr><td>3</td><td>33%</td></tr><tr><td>2</td><td>7%</td></tr></tbody></table>	Ocjena	Postotak	5	7%	4	53%	3	33%	2	7%		
Ocjena	Postotak													
5	7%													
4	53%													
3	33%													
2	7%													
5.	Smatram da Čitanka kvalitetno ispunjava zahtjeve Nastavnog plana i programa:	 <table><thead><tr><th>Ocjena</th><th>Postotak</th></tr></thead><tbody><tr><td>4</td><td>33%</td></tr><tr><td>3</td><td>60%</td></tr><tr><td>2</td><td>7%</td></tr></tbody></table>	Ocjena	Postotak	4	33%	3	60%	2	7%				
Ocjena	Postotak													
4	33%													
3	60%													
2	7%													
6.	Sadržaji navedeni u Čitanci i sama koncepcija udžbenika omogućuju mi da kod svojih učenika razvijam kritičko mišljenje:	 <table><thead><tr><th>Ocjena</th><th>Postotak</th></tr></thead><tbody><tr><td>4</td><td>30%</td></tr><tr><td>3</td><td>60%</td></tr><tr><td>2</td><td>10%</td></tr></tbody></table>	Ocjena	Postotak	4	30%	3	60%	2	10%				
Ocjena	Postotak													
4	30%													
3	60%													
2	10%													
7.	Sadržaji navedeni u Čitanci i sama koncepcija udžbenika omogućuju mi da kod svojih učenika razvijam komunikacijske vještine:	 <table><thead><tr><th>Ocjena</th><th>Postotak</th></tr></thead><tbody><tr><td>5</td><td>3%</td></tr><tr><td>4</td><td>43%</td></tr><tr><td>3</td><td>44%</td></tr><tr><td>2</td><td>10%</td></tr></tbody></table>	Ocjena	Postotak	5	3%	4	43%	3	44%	2	10%		
Ocjena	Postotak													
5	3%													
4	43%													
3	44%													
2	10%													
8.	Sadržaji navedeni u Čitanci i sama koncepcija udžbenika omogućuju mi da kod svojih učenika razvijam praktične primjene znanja:	 <table><thead><tr><th>Ocjena</th><th>Postotak</th></tr></thead><tbody><tr><td>5</td><td>7%</td></tr><tr><td>4</td><td>27%</td></tr><tr><td>3</td><td>46%</td></tr><tr><td>2</td><td>20%</td></tr></tbody></table>	Ocjena	Postotak	5	7%	4	27%	3	46%	2	20%		
Ocjena	Postotak													
5	7%													
4	27%													
3	46%													
2	20%													

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA														
9.	Sadržaji navedeni u Čitanci i sama koncepcija udžbenika omogućuju mi da kod svojih učenika razvijam sposobnost analitičkog (apstraktnog) promišljanja i povezivanja:	 <table><thead><tr><th>Value</th><th>Percentage</th></tr></thead><tbody><tr><td>5</td><td>3%</td></tr><tr><td>4</td><td>30%</td></tr><tr><td>3</td><td>44%</td></tr><tr><td>2</td><td>23%</td></tr><tr><td>1</td><td>0%</td></tr></tbody></table>	Value	Percentage	5	3%	4	30%	3	44%	2	23%	1	0%
Value	Percentage													
5	3%													
4	30%													
3	44%													
2	23%													
1	0%													
10.	Književna prozna djela u Čitanci su prikladna, aktuelna i zanimljiva za interpretaciju:	 <table><thead><tr><th>Value</th><th>Percentage</th></tr></thead><tbody><tr><td>5</td><td>0%</td></tr><tr><td>4</td><td>43%</td></tr><tr><td>3</td><td>34%</td></tr><tr><td>2</td><td>23%</td></tr><tr><td>1</td><td>0%</td></tr></tbody></table>	Value	Percentage	5	0%	4	43%	3	34%	2	23%	1	0%
Value	Percentage													
5	0%													
4	43%													
3	34%													
2	23%													
1	0%													
11.	Odabir lirskih pjesama također je prikladan, aktuelan i zanimljiv za interpretaciju:	 <table><thead><tr><th>Value</th><th>Percentage</th></tr></thead><tbody><tr><td>5</td><td>10%</td></tr><tr><td>4</td><td>37%</td></tr><tr><td>3</td><td>33%</td></tr><tr><td>2</td><td>20%</td></tr><tr><td>1</td><td>0%</td></tr></tbody></table>	Value	Percentage	5	10%	4	37%	3	33%	2	20%	1	0%
Value	Percentage													
5	10%													
4	37%													
3	33%													
2	20%													
1	0%													
12.	Interpretacijski dio uz pripadajuće književne tekstove sasvim mi je dovoljan za uspješnu realizaciju nastavne jedinice:	 <table><thead><tr><th>Value</th><th>Percentage</th></tr></thead><tbody><tr><td>5</td><td>10%</td></tr><tr><td>4</td><td>40%</td></tr><tr><td>3</td><td>20%</td></tr><tr><td>2</td><td>20%</td></tr><tr><td>1</td><td>10%</td></tr></tbody></table>	Value	Percentage	5	10%	4	40%	3	20%	2	20%	1	10%
Value	Percentage													
5	10%													
4	40%													
3	20%													
2	20%													
1	10%													
13.	Često koristim preporuke koje autorice/ autori Čitanke daju u uvodnom dijelu nastavne jedinice (dijelu koji prethodi tekstu književnog proznog odlomka / lirske pjesme):	 <table><thead><tr><th>Value</th><th>Percentage</th></tr></thead><tbody><tr><td>5</td><td>7%</td></tr><tr><td>4</td><td>27%</td></tr><tr><td>3</td><td>33%</td></tr><tr><td>2</td><td>6%</td></tr><tr><td>1</td><td>27%</td></tr></tbody></table>	Value	Percentage	5	7%	4	27%	3	33%	2	6%	1	27%
Value	Percentage													
5	7%													
4	27%													
3	33%													
2	6%													
1	27%													
14.	Redovno koristim/zadajem zadatke za domaću zadaću onako kako je to predviđeno u udžbeniku	 <table><thead><tr><th>Value</th><th>Percentage</th></tr></thead><tbody><tr><td>5</td><td>7%</td></tr><tr><td>4</td><td>23%</td></tr><tr><td>3</td><td>30%</td></tr><tr><td>2</td><td>17%</td></tr><tr><td>1</td><td>23%</td></tr></tbody></table>	Value	Percentage	5	7%	4	23%	3	30%	2	17%	1	23%
Value	Percentage													
5	7%													
4	23%													
3	30%													
2	17%													
1	23%													
15.	Koristim Radnu svesku uz udžbenik:	 <table><thead><tr><th>Value</th><th>Percentage</th></tr></thead><tbody><tr><td>5</td><td>12%</td></tr><tr><td>4</td><td>17%</td></tr><tr><td>3</td><td>17%</td></tr><tr><td>2</td><td>29%</td></tr><tr><td>1</td><td>25%</td></tr></tbody></table>	Value	Percentage	5	12%	4	17%	3	17%	2	29%	1	25%
Value	Percentage													
5	12%													
4	17%													
3	17%													
2	29%													
1	25%													

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA		
16.	Uočavam veće propuste autorica/autora u načinu kako se u Čitanci predstavlja realizacija nastavne jedinice:	
17.	Učenici rado koriste udžbenik i daju pohvalne komentare o udžbeniku:	
18.	Da sam autorica / autor Čitanke, koncepcija mog udžbenika ne bi se značajno razlikovala od ovog udžbenika:	
19.	Odlomci lektirnih djela u Čitanci su korisni i privlače učeničku pažnju:	
20.	Nastava medijske kulture prikladno je i dovoljno zastupljena u udžbeniku:	
21.	Molimo da navedete tri najvažnija svojstva udžbenika koja smatrate posebno pohvalnim:	Izdvajamo ključne riječi iz komentara: • prikladan; • koristan; • interesantnost tekstova; • ćirilčno pismo; • motivacijski kutak; • novi književni pojmovi; • interpretacija; • dijelovi tumačenja teksta; • prati NPP; • usklađen;

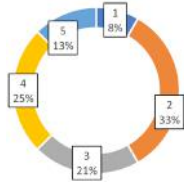
OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA

		• aktuelan; • jednostavan; • novi književni tekstovi, npr.: Abdulah Sidran “Zašto tone Venecija”, • interpretacija lirskih pjesama, tekstova; • format; • prikladne ilustracije; • koncept; • sažet; • jasan; • motivacijski dio nastavne jedinice (uvodni dio); • novi književni pojmovi (izdvojeni od teksta); • definicije na marginama; • izbor književnih djela; • usmena književnost.
22.	Molimo da navedete tri najvažnija svojstva udžbenika koja smatrate posebno neuspješnim (ostaviti prazno ako mislite da nema takvih elemenata):	Izdvajamo dijelove zabilježenih odgovora: • premalo je dijelova koji podstiču kreativnost; • Čitanka treba da više prati savremenu tehnologiju; • nedostaje dodatak u obliku audiozapisa; • usmena književnost; • neadekvatan način razgovora o tekstu; • površnost u pristupu tematici; • nisu aktuelne teme; • odlomci suvišni; • siromašan lektirni kutak; • odabir odlomaka loš (romani);

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA

- neuspješnim smatram tekstove koji su obimni, a u čitankama je dat sam odlomak koji je prekratak da bi učenici nešto shvatili, npr.: odlomak “Veliki vezir”, Derviš Sušić, odlomak “Legenda o Ali-paši”, Enver Čolaković, “Lovac u žitu”, Dž. Selindžer;
- smatram suvišnom i preteškom za analizu pjesmu u čitankama za VIII razred “Za tebe ljubavi moja” ili “Hana” Oskara Daviča;
- smatram nejasnim odlomak u čitankama za učenike VIII razreda “Sjećanje na žutu pticu”, Mirka Kovača ili nepotpuno i nejasno: “Zlatna ptica”, Meše Selimovića;
- medijska kultura također treba biti podrobnije objašnjena, sa više konkretnih sadržaja, posebno kada su u pitanju dokumentarne emisije;
- treba bolji izbor tekstova;
- malo je zadataka za vježbu;
- biografija o piscu nije prikladno predstavljena – nedostaju zanimljivosti iz života i rada;
- pitanja za interpretaciju, odabir pjesama;
- materijalne greške;
- odlomci “istrgnuti” iz romana (IX razred);

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA														
		- teške lirske pjesme (IX razred); - interpretacija i analiza književnih djela.												
23.	U Čitanci je dovoljno sadržaja koji tematiziraju potrebe marginaliziranih društvenih grupa (njihovo pismo, kulturu, običaje, religiju, vrijednosti i sl.) i prikladno su obrađen:	 <table><tr><th>Segment</th><th>Percentage</th></tr><tr><td>1</td><td>8%</td></tr><tr><td>2</td><td>33%</td></tr><tr><td>3</td><td>21%</td></tr><tr><td>4</td><td>25%</td></tr><tr><td>5</td><td>13%</td></tr></table>	Segment	Percentage	1	8%	2	33%	3	21%	4	25%	5	13%
Segment	Percentage													
1	8%													
2	33%													
3	21%													
4	25%													
5	13%													
24.	Čitanka je savremeno koncipiran udžbenik koji, kao cjelina, odgovara zahtjevima vremena u kojem živimo:	 <table><tr><th>Segment</th><th>Percentage</th></tr><tr><td>1</td><td>4%</td></tr><tr><td>2</td><td>25%</td></tr><tr><td>3</td><td>38%</td></tr><tr><td>4</td><td>29%</td></tr><tr><td>5</td><td>4%</td></tr></table>	Segment	Percentage	1	4%	2	25%	3	38%	4	29%	5	4%
Segment	Percentage													
1	4%													
2	25%													
3	38%													
4	29%													
5	4%													
25.	Molimo da dodate komentar o Čitanci u slučaju da je nešto ostalo nedorečeno. Komentarom možete obuhvatiti i bilo koji dio koji je već spomenut, a za koji smatrate da je potrebno dati potpunije objašnjenje:	Donosimo dijelove zabilježenih odgovora: - iz lektire je potrebno izbaciti “Lijeve priče” Alije Isakovića; - teme su zastarjele, nisu aktuelne treba osavremeniti i približiti teme i približiti jezik današnjeg vremena; - veoma malo detalja o lektirnim naslovima; - odlomci iz romana su “ni na nebu ni na zemlji” (čak suvišni); o njima je skoro nemoguće govoriti; - smatram da dio o pravopisu nije dobro urađen, nema jasnih objašnjenja; - smatram da pitanja, nakon književnih tekstova otežavaju učenicima rad, previše su opširna, usmjeravaju učenika na odgovor koji treba dati, često neprilagođena uzrastu;												

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA		
		• smatram da ima tekstova koji su suvišni, nejasni, da je mnogo bolji izbor tekstova urađen u prijašnjim čitankama, npr.: Čitanka za V razred Zejčira Hasića ili Čitanka za VI razred osmogodišnjeg obrazovanja; • dio o lektiri nejasan, nepotpun, nerazumljiv i nepotpuni tekstovi, posebno u čitankama za IX razred; • u čitankama bi trebalo biti više cjelovitih epskih tekstova (priča, novela, pripovijetka), a manje odlomaka romana; • tekstovi u čitanci za IX razred u velikom dijelu su neprimjereni za djecu IX razreda; • lektirni kutak da bude opširniji s pitanjima; • Čitanka za učenike V razreda sadrži tekstove na početku udžbenika, a oskudne biografije autora na kraju; • neki autori čija djela se obrađuju nisu ni spomenuti ili se biografija sastoji od dvije-tri rečenice; • pitanja za analizu pjesama i priča su oskudna, ne prate tematiku teksta; • neke pjesme nisu prilagođene za učenike V razreda ("Bosna žubori", M. Ć. Ćatića);

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA

- Čitanka za učenike IX razreda sadrži pjesme i odlomke romana koji nisu prilagođeni uzrastu učenika.

NAŠ JEZIK

Napomena: ocjene udžbenika kreću se od 1 do 5, u skladu s pripadajućim odabirom, pri čemu je ocjena 1 = izrazito nezadovoljstvo, a ocjena 5 = izrazito zadovoljstvo, odnosno, skala je u rasponu: negativan odgovor (nije tačno) – pozitivan odgovor (potpuno tačno). Ukupan broj odgovora = 30 (100%).

26.	Zadovoljna sam / zadovoljan sam udžbenikom Naš jezik / Gramatika:	<table><tr><th>Ocjena</th><th>Postotak</th></tr><tr><td>1</td><td>4%</td></tr><tr><td>2</td><td>21%</td></tr><tr><td>3</td><td>29%</td></tr><tr><td>4</td><td>42%</td></tr><tr><td>5</td><td>4%</td></tr></table>	Ocjena	Postotak	1	4%	2	21%	3	29%	4	42%	5	4%
Ocjena	Postotak													
1	4%													
2	21%													
3	29%													
4	42%													
5	4%													
27.	Smatram da Naš jezik / Gramatika kvalitetno ispunjava zahtjeve Nastavnog plana i programa:	<table><tr><th>Ocjena</th><th>Postotak</th></tr><tr><td>1</td><td>12%</td></tr><tr><td>2</td><td>8%</td></tr><tr><td>3</td><td>13%</td></tr><tr><td>4</td><td>50%</td></tr><tr><td>5</td><td>17%</td></tr></table>	Ocjena	Postotak	1	12%	2	8%	3	13%	4	50%	5	17%
Ocjena	Postotak													
1	12%													
2	8%													
3	13%													
4	50%													
5	17%													
28.	Sadržaji navedeni u Našem jeziku / Gramatici i sama koncepcija udžbenika omogućuju mi da kod svojih učenika razvijam kritičko mišljenje:	<table><tr><th>Ocjena</th><th>Postotak</th></tr><tr><td>1</td><td>8%</td></tr><tr><td>2</td><td>21%</td></tr><tr><td>3</td><td>29%</td></tr><tr><td>4</td><td>34%</td></tr><tr><td>5</td><td>8%</td></tr></table>	Ocjena	Postotak	1	8%	2	21%	3	29%	4	34%	5	8%
Ocjena	Postotak													
1	8%													
2	21%													
3	29%													
4	34%													
5	8%													
29.	Sadržaji navedeni u Našem jeziku / Gramatici i sama koncepcija udžbenika omogućuju mi da kod svojih učenika razvijam komunikacijske vještine:	<table><tr><th>Ocjena</th><th>Postotak</th></tr><tr><td>1</td><td>9%</td></tr><tr><td>2</td><td>8%</td></tr><tr><td>3</td><td>29%</td></tr><tr><td>4</td><td>46%</td></tr><tr><td>5</td><td>8%</td></tr></table>	Ocjena	Postotak	1	9%	2	8%	3	29%	4	46%	5	8%
Ocjena	Postotak													
1	9%													
2	8%													
3	29%													
4	46%													
5	8%													
30.	Sadržaji navedeni u Našem jeziku / Gramatici i sama koncepcija udžbenika omogućuju mi da kod svojih učenika razvijam vještine praktične primjene znanja:	<table><tr><th>Ocjena</th><th>Postotak</th></tr><tr><td>1</td><td>8%</td></tr><tr><td>2</td><td>17%</td></tr><tr><td>3</td><td>29%</td></tr><tr><td>4</td><td>42%</td></tr><tr><td>5</td><td>4%</td></tr></table>	Ocjena	Postotak	1	8%	2	17%	3	29%	4	42%	5	4%
Ocjena	Postotak													
1	8%													
2	17%													
3	29%													
4	42%													
5	4%													

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA																				
31.	Sadržaji navedeni u Našem jeziku / Gramatici i sama koncepcija udžbenika omogućuju mi da kod svojih učenika razvijam sposobnost analitičkog (apstraktnog) promišljanja i povezivanja:	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Response</th> <th>Count</th> <th>Percentage</th> </tr> </thead> <tbody> <tr><td>1</td><td>1</td><td>4%</td></tr> <tr><td>2</td><td>2</td><td>38%</td></tr> <tr><td>3</td><td>3</td><td>17%</td></tr> <tr><td>4</td><td>4</td><td>33%</td></tr> <tr><td>5</td><td>5</td><td>8%</td></tr> </tbody> </table>	Response	Count	Percentage	1	1	4%	2	2	38%	3	3	17%	4	4	33%	5	5	8%
Response	Count	Percentage																		
1	1	4%																		
2	2	38%																		
3	3	17%																		
4	4	33%																		
5	5	8%																		
32.	Realizacija nastavnih jedinica iz gramatike teža je za realizaciju od nastavnih jedinica iz književnosti:	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Response</th> <th>Count</th> <th>Percentage</th> </tr> </thead> <tbody> <tr><td>1</td><td>1</td><td>21%</td></tr> <tr><td>2</td><td>2</td><td>25%</td></tr> <tr><td>3</td><td>3</td><td>8%</td></tr> <tr><td>4</td><td>4</td><td>33%</td></tr> <tr><td>5</td><td>5</td><td>13%</td></tr> </tbody> </table>	Response	Count	Percentage	1	1	21%	2	2	25%	3	3	8%	4	4	33%	5	5	13%
Response	Count	Percentage																		
1	1	21%																		
2	2	25%																		
3	3	8%																		
4	4	33%																		
5	5	13%																		
33.	Udžbenicima gramatike nedostaje više primjera iz praktične upotrebe jezika:	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Response</th> <th>Count</th> <th>Percentage</th> </tr> </thead> <tbody> <tr><td>1</td><td>1</td><td>5%</td></tr> <tr><td>2</td><td>2</td><td>9%</td></tr> <tr><td>3</td><td>3</td><td>18%</td></tr> <tr><td>4</td><td>4</td><td>36%</td></tr> <tr><td>5</td><td>5</td><td>32%</td></tr> </tbody> </table>	Response	Count	Percentage	1	1	5%	2	2	9%	3	3	18%	4	4	36%	5	5	32%
Response	Count	Percentage																		
1	1	5%																		
2	2	9%																		
3	3	18%																		
4	4	36%																		
5	5	32%																		
34.	Nastavne jedinice iz gramatike trebale bi biti konkretnije i jasnije predstavljene:	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Response</th> <th>Count</th> <th>Percentage</th> </tr> </thead> <tbody> <tr><td>1</td><td>1</td><td>4%</td></tr> <tr><td>2</td><td>2</td><td>4%</td></tr> <tr><td>3</td><td>3</td><td>21%</td></tr> <tr><td>4</td><td>4</td><td>33%</td></tr> <tr><td>5</td><td>5</td><td>38%</td></tr> </tbody> </table>	Response	Count	Percentage	1	1	4%	2	2	4%	3	3	21%	4	4	33%	5	5	38%
Response	Count	Percentage																		
1	1	4%																		
2	2	4%																		
3	3	21%																		
4	4	33%																		
5	5	38%																		
35.	Zbog složenosti određenih nastavnih jedinica, često ih sažimam, a neke u potpunosti izostavljam:	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Response</th> <th>Count</th> <th>Percentage</th> </tr> </thead> <tbody> <tr><td>1</td><td>1</td><td>25%</td></tr> <tr><td>2</td><td>2</td><td>13%</td></tr> <tr><td>3</td><td>3</td><td>21%</td></tr> <tr><td>4</td><td>4</td><td>33%</td></tr> <tr><td>5</td><td>5</td><td>8%</td></tr> </tbody> </table>	Response	Count	Percentage	1	1	25%	2	2	13%	3	3	21%	4	4	33%	5	5	8%
Response	Count	Percentage																		
1	1	25%																		
2	2	13%																		
3	3	21%																		
4	4	33%																		
5	5	8%																		
36.	Redovno realiziram nastavne jedinice onako kako je to preporučeno u udžbeniku:	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Response</th> <th>Count</th> <th>Percentage</th> </tr> </thead> <tbody> <tr><td>1</td><td>1</td><td>4%</td></tr> <tr><td>2</td><td>2</td><td>4%</td></tr> <tr><td>3</td><td>3</td><td>50%</td></tr> <tr><td>4</td><td>4</td><td>34%</td></tr> <tr><td>5</td><td>5</td><td>4%</td></tr> </tbody> </table>	Response	Count	Percentage	1	1	4%	2	2	4%	3	3	50%	4	4	34%	5	5	4%
Response	Count	Percentage																		
1	1	4%																		
2	2	4%																		
3	3	50%																		
4	4	34%																		
5	5	4%																		

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA														
37.	Redovno koristim / zadajem zadatke za domaću zadaću onako kako je to predviđeno u udžbeniku:	<table><tr><th>Response</th><th>Percentage</th></tr><tr><td>1</td><td>13%</td></tr><tr><td>2</td><td>21%</td></tr><tr><td>3</td><td>25%</td></tr><tr><td>4</td><td>33%</td></tr><tr><td>5</td><td>8%</td></tr></table>	Response	Percentage	1	13%	2	21%	3	25%	4	33%	5	8%
Response	Percentage													
1	13%													
2	21%													
3	25%													
4	33%													
5	8%													
38.	Uočavam veće materijalne propuste autorica / autora u načinu kako se u Našem jeziku / Gramatici obrađuje nastavna jedinica:	<table><tr><th>Response</th><th>Percentage</th></tr><tr><td>1</td><td>17%</td></tr><tr><td>2</td><td>41%</td></tr><tr><td>3</td><td>17%</td></tr><tr><td>4</td><td>21%</td></tr><tr><td>5</td><td>4%</td></tr></table>	Response	Percentage	1	17%	2	41%	3	17%	4	21%	5	4%
Response	Percentage													
1	17%													
2	41%													
3	17%													
4	21%													
5	4%													
39.	Učenici rado koriste udžbenik i daju pohvalne komentare o udžbeniku:	<table><tr><th>Response</th><th>Percentage</th></tr><tr><td>1</td><td>17%</td></tr><tr><td>2</td><td>12%</td></tr><tr><td>3</td><td>46%</td></tr><tr><td>4</td><td>21%</td></tr><tr><td>5</td><td>4%</td></tr></table>	Response	Percentage	1	17%	2	12%	3	46%	4	21%	5	4%
Response	Percentage													
1	17%													
2	12%													
3	46%													
4	21%													
5	4%													
40.	Da sam autorica / autor Našeg jezika / Gramatike, koncepcija mog udžbenika ne bi se značajno razlikovala od ovog udžbenika:	<table><tr><th>Response</th><th>Percentage</th></tr><tr><td>1</td><td>13%</td></tr><tr><td>2</td><td>8%</td></tr><tr><td>3</td><td>29%</td></tr><tr><td>4</td><td>42%</td></tr><tr><td>5</td><td>8%</td></tr></table>	Response	Percentage	1	13%	2	8%	3	29%	4	42%	5	8%
Response	Percentage													
1	13%													
2	8%													
3	29%													
4	42%													
5	8%													
41.	Odlomci književnih i drugih tekstova u udžbeniku su korisni i privlače učeničku pažnju:	<table><tr><th>Response</th><th>Percentage</th></tr><tr><td>1</td><td>9%</td></tr><tr><td>2</td><td>18%</td></tr><tr><td>3</td><td>41%</td></tr><tr><td>4</td><td>32%</td></tr></table>	Response	Percentage	1	9%	2	18%	3	41%	4	32%		
Response	Percentage													
1	9%													
2	18%													
3	41%													
4	32%													
42.	Nastava kulture izražavanja prikladno je i dovoljno zastupljena u udžbeniku:	<table><tr><th>Response</th><th>Percentage</th></tr><tr><td>1</td><td>17%</td></tr><tr><td>2</td><td>17%</td></tr><tr><td>3</td><td>12%</td></tr><tr><td>4</td><td>37%</td></tr><tr><td>5</td><td>17%</td></tr></table>	Response	Percentage	1	17%	2	17%	3	12%	4	37%	5	17%
Response	Percentage													
1	17%													
2	17%													
3	12%													
4	37%													
5	17%													

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA		
43.	Molimo da navedete tri najvažnija svojstva Našeg jezika / Gramatike koja smatrate posebno pohvalnim:	Izdvajamo ključne dijelove zabilježenih odgovora: • tačnost izraza; • pravopis; • praktičnost; • razumljivost; • konkretnost u izrazu; • zadaci za vježbu; • usklađen; • pregledan; • dobra domaća zadaća; • odlomci književnih tekstova koji se rade i na času književnosti; • u starijim udžbenicima ima lijepih ilustracija da bi učenicima bilo jasnije; • koncept; • format; • prati NPP; • jasan; • sažet; • konkretan; • zadaci za vježbu; • adekvatni primjeri; • zadaci za vježbu; • dobro definirana pravila; • pravopis; • medijska kultura; • gramatika; • pravopis; • medijska kultura; • kultura usmenog i pisanog izražavanja.

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA

44.

Molimo da navedete tri najvažnija svojstva Našeg jezika / Gramatike koja smatrate posebno neuspješnim (ostaviti prazno ako mislite da nema takvih elemenata):

Izdvajamo ključne dijelove zabilježenih odgovora:

- šturost;
- ponekad kompliciranost;
- oblast kulture izražavanja;
- primjeri tekstova za rad;
- apstraktnost – nedostaje povezanost iz praktične upotrebe;
- aktuelnost;
- loša kultura izražavanja;
- loši primjeri;
- malo primjera;
- malo urađenih zadataka koji ukazuju na sam sadržaj kako treba biti shvaćen;
- u kulturi izražavanja samo su navedeni tekstovi pripovijedanja, opisivanja, nema zadataka detaljnije objašnjenih kako bi učenici mogli sami napisati sastav po urneku;
- nedostaju prikladni lingvodidaktički predlošci;
- nedovoljno primjera;
- primjeri kulture izražavanja nisu prikladni;
- književni tekstovi ne privlače pažnju;
- manje materijalne greške;
- neke lekcije konfuzne i loše obrađene;
- kultura izražavanja;

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA														
45.	U Našem jeziku / Gramatici je dovoljno sadržaja koji tematiziraju potrebe marginaliziranih društvenih grupa (njihovo pismo, govor, kulturu, običaje, religiju, vrijednosti i sl.) i prikladno su obrađeni:	<table><thead><tr><th>Segment</th><th>Percentage</th></tr></thead><tbody><tr><td>1</td><td>21%</td></tr><tr><td>2</td><td>21%</td></tr><tr><td>3</td><td>33%</td></tr><tr><td>4</td><td>21%</td></tr><tr><td>5</td><td>4%</td></tr></tbody></table>	Segment	Percentage	1	21%	2	21%	3	33%	4	21%	5	4%
Segment	Percentage													
1	21%													
2	21%													
3	33%													
4	21%													
5	4%													
46.	Naš jezik / Gramatika je savremeno koncipiran udžbenik koji, kao cjelina, odgovara zahtjevima vremena u kojem živimo:	<table><thead><tr><th>Segment</th><th>Percentage</th></tr></thead><tbody><tr><td>1</td><td>13%</td></tr><tr><td>2</td><td>17%</td></tr><tr><td>3</td><td>29%</td></tr><tr><td>4</td><td>33%</td></tr><tr><td>5</td><td>8%</td></tr></tbody></table>	Segment	Percentage	1	13%	2	17%	3	29%	4	33%	5	8%
Segment	Percentage													
1	13%													
2	17%													
3	29%													
4	33%													
5	8%													
47.	Molimo da dodate komentar o Našem jeziku / Gramatici u slučaju da je nešto ostalo nedorečeno. Komentarom možete obuhvatiti i bilo koji dio koji je već spomenut, a za koji smatrate da je potrebno dati potpunije objašnjenje:	Izdvajamo najvažnije dijelove zabilježenih odgovora: • kultura izražavanja – primjeri tekstova su šturi i siromašni; • oblast gramatike – tekstovi dati kao primjeri su nedovoljni i prekratki, udžbenici pretrpani, a ne služe svrsi; • odabrani primjeri su loš izbor, desetak rečenica odlomka, a samo dva primjera bitna za nastavnu jedinicu; • kultura izražavanja je sa veoma slabim primjerima/uzorcima; • nejasno za učenike, malo objašnjenja, malo primjera; • preopširno i složeno nastavno gradivo; • nema konkretnih uputa kada su u pitanju nezavisnosložene i zavisnosložene rečenice; • u udžbeniku za IX razred glasovne promjene treba pojednostavniti, posebno jotovanje;												

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA

- smatram suvišnim dio o tvorbi riječi preobrazbom;
- oblast o akcentima pojednostavniti;
- u udžbeniku za IX razred sasvim malo pravopisa;
- nema konkretnih vježbi za učenike;
- kultura izražavanja neprilagođena učenicima;
- dio o pisanju eseja nema uputa i konkretnih rješenja;
- svaki dio o zadacima za zadaću nema prethodno objašnjenje;
- konkretno mislim da učenicima treba više urađenih primjera da bi znali takve zadatke i rečenice uraditi za zadaću, a u udžbenicima imamo samo: Šta mislite kako treba? Kako bi trebalo? Kako će izgledati?
- malo prikladnih lingvodidaktičkih predložaka (u nekim udžbenicima);
- malo zadataka za samostalan rad;
- teme iz historije razvoja standardnog jezika nisu zastupljene u udžbenicima Naš jezik VII, VIII, IX razred, a predviđene su NPP-om;

OPĆENITI PODACI O ISPITANICIMA	
	• udžbenik Naš jezik za učenike petih razreda je pun pravopisnih, gramatičkih i štamparskih propusta. Definicija skoro da i nema, primjeri su oskudni i smiješni. Udžbenik ne prati NPP, tako da većina lekcija i nema u udžbeniku; • primjeri tekstova za kulturu izražavanja su oskudni i smiješni, kao da ih je birao neko ko nikada nije radio u nastavi; • oblast pravopisa je oskudna i nedorečena.

3. Zaključci o anketi – o prednostima i nedostacima iz nastavne prakse

Ukupan broj ispitanika obuhvaćenih našim istraživanjem bio je 30, od čega su 23 kolegice i 7 kolega. Procentualno je riječ o odnosu 77:23% u korist kolegica. Budući da rodna različitost nije uzimana kao referentni kriterij pri donošenju zaključaka, ovaj podatak dajemo samo informativno.

Kada je riječ o radnom iskustvu ispitanika, najveći broj njih u nastavi radi duže od 20 godina (33%), nešto manji broj u rasponu od 5 do 10 godina staža (27%), a ostali, navedeni u anketnom pitanju 2, pokazuju se u rasponu od 10 do 17%).

Prepoznaje se i u ovom istraživanju da je status petog razreda specifičan budući da je svega 5% ispitanika predavalo u zadnjim dvjema školskim godinama petom razredu, čime dolazimo do informacije da je peti razred češće u razrednoj negoli u predmetnoj nastavi.

3.1. Čitanka

U osvrtu na čitanke koje koriste u nastavi, ispitanici daju sljedeće iskaze, koje objedinjavamo u nekoliko glavnih tvrdnji.

Zadovoljstvo sveukupnim rješenjima u udžbeniku i upotrebom udžbenika u nastavi je dominantno između ocjena 3 i 4 (33% i 53%). Upadljivo je da nema negativnih ocjena, a da je 7% ispitanika iskazalo izrazito zadovoljstvo udžbenikom čitanka (pod čim se podrazumijeva zbirni stav prema čitankama koje koriste radeći u više razreda).

Slični su i stavovi o tome ispunjava li čitanka zahtjeve NPP-a (dominanto 3 i 4, odnosno 60% i 33%).

Kada je riječ o razvoju učeničkih kompetencija, ispitanici također na nivou 3 i 4 ističu da čitanka razvija kritičko mišljenje kod učenika (procentualno je riječ o 60% i 30% za navedene ocjene). Nešto niži procenti su za razvoj učeničkih komunikacijskih vještina (dominantne ocjene 3 i 4, odnosno 44% i 43%), a u odnosu na to – još niži za razvoj praktične primjene znanja (ocjene 3 i 4 su procentualno izražene kao 46% i 27%). Na sličnom nivou promatraju se i odgovori u vezi s razvojem analitičkog promišljanja (ocjene 3 i 4 su u procentima 44% i 30%). U vezi s razvojem učeničkih kompetencija, upadljivo je da u potpunosti izostaju odgovori u kojima ispitanici čitankama dodjeljuju najveću, odnosno najnižu ocjenu.

Procentualno gledano, ispitanici ističu da su književna djela prikladna, aktualna i zanimljiva za interpretaciju (dominantni odgovori 3 i 4, odnosno 34% i 43%), a sličnog su mišljenja i za lirske pjesme.

Kada je riječ o interpretacijskom okviru, tu nailazimo na odstupanja od dominantnih odgovora na nivou 3 i 4 budući da (pitanje 12 i pripadajući grafikon) imamo ocjenu 4 (40%), no i ocjene 2 i 3 koje se javljaju u 20%. Ovdje bilježimo i krajnje vrijednosti odgovora, odnosno nivoe 1 i 5. Odatle zaključujemo da se uočava razlika prema prethodnim odgovorima u anketi u smislu da su ispitanici, u odnosu na te odgovore, manje zadovoljni interpretacijskim okvirom u udžbeniku.

Upadljiv je odgovor o korištenju preporuka koje se daju udžbeniku (ocjena 1 (27%) isto je procentualno zastupljena kao i ocjena 4 (27%), dok je ocjena 3 zastupljena 33% i ona dominira u odgovorima na ovo pitanje. Malene su razlike uspoređujemo li ovo pitanje s tvrdnjom o korištenju preporuka za domaću zadaću (dominira odgovor 3, odnosno iskazan u procentima: 30%).

3.2. *Radne sveske*

Radnu svesku uz čitanku većina nastavnika ne koristi, odnosno rijetko je koristi (dominantne ocjene 1 i 2 u procentima su 25% i 29%) – tvrdnja 15.

Propuste u većoj mjeri u udžbeniku ispitanici ne uočavaju, odnosno odgovorima potvrđuju da nema takvih propusta (zbirno gledano, skoro 70% odgovora ide tome u prilog, tvrdnja 16).

Osvrt nastavnika na učeničke pohvalne komentare o udžbeniku uglavnom je na nivou 3 i 4 (procentualno je riječ o 38% i 38% za obje ocjene).

Skoro su identični odgovori o tome ispitanici vrednuju udžbenik u odnosu na to da su oni autori istog – ocjene 3 i 4 dominiraju (32% i 32%).

Osvrt na odlomke lektirnih djela pokazuje da dominiraju ocjene 2 i 3 (29% i 37%), a nešto su veće ocjene za sadržaje medijske kulture (3 i 4, odnosno 29% i 33%, tvrdnja 20).

Sadržaji namijenjeni marginaliziranim grupama ocijenjeni su dominantno na skali od 2 do 5 (najveća ocjena je 2, sa 33%, a ocjene 3 i 4 procentualno su bliske: 21% i 25%).

Dominantan odgovor za aktuelnost udžbenika jeste ocijenjen ocjenom 3 (38%), a sličnim procentima i za ocjene 2 i 4 (25% i 29%).

Promatramo li brojčane (procentualne) pokazatelje, najveći broj odgovora je na nivou 3, često sa sličnim procentima za nivoe 2 i 4. Upadljivo je da su rijetki primjeri radikalnih ocjena, tj. davanja najniže ili najviše ocjene, što smatramo očekivanim. Zbirno gledano, zadovoljstvo udžbenikom kako učenika tako i nastavnika kreće se na nivou 3, što je upadljiva informacija, uz podatak da se rijetko koriste radne sveske.

Precizniji odgovori o čitankama dati su u okviru tvrdnji 21 i 22. Ovdje ističemo činjenicu da nisu svi anketni listovi vraćeni s popunjenim dijelovima za ova pitanja budući da je riječ o fakultativnim dijelovima istraživanja. Za detalje, upućujemo na pripadajuće odgovore uz ova pitanja.

3.3. *Naš jezik / Gramatika*

Ispitanici obuhvaćeni ovim istraživanjem u najvećem broju odgovora u vezu s udžbenikom Naš jezik / Gramatika ističu zadovoljstvo, na nivoima 3 i 4 (29% i 42%). Ujedno, 67% ispitanika udžbeniku Naš jezik / Gramatika daje ocjenu 4 i 5 (50% i 17%) u odgovoru na tvrdnju o ispunjavanju zahtjeva NPP-a. Odgovori su na tom nivou i za razvoj učeničkih kompetencija:

- dominantno 3 i 4 za razvoj kritičkog mišljenja (29% i 34%);
- dominantno 3 i 4 za razvoj komunikacijskih vještina (29% i 42%);
- ocjene 2, 3 i 4 za razvoj analitičkog promišljanja (38%, 17% i 33%) nešto su niže u odnosu na prethodne dvije kompetencije.

Ispitanici daju različite odgovore u vezi s tvrdnjom o zahtjevnijim nastavnim jedinicama iz gramatike, pri čemu dominira odgovor nivoa 4 (33%) u vezi sa slaganjem s tom tvrdnjom – u usporedbi s književnošću.

Dominantni su odgovori u kojima ispitanici potvrđuju da u ovim udžbenicima nedostaje više primjera praktične upotrebe jezika (ocjene 3, 4, 5 u korist ove tvrdnje, odnosno 18%, 36% i 32%).

Dominiraju odgovori i u vezi s potrebom konkretizacije nastavnih jedinica iz gramatike (ocjene 4 i 5 procentualno su 33% i 38%).

Zanimljiv je podatak da više od 60% odgovora ide u prilog tome da nastavnici izostavljaju pojedine nastavne jedinice čiju složenost smatraju neprimjerenom uzrastu učenika (tvrdnja 35).

Na tvrdnju da dosljedno slijede udžbenik ispitanici dominantno zadržavaju središnju vrijednost ocjene 3 (odnosno, 50%), a značajno je velik i procent ocjene 4 (34%).

Ocjene 3 i 4 (25% i 33%) odgovori su ispitanika u vezi sa slijeđenjem putanje nastavnih jedinica i zadataka za domaću zadaću onako kako je to predstavljeno u udžbeniku (tvrdnja 37).

U vezi s eventualnim nedostacima udžbenika, skoro je 60% odgovora u korist tvrdnji da nema takvih propusta (ocjene 1 i 2 znače neslaganje s tvrdnjom da ima takvih propusta, procentualno: 17% i 41%).

Odgovori o učeničkom zadovoljstvu udžbenikom najčešće su na nivou 3 (46%), a sličan je stav i nastavnika u usporedbi udžbeničkih i vlastitih rješenja za nastavne jedinice (ocjene 3 i 4 u procentima su 29% i 42%). Nastavnici se, uglavnom, pohvalno odnose prema odabiru tekstova u udžbeniku, a većim su dijelom i mišljenja da je nastava kulture izražavanja dovoljno zastupljena u udžbeniku.

Odgovori o zastupljenosti marginalnih grupa u udžbenicima su vrlo slični prethodnim, tako da dominira ocjena 3 (33%), s bliskim vrijednostima za ocjenu 4 i 2 (21% i 21%).

70% ispitanika mišljenja je da je udžbenik Naš jezik / Gramatika savremeno koncipiran i da odgovara zahtjevima vremena u kojem se živi.

3.4. Preporuke

Osvrt na anketu zaključujemo tvrdnjom da nema značajnijih odstupanja u odnosu na stavove o udžbeniku Čitanka, no da primjećujemo u tekstualnim odgovorima značajan broj tvrdnji o nedostacima udžbenika za peti razred. Mišljenja smo da se tvrdnje koje zauzimaju krajnje vrijednosti ovdje javljaju ne kao dominantan stav o pripadajućem udžbeniku, nego kao pojedinačne zabilješke budući da je u osvrtu na udžbenike gramatike izostao veći broj anketnih listova s popunjenim ovim dijelovima ankete (zbog njihove fakultativne naravi).

Dakako, negativne osvrte na udžbenike ne bi trebalo ignorirati, a mišljenja smo da je u jednoj preciznijoj i obimnijoj studiji moguće doći do jasnijih pokazatelja o navedenim nedostacima. Za istraživanja ove vrste zahvalne su longitudinalne studije, čemu u prilog ide i trenutna jezička i udžbenička politika na području TK, odnosno provedba važećih odluka o korištenju istih udžbenika duži period. Mišljenja smo da se ovaj rad može smatrati uspješnim promatramo li ga kao inicijatora obimnijih studija ove vrste.

Izvori i literatura

Kahvedžić, Mirza (2022), *Strukturni modeli nastavnih jedinica iz predmeta Bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost u udžbenicima predmetne nastave za osnovnu školu na području Tuzlanskog kantona*, završni magistarski rad, Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

Udžbenici korišteni u anketiranju:

R. br.	Naziv udžbenika	Izdavač / izdavači	Autorice	Razred
1.	Čitanka	<i>Nam</i> , Tuzla i <i>Vrijeme</i> , Zenica (2010)	Šejla Šehabović Jasminka Šehabović	5.
2.	Naš jezik	<i>Nam</i> , Tuzla i <i>Vrijeme</i> , Zenica (2010)	Šejla Šehabović Jasminka Šehabović	5.
3.	Čitanka	<i>Nam</i> , Tuzla i <i>Vrijeme</i> , Zenica (2009)	Azra Verlašević Vesna Alić	6.
4.	Naš jezik	<i>Bosanska riječ</i> , Tuzla (2009)	Amira Džibrić Ismeta Džibrić	6.

5.	Čitanka	<i>Nam, Tuzla i Vrijeme, Zenica (2010)</i>	Azra Verlašević Vesna Alić	7.
6.	Naš jezik	<i>Nam, Tuzla i Vrijeme, Zenica (2010)</i>	Azra Verlašević Vesna Alić	7.
7.	Čitanka	<i>Nam, Tuzla i Vrijeme, Zenica (2011)</i>	Azra Verlašević Vesna Alić	8.
8.	Bosanski jezik	<i>Sarajevo Publishing, Sarajevo (2013)</i>	Almira Hadžihrustić	8.
9.	Čitanka	<i>Nam, Tuzla i Vrijeme, Zenica (2012)</i>	Azra Verlašević Vesna Alić	9.
10.	Naš jezik	<i>Dječija knjiga, Sarajevo i Bosanska riječ, Sarajevo (2012)</i>	Amira Džibrić	9.

Adresa autora

Author's address

Mr. sc. Mirza Kahvedžić, asistent
 Osnovna škola „Sveti Franjo“ Tuzla /
 Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
 mirza.ksc.tuzla@gmail.com

TEXTBOOKS FOR THE *BOSNIAN, CROATIAN, SERBIAN LANGUAGE* *AND LITERATURE* - REVIEW FROM TEACHING PRACTICE

Summary

The paper presents the results of a survey conducted as part of a wider research (Kahvedžić 2022) on the structural models of teaching units in the textbooks of the Bosnian, Croatian, Serbian language and literature subject used in elementary schools in the Tuzla Canton. The corpus of that research and the conclusions drawn from it are part of a more extensive study (Kahvedžić 2022) that included more than 50 textbooks (with workbooks) in use over a period of about 20 years. The concrete analysis was carried out on three levels: grammar, literature and media culture/culture of expression. Here, it is pointed out exclusively to the part of that research in connection with the review from teaching practice, that is, to the feedback of the teachers themselves about the mentioned aspects of the textbooks that they use in their work. Considering the size of the corpus, we consider this research to be the initiator of a more extensive one, which, as an objective assumption, could expand the obtained results.

Keywords: textbooks, elementary school, survey, teachers

UDK: 371.3:811.163.43 371.3:821.163.43

Stručni rad / Professional paper

Amira Banjić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

ODGOJNA FUNKCIJA U NASTAVI BOSANSKOG JEZIKA I KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

U radu će se govoriti o jednom od tri osnovna zadatka nastave kao odgojno-obrazovnog procesa tj. o odgojnom zadatku koji je u fundamentu socijalne uključenosti i angažiranosti pojedinca u društvenu zajednicu. Ostvariti odgojni apsekt nastave znači pripremiti učenike na angažiranu ulogu u životu, razviti kritičku percepciju kako sebe tako i svijeta koji ih okružuje, te razvijanje niza osobina koje se tiču moralnog, radnog, intelektualnog i mnogih drugih vidova čovjekove ličnosti. U tom smislu, nastava bosanskog jezika i književnosti u osnovnim i srednjim školama prati skoro sve vidove čovjekovog vaspitanja jer su programi ove nastave bazirani na jeziku koji je osnova socijalizacije i komunikacije kako sa okolinom tako i sa samim sobom. Stoga, u radu će se govoriti kako o jezičkom, tako i o književnom odgoju budući da se nastava bosanskog jezika ne može promatrati bez izučavanja književnosti i to pretežno nacionalne, a potom književnosti koja pripada širem južnoslavenskom i evropskom književnom korpusu. Također, značaj razvijanja kulture čitanja doprinosi važnosti odgojne funkcije u nastavi bosanskog jezika i književnosti, koja se pokazala mnogostruko odgojnom.

Ključne riječi: odgojna funkcija, nastava bosanskog jezika i književnosti, kultura čitanja, jezik, književnost

1. Odgojni zadaci u nastavi

Nastava kao odgojno-obrazovni proces ima svoje određene osobine, te je „složen, planski organizovan i vođen proces od strane nastavnika u kome učenici stječu znanja, razvijaju vještine i navike“, s ciljem da ih ona „i odgaja i obrazuje“ (Vilotijević 2001: 62). Didaktičari izdvajaju tri osnovna zadatka nastave: materijalni, funkcionalni i odgojni, pri čemu se posebno mjesto otvara odgojnim zadacima „jer su oni osnova socijalizacije pojedinca u društvenoj zajednici. Oni omogućuju oblikovanje ljudskih vrednota i konstruktivno ljudsko djelovanje“ (Vukasović 1990: 244). Dakle, jedna od uloga nastave jeste da pripremi učenike za aktivnu ulogu u životu ali i za kritičku percepciju stvarnosti i svijeta oko njih. Nastava bosanskog jezika i književnosti pokazala se kao izuzetno važnom budući da se pogotovo u osnovnoj školi i jezik i književnost u nastavnim planovima i programima baziraju na odgojnim tendencijama, pri čemu su one usmjerene „na izgrađivanje opće kulture učenika i razvijanje interesa za kontinuirano obrazovanje, razvijanje pozitivnih osobina i estetskoga ukusa kod učenika, osposobljavanje učenika za razumijevanje i usvajanje moralnih načela, etičkih i estetskih osobina, (...) razvijanje i njegovanje ljubavi prema domovini, razvijanje osjećaja jednakosti, ravnopravnosti, zajedništva i razumijevanja među narodima i narodnostima Bosne i Hercegovine i slično“ (Kos i sar. 2015: 177–178). Upravo se izgradnja one kritičke percepcije, kao jednog od zadataka nastavnog procesa, ponajbolje ostvaruje na časovima književnosti budući da je književnost, kako to ističe Milivoj Solar, umjetnost riječi, a svaka umjetnost „otkriva nove smislene odnose unutar ljudskog svijeta, stvara čitave nove moguće svjetove i obogaćuje iskustva pojedinaca novim životno važnim spoznajama“ (2005: 11). Iako su jasno predočene razlike između književnosti za djecu i književnosti za odrasle, Milan Crnković navodi da se ta razgraničenja naziru u tematici poput tjeskobe odrastanja i teškoće u prihvatanju društva, u likovima, a u konačnici i u izrazu. Iako se taj izraz bitno razlikuje, ipak neminovno je da i on obogaćuje iskustvo učenika njemu prihvatljivim spoznajama. Jer upravo književnost potiče na razmišljanje, što je jedno od osnovnih odgojnih faktora.

Važnost odgojne funkcije u nastavi književnosti leži u tome što bi potpuno nesuvislo bilo da se ona svodi samo na izobrazbu, da se akumuliranje potrebnih znanja odvija bez važnog odgojnog aspekta.¹ Vukasović smatra da „razvijanje

1 “Odgoj je odmijenio stariju riječ uzgoj, koja je prepuštena životinjskom i biljnom svijetu (uzgoj ruža, uzgoj ovaca). Iz težnje da se razlikuje odgoj uma od odgoja srca, a vjerovatno i pod utjecajem

sposobnosti bez odgojnog usmjeravanja i djelovanja, podsjeća danas na energiju bez kontrole, na erupciju lavine koja može sve uokolo zatrpati, na oslobađanje nuklearne energije koja može sve uništiti“ (Vukasović 1990: 245). S tim u vezi, ni čitanje npr. *Bašte sljezove boje* ne bi imalo smisla kada bi se o djelu razgovaralo na nivou pukih informacija o nastanku djela, biografiji Branka Ćopića i o pukom prepričavanju sadržaja bez prodiranja u meritum teksta podložnom dječijem uzrastu. Naravno, obrazovanja nema bez odgoja i obrnuto, i u tom smislu Težak ističe kako sama riječ odgoj može zadovoljiti obje komponente te funkcionisati kao jedinstven naziv – odgojno-obrazovna djelatnost. Da bi se ovaj pojam mogao uspješno realizirati potrebno je uskladiti školstvo s potrebama zajednice kako bi se stvorili uvjeti za školski model u kojem „učenici pronalaze sebe te spoznaju sebe i svijet oko sebe, svoje umne i tjelesne dosege, kako bi se prema tim spoznajama mogli vladati u svojoj okolini, a to znači i odlučivati za vrstu škole, nastavne programe, udžbenike i u krajnjoj crti i učitelje“ (Težak 1996: 22–23).

2. Nastava bosanskog jezika i književnosti

Nastavni programi za nastavu bosanskog jezika i književnosti u osnovnim i srednjim školama utvrđuju niz ciljeva i zadataka koji doprinose značajnosti ove nastave. Svi ti programi se mogu dodatno korigovati, mijenjati, dopunjavati kako bi se što bolje uskladili sa odgojno-obrazovnim aspektima nastave. Međutim, svi bitni zadaci nastave ostaju nepromijenjeni u svim programima osnovnog i srednjeg obrazovanja, jer njihovi sadržaji „prate sve vidove čovekovog ispoljavanja, pa samim tim predstavljaju solidnu osnovu i jake podstreke za ostvarivanje mnogih ciljeva sa područja moralnog, radnog, intelektualnog, estetskog i uopšte humanističkog vaspitanja“ (Nikolić 1999: 17).

Predmet *Bosanski jezik* u osnovnim i srednjim školama bazira se na izučavanju i jezika ali i književnosti koja se ne može posmatrati bez jezika kao građe kojom se koristi:

Oblikujući jezik književnost, dakle, oblikuje nešto što je već oblikovano; ona ne samo da se ‘gradi’ od jezika nego se nadograđuje na jezik. (...) Književnost je uvijek osobita jezična pojava (Solar 2005: 13).

njemačkoga (Erziehung – Bildung) i ruskoga (vospitanie – obrazovanie) odgoj se često svodi na poticanje osjećaja i volje, dok se intelektualni razvoj veže za obrazovanje“ (Težak 1996: 8).

Samo izučavanje gramatike i njenih pravila učeniku nije dovoljno za posjedovanje spoznaje o jeziku i njegovoj primjeni. Jezik se ne uči samo iz gramatika već se njegovo izobilje može uočiti i putem nacionalnih književnosti čiji se tekstovi, shodno dječijem uzrastu, nalaze u školskim programima. Iako se predmet najčešće naziva *Bosanski jezik*, on, dakle, podrazumijeva i jezičku i književnu koncepciju sa svim svojim odgojnim aspektima. Upravo se na nastavi bosanskog jezika i književnosti učenik osposobljava za interakciju i komunikaciju pomoću kojih spoznaje svijet oko sebe omogućavajući mu „pristup bogatim zakladama nacionalne i svjetske kulture putem svih medija govorene i pisane riječi“ (Težak 1996: 27). Shvatajući vezu između jezika i stvarnosti koju jezik odražava, razumijevajući jezik i književnost kao sredstvo komuniciranja i izražavanja vlastitog bića, i na koncu, ovladavanjem govornim sposobnostima učenik gradi prostor oko sebe, spreman za primanje odgojnih poruka kao i za stvaranje i njegovanje svojih svjetonazora.

3. Jezički odgoj

Jezik, kao sistem znakova, putem kojeg čovjek bogati svoj društveni život, stječe se i prenosi kulturnim putem, pri čemu „on mora iznova da se uči u svakoj generaciji; jedna od posljedica ovoga je neprekinuti lanac u jeziku od jednog pokolenja do drugog“ (Bugarski 2003: 18). Nastava bosanskog jezika i u osnovnim i srednjim školama podrazumijeva one školske programe koji se zasnivaju na izučavanju gramatike i njenih pravila. Takva nastava, bilo da se radi o tradicionalnim ili modernim izučavanjima, podrazumijeva spoznaju o srži bosanskog jezika, o pravilnoj upotrebi standardnog bosanskog jezika te svjesnost o važnosti njegove upotrebe.

Pored usvajanja osnovnih gramatičkih pravila koja su učeniku potrebna za dalje školovanje te komuniciranje sa svijetom oko sebe, nastava bosanskog jezika omogućuje i onu odgojnu crtu kako bi se izgradio, usavršio i upotpunio učenikov vrijednosni i mentalni sklop ličnosti. To podrazumijeva da se izučavanjem jezičkih pojava učenika potiče na buđenje i razvijanje ljubavi prema bosanskom jeziku, njegovim govornicima koji svoja kulturna naslijeđa njeguju i izražavaju na bosanskom jeziku; kao i razvijanje potrebe za njegovom što boljom upotrebom. Čovjek je kulturno biće koje je utemeljeno u svome jeziku; „na opštjeljudskom ili biološkom planu, jezik čoveka određuje kao člana ljudskog roda“ (Bugarski 2003: 12). S tim u vezi, stvaranje brižnog odnosa prema bosanskom jeziku odgaja se pojedinac koji jeste nosilac cjelokupne

bosanske kulturne baštine. Budući da je jezik dio čovjekovog identiteta, bilo individualnog ili kolektivnog, razvijanje svijesti o važnosti njegovanja svoga jezika pruža, zapravo, učeniku mogućnost o spoznavanju sebe i naroda s kojim dijeli taj isti jezik, ali i spoznavanju kako drugih jezika tako i drugih kultura, što ga čini tolerantnijim spram Drugog. Svakog smo trenutka svog postojanja, kako ističe Ranko Bugarski, uronjeni u svoj jezik. Naime, svaki put kada se susretnemo s nepoznatom riječju, s drugim dijalektom ili pak s govornikom nekog stranog jezika, mi svoj jezik tada najviše primjećujemo. To su oni odgojni čimbenici koji doprinose razvijanju učenikove svijesti o svome jeziku.² To ne znači da će se učenik na nastavi bosanskog jezika nužno susretati sa drugim jezicima, ali ova nastava podrazumijeva stvaranje navika tzv. jezičke snošljivosti, odnosno koncipirana je na takav način da se njegovanjem svoga jezika poštuju i tuđi.

U ponašanju djeteta, već u ranom uzrastu vrlo lahko možemo uočiti radoznalost kao jedinstvenu ljudsku potrebu i težnju za saznanjem:

Težnja za istinom prastari je pokretač ljudskog učenja pa tu težnju nije teško buditi ni u nastavi gramatike: Što je pravilno? Što je bolje? Koja sve značenja ima jedna riječ? Kako je nastalo moje prezime, ime moga mjesta, rijeke, brda (Težak 1990: 230)?

Ljudsko traganje i otkrivanje ne bi se moglo zamisliti bez ovog akta pohranjenog u čovjekovoj prirodi, stoga se nastava jezika nameće kao inicijator buđenja radoznalosti koje će učenika odrediti u budućnosti. A samim tim, pitanja o porijeklu imena, prezimena, određenih pojmova doprinosi razvijanju već spomenute svijesti o sebi i svom jezičkom i društveno-kulturnom identitetu. U tom smislu možemo kazati kako je nastava bosanskog jezika mnogostruko odgojna.

Već spomenuta jezička snošljivost ne podrazumijeva samo osjećajan odnos spram drugih, stranih jezika, već i pozitivan odnos prema različitim dijalektima bosanskog jezika, onim varijetetima koji su rezultat spontanog jezičkog razvoja. Izučavanje standardnog bosanskog jezika u školi ne bi trebalo podrazumijevati izuzimanje nestandardnih varijanti poput dijalekta i žargona, budući da su takve pojave onaj organski idiom na kome je formiran standardni jezik. Na taj način nastava bosanskog jezika može biti mnogostruko odgojna, a „u tom se smislu

2 Prema Težaku, postoje i izvannastavni odgojni čimbenici koji doprinose razvoju učenika, a to su sve životne okolnosti koje pomažu ili odmažu odgoju. U školskim programima se ne bi trebala zanemarivati uloga svih drugih izvanškolskih odgojnih čimbenika, među kojima Težak ističe: geografske okolnosti, povijesno-političke, društveno-gospodarske i kulturološke okolnosti.

može prihvatiti i tvrdnja Reinersa da je jezični odgoj – odgoj duha i karaktera“ (Težak 1990: 95).

Govoreći o osebnosti hrvatskog jezika, Težak borbu za narod i prostor izjednačava s borom za jezik, budući da je narod usko povezan s jezikom još od davnih vremena jer „vitalnost jednog jezika ne ovisi samo o klimi u kojoj raste nego i o čvrstoći kojom je spojen za svoje korijene“ (Težak 1990: 29). Takva jezička sudbina može se pripisati i bosanskom jeziku jer je upravo njegova raznolikost plod bosanskog područja i povijesti. „Dovodeći to u svijest učenika, nastava i sama blagodatno utječe na taj rast i na vitalnost jezika“ (Težak 1990: 29).

4. Književni odgoj

Književnost mijenja obični jezik i čini ga snažnijim; ona sustavno odstupa od svakodnevnog govora (Eagleton 1987: 10). Dramatičnim buđenjem naše svijesti o jeziku, književnost unosi svježinu u naše navikom sputane načine reagiranja, a predmete oko nas čini ‘uočljivim’. Budući da književnost mora biti svjesnija sebe u pogledu jezika, to svijet uhvaćen u njezin jezik postaje življi, punokrvniji. (...) Književni jezik očučuje ili oneobičuje uporabni jezik, ali nam – paradoksalno – samim tim omogućuje potpunije, bliskije posjedovanje iskustva (Eagleton 1987: 12).

Književnost kao umjetnost i kao znanost uključuje se u osnovnoškolsku i srednjoškolsku nastavu u različitim organizacionim jedinicama. „Književno-umjetnički sadržaj čine književna djela iz nacionalne i svjetske književnosti, a znanstveni sadržaj preuzima iz teorije književnosti, povijesti književnosti i metodologije. Međusobni odnosi književnoumjetničkoga i književnoznanstvenoga sadržaja određuju se prema pedagoško-psihološkim kriterijima“ (Rosandić 2005: 22). Razlika između nastave književnosti u osnovnoj i nastave književnosti u srednjoj školi leži u količini sadržaja koji se smješta u međuodnos sa doživljajno-spoznajnim mogućnostima učenika. U školskim programima „građivo se strukturira u tematske krugove koji sadrže izbor reprezentativnih, primjerenih književnih tekstova: pjesničkih, proznih i dramskih. (...) Građivo se strukturira prema književnoteorijskim odrednicama: poezija, proza i drama“ (Rosandić 1978: 5). Svaki od tih krugova korespondira i s odgojnim ciljevima nastave koji se „ostvaruju doživljavanjem i saznavanjem svih bitnijih umjetničkih činilaca u književnom delu“ (Nikolić 1999: 19).

Iako se vrlo često književnost za djecu smatra nužno odgojnom književnošću, Milan Crnković smatra da ona ne smije biti „sluškinja pedagogije u praktičističkom smislu“ (Crnković 1997: 12), i da se njena odgojna funkcija ostvaruje isključivo u suodnosu s njenim umjetničkim izrazom, jer je ona prvenstveno umjetnost koja se služi riječima:

Svako razmatranje, svako prosuđivanje i vredovanje dječijih književnih djela treba da polazi od literarnih, estetskih kriterija. No, ako djelo zadovoljava umjetničke kriterije, ono se prosuđuje i vrednuje i sa stanovišta dječije psihologije – je li uopće ili nije djelo za djecu? – i sa stanovišta njegove društvene prihvatljivosti i usmjerenosti. (...) Ako pak djelo ne polazi niti od umjetničkog doživljaja niti je snažan umjetnički izraz doživljenog, ako ne zadovoljava estetske kriterije, nema tog, pa ni najplemenitijeg, izvanknjiževnog, npr. odgojnog cilja koji bi ga mogao spasiti (Crnković 1997: 12).

Literatura koja decidno umotava u literarno ruho odgojne i obrazovne poruke vrlo lahko može naići na otpor kod djece. Književnost kao jezička pojava svojim umjetničkim izrazom oneobičava i očučuje svakodnevni jezik, tj. književnost je, prema Romanu Jakobsonu, organiziran čin nasilja nad običnim govorom. Stoga je i samo pronalaženje ideja u književnim djelima kao jedini i osnovni zadatak književnosti, nasilje nad književnim svijetom. Dijete treba prepoznati ljepotu književnog izraza, putem koje će prepoznati i sve one ideje koje se u tom očučujućem jeziku mogu uočiti i/ili izroditi: „Prava i dobra književnost zabavljajući i ushićujući vaspitava, a takvo vaspitanje nije svedeno samo na etičke pouke, nego je usmjereno na sve komponentne ličnosti učenika i na razvijanje estetskog ukusa i stilskojezičkog osjećanja“ (Pjanić 2002: 35).

Za razvijanje takvih osjećanja i odgojnih navika, učenika se počinje osposobljavati od prvog razreda osnovne škole. „Od tog razreda učenik se organizovano vodi i usmjerava da čita i razmišlja, zapisuje i zaključuje, odnosno da se emocionalno i spoznajno angažuje na tekstu“ (Pjanić 2002: 128).

Kada se oblikuju metodičke koncepcije nastave književnosti pažnja se obraća na prirodu same književnosti kao i na interes i podobnost učenika za suradnju s književnim djelima, a samim tim i za ostvarivanje ciljeva nastave od kojih i onaj odgojni zauzima važno mjesto.

4.1. *Poezija*

Poezija se kao umjetnost riječi uvijek smatrala kao estetsko zadovoljstvo koje ljudima pruža različite osjećaje. „U njoj se obično tek u nekoliko rečenica iznosi neki doživljaj, neki pejzaž, predmeti ili osoba, ili se pak izražava neka misao (...) rezultat je složene strukture, takve strukture u kojoj čitav niz elemenata nerazdvojno sudjeluje u istoj svrsi: ostvarenju posebnog dojma“ (Solar 2005: 183). Ona može prenositi i moralnu poruku ili poticati na određene osjećaje. „Lirska je pjesma složena struktura u koju treba ponirati cjelokupnim duhovnim bićem“ (Rosandić 1978: 16). Kao važan i razvijen književni rod, poezija se uvodi u školske programe književnosti još od prvog razreda osnovne škole, a ti programi određuju sadržaj, ciljeve i zadaće pjesničkog odgoja. Naime, nastava književnosti treba učiti dijete da čita poeziju i razmišlja o njoj, a upravo se u tim zadacima krije i odgojna funkcija.

Lirska poezija uvodi učenike u svijet intimnih proživljavanja, suočava ih s društvenim, moralnim i egzistencijalnim problemima. Poruke koje lirska poezija prenosi učenicima, često prelaze dosege njihovih iskustava i spoznaja i stoga treba omogućiti još neizgrađenoj ličnosti da te poruke primi i usvoji (Rosandić 1978: 16)

Da bi se uspješno ostvarilo intimno proživljavanje teksta koji je pred učeni-
kom, Ratmira Pjanić smatra da je potrebno učenika podsticati da načini prvi ko-
rak prema njemu kako bi ga doživljajno pročitao. „Dok čita literarno djelo, uče-
nik je pod stalnim utjecajem sadržaja umjetničkog svijeta, pa se dobrovoljno i s
užitkom predaje motivacionoj snazi umjetničkih izazova“ (2002: 35). „Za svaku
pjesmu odabire se adekvatna motivacija s ciljem da se učenikova ličnost ‘otvori’
prema svijetu pjesme... (Rosandić 1978: 42-43). Čitanje poezije omogućuje uče-
niku da ponire u svijet unutar sebe, cjelokupnim duhovnim bićem, te „omogućuje
čitatelju da mobilizira svoju kritičku refleksiju“ (Rosandić 1978: 11). Razvijajući
svoju kritičku misao, učenik postaje slobodan u samostalnom percipiranju sebe i
svijeta oko sebe, što ga priprema za komunikaciju i djelovanje u društvu.

4.2. *Proza*

I prozna djela imaju svoju ulogu u nastavi bosanskog jezika i književnosti. Prozni je tekst, a posebno roman kao najrazvijeniji oblik, sveobuhvatniji i lakše čitljiviji od poezije, jer se u njemu prikazuje razvitak karaktera i priče

o njihovim sudbinama. Upravo ti likovi u epskim djelima mogu oživotvoriti pišćeve stavove i poglede na svijet. Nastava književnosti koncipirana je na prepričavanju pročitaneog teksta u kojem fokus nije samo na reproduktivnoj angažiranosti. „Iznoseći sadržaj teksta, učenik ponovo doživljava i proživljava tekst, izražava svoj odnos prema tekstu. Prepričavanje služi istodobno i razvijanju učenikove govorne kulture“ (Rosandić 1978: 112).

Mnoga književna djela, a posebno prozni tekstovi, najčešće su zasnovana na moralnim sukobima suprotstavljenih pojava: „dobro i zlo, život i smrt, istine i zablude, lepota i rugoba, sloboda i ropstvo, plemenitost i nečoveštvo, ljubav i mržnja, vrline i mane. Takva umjetnička djela podložna su za „moralno procenjivanje i opredeljivanje“ (Nikolić 1999:17-18). Iz tog razloga se takvim tekstovima posvećuje posebna pažnja, jer se njihovom interpretacijom kod učenika budi kako estetska doživljajnost, tako i kritički duh: „Pri interpretaciji likova učenici mogu afirmirati svoje stavove i sudove, tj. mogu razvijati kritičko mišljenje“ (Rosandić 1978: 114). Svaka književnost odgaja, ali „djeca pružaju otpor literaturi koja ih želi prevesti žedne preko vode“ (Crnković 1997: 12), tj. puno je važnije da učenik razvija moralne, estetske, intelektualne i duhovne aspekte svoje ličnosti putem interpretacije književnih likova i promišljanjem o moralnim sukobima u djelu, a ne usvajanjem izravnih odgojnih poruka. U suštini, dijete se razvija da bi kritički promišljalo a ne slijepo slijedilo nametnute poruke.

4.3. *Drama*

Drama je jedan od triju književnih rodova, a svaki od njih, kao što smo naveli, ima svoja specifična obilježja po kojima se izdvaja. U osnovi svake drame nalazi se sukob, to je ona književna forma koja je oblikovana kao razgovor. Sukob u drami zasniva se na suprotstavljenim načelima koji dovode do akcije i reakcije stvarajući dramsku napetost i težnju ka razrješenju sukoba. U njoj se likovi odlikuju razvijenom karakterizacijom. Budući da je drama književni rod koji je tijesno povezan sa kazalištem, dijete ga „prihvata kao element igre, identificira se u likovima koje otjelovljuje, pokazuje razvijenu sposobnost fantazijskog mišljenja i osjećaj za scenski govor“ (Rosandić 1978: 126). Čitajući dramski tekst po ulogama, učenik stvara intimniji odnos prema likovima, suosjeća s njihovim sudbinama, te kod sebe razvija osjećaj empatije i tolerancije. „Osim razvijanja stvaralačkih mogućnosti učenika (razvijanje fantazije), čitanje po ulogama razvija učenikove izražajne (govorne) mogućnosti, afirmira logičku i emocionalnu izražajnost književne riječi“ (Rosandić 1978: 139).

Sve to doprinosi razvijanju učenikove ličnosti i ostavljanju prostora za prodor odgojnih elemenata koji će formirati njegov identitet. Čitanje i izvođenje dramskog teksta pomaže djetetu u razvijanju govornih i komunikacijskih vještina, razvijanju osjećajnosti, kreativnosti te boljem razumijevanju društvenih pojava i međuljudskih odnosa, što doprinosi uspostavljanju kritičke svijesti prema realnosti s kojom se dijete treba suočiti. „Pouzdanim metodičkim vođenjem učenici se osposobljavaju da u umetničkim svetovima razmršuju spletove društvenih, moralnih i psiholoških motivacija, što će im korisno poslužiti i za snalaženje u stvarnosti, jer život često ume zagonetnije da postavi motivacione činioce nego i sama umetnost“ (Nikolić 1999: 18).

4.4. *Usmena književnost*

Usmeno stvaralaštvo, zavisno od vrste, ima višestruku ulogu u životu čovjeka. Još od Platona, priča se smatrala onim sredstvom koji odgaja u intelektualnom, moralnom, estetskom, radnom aspektu. Prvi susret učenika sa narodnim stvaralaštvom počinje još u prvom razredu osnovne škole i to čitanjem ili slušanjem bajke.³ Koliko je bajka važna u osnovnoškolskom obrazovanju, govori i činjenica da je već u prvom razredu ona stavljena na popis obavezne lektire. Iako je upravo ona, zbog svojih čudesnih i nadnaravnih momenata, vrlo često tretirana kao onaj književni žanr koji negativno djeluje u odgoju djece⁴, ipak mnogo je onih koji ovakav prigovor kritikuju. Jer „djeca pokazuju pjesnički odnos prema svijetu; najobičnije pojave, predmete i događaje pokušavaju transformirati, prenijeti u drugačiji oblik, prilagoditi ih zahtjevima svoje vizije. Upravo i bajka transformira životne pojave u najčudesnije odnose u koje se dijete, zahvaljujući razigranosti i nespontanosti mašte, neopterećenosti iskustva, intenzivno uživljava“ (Rosandić 1978: 147). Bruno Bettelheim posebnu pažnju posvećuje zabavnom aspektu bajke:

Zabavljajući dete, bajka ga obaveštava o njemu samom i potpomaže razvoj njegove ličnosti. Bajka nudi značenja na toliko različitih ravni i obogaćuje detinje postojanje na toliko načina, da nijedna knjiga ne može dolično obraditi mnoštvo i raznolikost doprinosa takvih priča životu deteta (1979: 26).

3 Priča o čudesnim i fantastičnim događajima, nastale u narodu i prenošene usmenim kazivanjem.

4 Npr. Težak, D. i Težak, S. navode da bajka u djetetu budi „nepotrební strah i traume, privikava ga na grozote i sadizam, potiče na mržnju prema maćehi, razbuktava u njemu monarhističke osjećaje, oblikuje u njemu neznanstveni nazor na svijet“ (Težak i Težak 1997: 7).

Kako i sam Rosandić kaže da narodno stvaralaštvo „zbog svojih etičkih, rodoljubnih i humanih obilježja (...) ima važnu ulogu u odgoju i obrazovanju mlade generacije“ (1978: 147), ono se smatra i vrlo važnim dijelom nastavnih programa bosanskog jezika i književnosti. Naime, čitanjem i slušanjem narodnih priča, pjesama, anegdota, predaja i slično, dijete, pored toga što njeguje svoj estetski osjećaj, razvija i brižan odnos prema domovini i narodu s kojim dijeli isti prostor, jezik i kolektivnu sudbinu.

5. Kultura čitanja

Čitanje je djelatnost zasnovana na višeslojnosti – pored jezičke komponentne, ona njeguje i duhovnu, komunikacijsku, misaonu i kreativnu stranu dječije osobnosti. Nastavni programi iz književnosti uključuju književna djela za samostalno čitanje kod kuće – „taj se popis obično naziva domaćom lektirom, školskom lektirom ili samo lektirom, učeničkom lektirom“ (Rosandić 2005: 50). Da bi se stvorio pozitivan stav učenika prema kulturi čitanja potrebno je uskladiti nastavne programe na takav način da se biraju ona književna djela koja imaju unutrašnju snagu kojom može privući čitaoca i održati njegovu pažnju, a pritom služeći u odgojne i obrazovne svrhe.

Tu snagu sadrže estetski činioци koji kao spontani i izvorni podsticaji održavaju radoznalost čitalaca i nagrađuju ih umjetničkim doživljajima. U svoje djelo pisac je ugradio nevidljivi motivacioni sistem kojim podstiče čitaočevu radoznalost. Zato je tekst najznačajniji izvor motivacije. On podstiče učenikovu maštu i pobuđuje njegove emocije što rezultira intenzivnim uživanjem u predmetnosti literarnog djela. (...) Takva motivacija koja dolazi iz samog djela najmoćniji je podsticaj za njegovo proučavanje i stvaralačku raspravu. Sposobnost umjetničkog teksta da zainteresuje za samog sebe koristi se u nastavi književnosti kao nepresušni izvor motivacije za čitanje. Jer, ako djelo poput magneta ne privuče pažnju učenika, ako ga ne podstakne na maštanje i doživljavanje, zaludu sve vrijednosti koje odrasli u njemu nalaze (Pjanić 2002: 35).

U tu svrhu odabiru se književnoumjetnički tekstovi iz bosanskohercegovačke književnosti, južnoslavenske i svjetske književnosti koji svojim vrijednosnim statusom odgovaraju doživljajno-spoznajnim mogućnostima učenika, raspoređena prema različitim kriterijima u svim razredima osnovne i srednje

škole. „Uključivanjem domaće lektire u nastavni proces, mogu se ostvariti dodatni ciljevi nastave književnosti:

1. učenicima se pruža mogućnost da provjere svoja zapažanja i sudove o djelu
2. međusobno izmjenjuju mišljenja i stavove i time razvijaju kritičko mišljenje...“ (Rosandić 1978: 99).

Uvođenjem nastave početnog čitanja u prve razrede osnovnih škola postepeno se njeguje kultura čitanja jer „dete od 6 do 7 godina sve je sposobnije da zaključuje, da donosi sudove o pojedinim pojavama, da koriguje i usavršava svoje sudove, da postepeno postaje nezavisno u procesu mišljenja i da svoje sudove i predstave usklađuje sa stvarnošću“ (Milatović 1990: 26). Njegovanjem kulture čitanja u nastavnim programima nastave bosanskog jezika i književnosti putem domaće lektire nastoji se vratiti čitanje iz zabave s kojim dolazi nesvjesno razvijanje govornih i komunikacijskih vještina, kao i kritičkog razmišljanja.

6. Zaključak

Nastava bosanskog jezika i književnosti važi za višestruko odgojnu. Izučavanjem jezika i književnosti kod učenika se razvija intelektualni, moralni, radni, estetski aspekt njegove ličnosti.

Čovjek je svakog svog trenutka uronjen u jezik. Putem njega on komunicira sa svijetom izvan sebe. Brižnim osjećajem prema vlastitom jeziku stvara se pojedinac koji je nosilac cjelokupnog bosanskog kulturnog naslijeđa. U radu smo prikazali kako nastava bosanskog jezika nastoji svojim odgojnim ciljevima uspostaviti razvijanje svijesti o bosanskom jeziku, njegovim govornicima, različitim dijalektima kao i svijesti o njegovoj što boljoj upotrebi. Budući da je jezik dio čovjekovog identiteta, učenici se osposobljavaju za spoznavanje sebe, svog jezika, a time i drugih jezika, kultura, naroda. Kako se jezik ne može naučiti samo putem učenja gramatičkih pravila, u nastavu bosanskog jezika uključeno je i učenje književnosti u čijoj se osnovi nalazi jezik. Stoga smo u radu detaljno obrazložili odgojni zadatak svakog književnog roda. Programi nastave bosanskog jezika i književnosti koncipirani su tako da se gradivo raspoređuje prema razredima i dobi učenika za adekvatno usvajanje svih odgojnih činilaca koje ova nastava učenicima može ponuditi. Stoga je i uvođenje domaće lektire u nastavne programe od izuzetnog značaja za razvijanje djetetove kritičke svijesti i samostalnog percipiranja sebe, međuljudskih odnosa i drugih pojavnosti u

svijetu koji ga okružuje. S tim u vezi, nastava bosanskog jezika i književnosti je višestruko-odgojna nastava.

Literatura

- Betelhajm, Bruno (1979), *Značenje bajki*, Jugoslavija, Beograd
- Bugarski, Ranko (2003), *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja štampa, Beograd
- Crnković, Milan (1977), *Dječija književnost*, Školska knjiga, Zagreb
- Eagleton, Terry (1987), *Književna teorija*, SNL, Zagreb
- Kos, Dženan, Zehrina Selimović, Amela Bajrić, Belma Softić, (2015), *Odgojna funkcija nastave bosanskoga jezika i književnosti od prvog do petog razreda osnovne škole*. Dostupno 01.03.2023. na: https://www.researchgate.net/publication/307013871_ODGOJNA_FUNKCIJA_NASTAVE_BOSANSKOGA_JEZIKA_I_KNJIZEVNOSTI_OD_PRVOG_DO_PETOG_RAZREDA_OSNOVNE_SKOLE
- Milatović, Vuk (1990), *Nastava početnog čitanja i pisanja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Nikolić, Milija (1999), *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Pjanić, Ratmira (2002), *Motivacioni postupci i sredstva u nastavi književnosti*, Ljiljan, Sarajevo
- Rosandić, Dragutin (1978), *Književnost u osnovnoj školi*, Školska knjiga, Zagreb
- Rosandić, Dragutin (2005), *Metodika književnoga odgoja*, Školska knjiga, Zagreb
- Solar, Milivoj (2005), *Teorija književnosti*. Školska knjiga, Zagreb
- Težak, Stjepko (1996), *Teorija i praksa nastave hrvatskog jezika I*, Školska knjiga, Zagreb
- Težak, Dubravka, Stjepko Težak (1997), *Interpretacija bajke*, Divič, Zagreb
- Vilotijević, Mladen (2001), *Didaktika I*. BH MOST, Sarajevo
- Vukasnović, Ante (1990), *Pedagogija*, Radna organizacija za grafičku djelatnost, Samobor/Zagreb

Adresa autora

Author's address

Amira Banjić

Tihomila Markovića 1, Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

amira.banjic@untz.ba

THE EDUCATIONAL FUNCTION IN THE TEACHING OF BOSNIAN LANGUAGE AND LITERATURE

Summary

This paper discusses one of the three fundamental tasks of teaching as an educational process—namely, the educational (formative) task, which lies at the core of social inclusion and the engagement of individuals within the community. Achieving the educational aspect of teaching means preparing students for an engaged role in life, developing a critical perception of both themselves and the world around them, and fostering a range of personal qualities related to moral, work-related, intellectual, and other dimensions of human character. In this regard, the teaching of the Bosnian language and literature in primary and secondary schools encompasses nearly all aspects of human upbringing, as the curricula are based on language, which is the foundation of socialization and communication—both with the surrounding environment and with oneself. Therefore, this paper will address both linguistic and literary education, as Bosnian language instruction cannot be considered separately from the study of literature—primarily national literature, followed by literature from the broader South Slavic and European literary corpus. Furthermore, the importance of cultivating a reading culture contributes to the significance of the educational function within Bosnian language and literature teaching, which has proven to be profoundly formative in various ways.

Keywords: educational function, Bosnian language and literature teaching, reading culture, language, literature

UDK: 811.163.43:821.163.4(497.6)-1

Originalni naučni rad / Original scientific paper

Alma Denić-Grabić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

O BOLI I TIJELIMA KOJA SU VAŽNA¹

Sažetak

U fokusu rada je pitanje artikulacije boli u pjesničkim zbirkama *Promotivni spot za moju domovinu* (2010) Adise Bašić i *Do smrti naredne* (2016) Senke Marić. Dva poetska tekst govore o suočavanju s rakom i mastektomijom (Marić) te brizi za majku oboljelu od karcinoma i suočavanju s njenom smrću (Bašić), postavljajući pitanje kako govoriti/živjeti o/s boli. Iako je psihičku i fizičku bol teško riječima izraziti, kako navodi Scarry (1985), potrebno je ne dopustiti da bol postane oznaka nijemosti i neizrecivosti, budući da *neizrecivost ima političke posljedice* (Scarry) jer oni koji trpe bol ostaju nevidljivi i izolirani u svom "carstvu". Rasute unutarnje i vanjske manifestacije fragmenata života okupiranog bolešću i boli objelodanjuju nam da društvo/kultura ne vidi i ne želi vidjeti pojedinačne slučajeve, posebno one koje podsjećaju na smrt i remete mit o društvenom napretku. Stoga, književna imaginacija koja govori o drugom, artikulirajući bol i uvodeći glasove onih koji pate, uključuje i čini vidljivim/djeljivim/javnim ono što društvo svojim sofisticiranim procedurama potiskuje, tabuizira i zanemaruje.

Ključne riječi: bol, tijelo, jezik, etika, poezija

¹ Dio naslova rada asocira na knjigu Judith Butler *Tela koja nešto znače* (2001).

Zadaća književne imaginacije u javnom životu jest, kako je Henry James jednom rekao: »*Stvoriti primjere* ako već ne možemo ništa bolje od toga: izmisliti, jednom riječju, častan i izvediv slučaj.« Nadajmo se da će ti primjeri opstati, čak i ako ne budu mogli uvjeriti svakog, i da će time što stoje uz sirovost i tupost, kao kakva lijepa stvar pokraj ružne, posvjedočiti o vrijednosti čovječnosti kao svrhe samoj sebi. Ako ne budemo njegovali imaginaciju na taj način, smatram da ćemo izgubiti bitnu vezu s društvenom pravednošću. (Nussbaum 2005: 18 – 19)

...jer, čak i kad je svijet „krševit“, uobrazilja može u njemu stvoriti perivoj. (M. C. Nussbaum 2005: 66)

Martha C. Nussbaum u knjizi *Pjesnička pravda* književnu imaginaciju, uobrazilju vidi kao „spособnost da se jedna stvar vidi kao druga, da se jedna stvar vidi u drugoj“ (Nussbaum 2005: 62), nazivajući uobrazilju *metaforičkom imaginacijom*. Književna imaginacija ima sposobnost da metaforički prikaže složenosti života ali i sposobnost da obuhvati „bogatstvo i složenost unutrašnjeg svijeta“ (Nussbaum 2005: 158) pojedinačnog života. Kako uobrazilja može „raskršćiti“ „*krševit svijet*“, kako kaže Nussbaum, i život potopljen u boli, odnosno, kako se u književnosti artikulira/reprezentira bol, kako se iskustvo boli prenosi drugima i šta činiti sa „znanjem“ o pretrpljenoj patnji?

Elaine Scarry u knjizi *The Body in Pain* (1985) piše da je uobičajeno misliti da „bol ne samo da ne dopušta jeziku da ga opiše nego ga razara, primoravajući ga da se povuče u stanje koje mu je prethodilo, svodeći ga na zvukove i krikove koje ljudsko biće proizvodi prije nego što nauči govoriti“ (Scarry 1985: 4, prevod A.D.G.). Za razliku od nekih drugih stanja svijesti koja referiraju na izvanjski objekt (biti zaljubljen u NN, osjećati strah od nekog itd.), prema mišljenju Scarry, bol „nema referentni sadržaj“ (1985: 4) te stoga, „više nego bilo koji drugi fenomen, opire se objektivizaciji u jeziku“ (isto)².

Premda je bol teško riječima iskazati, neophodno je biti u potrazi za jezikom boli i ne dopustiti da ona postane oznaka nijemosti budući da *neizrecivost ima političke posljedice* (Scarry) jer oni koji su u boli, koji nemaju glasa, ostaju izolirani i nevidljivi u javnoj sferi. U tom smislu Scarry u svom razmatranju

2 “‘Engleski’, piše Virginia Woolf, ‘koji može izraziti misli Hamleta i tragediju Lira, nema riječi za drhtavicu ili glavobolju. Najobičnija školarica kada se zaljubi ima Shakespearea ili Keatsa da kažu svoje mišljenje za nju, ali neka bolesnik pokuša da opiše doktoru bol u svojoj glavi, jezik odjednom presuši’.” (Wolf prema Scarry 1985: 4, prevod A.D.G.)

pitanja ne/izrecivosti boli vidi i pitanje moći odnosno političke posljedice neiskazivosti i nemogućnosti artikuliranja boli³:

(...) uočeno je da obično ne postoji jezik za bol, da se ona (više od bilo koje druge pojave) opire verbalnoj objektivizaciji. Ali relativna lakoća ili poteškoća s kojom se bilo koja data pojava može verbalno predstaviti također utječe na lakoću ili poteškoću s kojom se taj fenomen politički predstavlja. Kada bi, na primjer, bilo lakše izraziti intelektualnu težnju nego tjelesnu glad, očekivalo bi se da će problem obrazovanja imati veći stepen društvenog priznanja od problema pothranjenosti ili gladi; ili opet, ako je imovina (kao i načine na koje se imovina može ugroziti) lakše opisati nego tjelesni invaliditet (kao i načini na koje osoba sa invaliditetom može biti ugrožena), onda ne bi začudilo otkriće da je društvo razvilo sofisticirane procedure za zaštitu „vlasničkih prava“ mnogo prije nego što je uspjelo da formuliše koncept „prava hendikepiranih“. Nije jednostavno tačno već tautološki uočiti da će, s obzirom na bilo koja dva fenomena, onaj koji je vidljiviji dobiti više pažnje. (Scarry 1985: 12, prevod A.D.G.)

Prema, mišljenju Scarry, postoji pet arena, to jest, načina ulaska jezika boli u javnu sferu: medicinski kontekst, dijagnostički alat – upitnik McGill, *dokumenti - publikacije Amnesty International*, sudnica i umjetnost (usp. Scarry 1985: 9–10). Transkripti suđenja za lične povrede kao i narativi pojedinaca *bilježe prelazak bola u govor* (isto). Svako od ovih pet poprišta omogućavaju boli ulazak u javni diskurs „koji je širi, društveniji od onog koji karakterizira relativno intiman razgovor pacijenta i liječnika“ (isto: 9):

Budući da je osoba koja boluje obično toliko lišena resursa govora, nije iznenađujuće da jezik za bol ponekad treba da ostvare oni koji sami nisu u boli, ali koji govore u ime onih koji jesu. Iako postoje velike prepreke za izražavanje tuđe osjećajne nevolje, postoje i vrlo veliki razlozi zašto bi netko to mogao učiniti, pa tako postoje putevi kojima ovo najradikalnije privatno iskustvo počinje ulaziti u područje javnog diskursa. (Scarry: 1985: 6)

3 Fizička bol nema glas, ali kada konačno pronade glas, počinje da priča priču, a priča koju priča je o neodvojivosti ove tri teme, njihovoj uklopljenosti jedne u drugu.“ (Scarry 1985: 3) Naime, Scarry u uvodu svoje knjige *The Body in Pain* navodi tri važne teme koje razmatra u vezi s temom bola: „prvo, teškoća izražavanja fizičke boli; drugo, političke i perceptivne komplikacije koje nastaju kao rezultat te teškoće; i treće, priroda materijalne i verbalne izražajnosti ili, jednostavnije, priroda ljudskog stvaranja“. (isto)

U inspirativnom radu *Uvrtanje oko sebe: bol autobiografije* Nataša Govedić ističe kako se o boli⁴ može razmišljati „kao o kompleksnoj psihofizičkoj, autorefleksivnoj, ali i socijalno inkluzivnoj situaciji. “Novoj pismenosti”, a ne nijemosti“ (Govedić 2010a: 42). U uvodu časopisa *Treća* (2010) posvećenog boli, Nataša Govedić navodi da je bol „kompleksno biopolitičko iskustvo, čiji se intenzitet ne može mjeriti nikakvim objektivnim parametrima“ (Govedić 2010: 5), te „da postoji bol koja je mnogo strašnija od bilo kakvih vanjskih rana i ozljeda, a tiče se svakodnevnog pritiska nepodnošljivo opresivnog straha“ (isto).

Ronald Melzack i W. S. Torgersonom, autori međunarodno prihvaćenog upitnika McGill za (samo)procjenu boli, dokazuju da se verbalni iskaz pacijenta o vlastitom doživljaju boli mogu uzeti kao relevantan dokaz i za medicinsko tretiranje boli pri čemu je takav iskaz u većoj ili manjoj mjeri figurativan (usp. Scarry 1985: 6–9). Autori ovog upitnika nisu stvorili/otkrili nove riječi za izražavanje boli nego „strukturu koja se nalazi u uskom, već postojećem vokabularu, vokabularu koji su stvorili sami pacijenti“ (isto: 8).

U fokusu ovoga rada nije medicinsko definiranje/razmatranje boli, nego pitanje kako se ovo radikalno privatno iskustvo prikazuje u književnosti, kako se govori o bolesnom tijelu i bolesti karcinoma te na koji način glas artikulira i reprezentira bol u odabranom korpusu pjesničkih tekstova tematski zaokupljenih boli i bolesti. U ogromnom kosmosu književnih tekstova naiđe se na one koji ne samo sporadično nego neprekidno govore o tjelesnoj i psihičkoj boli. Takva je poezija u zbirkama *Promotivni spot za moju domovinu* (2010) Adise Bašić i *Do smrti naredne* (2016) Senke Marić.

Između svijesti o teškoćama iskazivanja boli koja krivuda poput zmije, i spoznaje da „govor uobrazilje ima takoreći fleksibilno i akrobatsko, cirkusko tijelo i iznenađujuće razigranu raznolikost“ (Nussbaum, 2005: 67), kreće se i ova interpretacija baš kao i tekstovi koji prikazuju suočavanje s traumom oboljelog tijela i mastektomijom (Senka Marić *Do smrti naredne*) i svjedoče o brizi za majku oboljelu od karcinoma i suočavanju s njenom smrću (Adise Bašić *Promotivni spot za moju domovinu*), postavljajući pitanje kako govoriti/živjeti o/s boli. Iskustvo psihičke i fizičke boli je jedno od najintimnijih iskustava čovjeka, pa iako je bol neizostavan pratilac čovjeka, govor o bolnim stanjima

4 Službena definicija Međunarodnog udruženje za proučavanje boli (International Association for the Study of Pain – IASP) glasi: „Bol je neugodno senzorno i emocionalno iskustvo povezano sa stvarnim ili potencijalnim oštećenjem tkiva, ili opisano kao takvo oštećenje.“ (IASP, 1979), <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32694387/>. (pristupljeno 4. 5. 2025.)

se nerijetko povlači u osamu izmučene svijesti i tijela koje pati, otuđuje biće od drugih dok traži način kako živjeti s tom boli:

Ali ako je jedini vanjski znak osjećaja boli (za koju nema promjena u krvnoj slici, nema sjene na rendgenskom snimku, nema uzorka na CAT snimku) pacijentov verbalni izvještaj (ma koliko sam po sebi neadekvatan), onda zaobići glas znači zaobići tjelesni događaj, zaobići pacijenta, zaobići osobu u boli“. (Scarry 1985: 6)

Poetski tekstovi Adise Bašić i Senke Marić artikuliraju teškoće i mučninu izražavanja u bolnim situacijama. Međutim, u takvim graničnim egzistencijalnim situacijama, na mjestu gdje se u svakom trenutku blago ružičasti rub, tek srastao, može nesmotreno zguliti, strgnuti, metastazirati, proširiti u razbuktalu infekciju, ipak se, uprkos svemu, može čuti fragmentarni jezik boli.

Književna imaginacija „akrobatskim“ figurama artikulira ono što je teško is/kazivo, pa pisanje/pismo postaje način tekstualnog izvođenja boli, a predložene faze žalovanja i života u boli zbog gubitka bliske osobe iscrtavaju konture nade u ozdravljenje i mogući put ka iscjeljenju. Pisanje je i jedan od način da se govori o tjelesnoj boli, ali i način reprezentiranja nepodnošljive boli, metaforiziranog, uprizorenog iskustva patnje zbog gubitka. Ono je tu da pokaže da nismo sami, da ima i drugih kojima se „događalo ono što se tebi događa i da nisi najnesrećniji od svih ljudi“ (Kulenović 1994: 26). Ako književnost ima sposobnost da „otkriva stanja u kojima se nalazimo, preko drugih koji su ta stanja iskusili“ (Kulenović 1994: 26), onda je *pisanje*, kako je to zaključila Nataša Govedić, „jedan od načina uspostavljanja zajednice brige“ (Govedić 2004: 256) u kojoj će bol postati društveno inkluzivna situacija.

S druge strane, rasute unutarnje i vanjske manifestacije fragmenata života okupiranog bolešću, boli i patnjom, objelodanjuju nam da društvo/kultura ne vidi i/ili ne želi vidjeti pojedinačne slučajeve, posebno ne one koje podsjećaju na smrt i remete mit o društvenom napretku. Stoga glas koji progovara o boli (svojoj i tuđoj) u poeziji Adise Bašić i Senke Marić je politički, jer vidljivost boli i detabuiziranje bolesti (karcinoma) ukazuje ne samo na važnost empatije i solidarnosti (tako krhke u vremenu okrutnosti i dehumanizacije) s onima koji su u boli, nego razotkriva i društvene kontekste u kojima oni koji boluju ostaju na margini.

U poeziji Adisa Bašić i Senke Marić progovara se o raku – socijalno stigmatiziranoj bolesti koja se još uvijek „tumači kao misteriozna malevolentnost neminovno (je) doživljena kao greh ili – što je još gore – kao povreda tabua“ (Sontag 1983: 17) i razobličavaju društveni stereotipi o opscenosti ove bolesti i

njenoj «sramnosti». Tegobna ispovijest je i razgovor subjekta sa samom sobom ali i pronalaženje drugog u sebi pa se u poeziji ovih autorica otvara pitanja etike brige za druge. U poeziji Senke Marić riječ je o svjedočenju pjesničkog *ja* o sebi kao o drugom tijelu, a u poeziji Adise Bašić o bolesnom tijelu i boli drugog, onom koje postaje marginalno i subordinirano. Briga za druge i glas sposoban suosjećati s tuđom boli i identificirati se s drugim, u oba slučaja tekstualnog izvođenja tijela i artikuliranja bolnih stanja ukazuju na etičke implikacije teksta.

Potkopavajući binarne parove duh – tijelo, racio – emocija, unutra – spolja, privatno – javno u poeziji Adise Bašić i Senke Marić reprezentirana tjelesnost potopljena u boli ukazuje na „mnoštveno polje mogućih tela“ (Gros 2005: 47) tako da se sve specifičnosti različitih tijela – stara i mlada, bolesna i zdrava, “ružna” i “lijepa” predstavljaju tako da proširuju poimanje ljudskog odnosno, subvertiraju prisilno uspostavljene društvene norme, granice i ideale ljudskog. Na sceni su *tijela koja su važna*.

Nasuprot zdravom tijelu kao norme i bolesnom kao odklonu od norme, odnosno suprotno kartezijsko-dualističkom poimanju tijela, Elisabeth Grosz u svojim promišljanjima o tijelu naglašava da ne postoji univerzalni model tjelesnosti nego „polje telesnih tipova“ (Gros 2005: 47) koje nije ni jedinstveno niti homogeno:

Polje može da bude nekontinuiran, nehomogen, nejedinstven prostor, prostor koji priznaje različitosti, nesamerljivosti, intervale ili procepe između tipova, polje koje je, ukratko, uspostavljeno i regulisano u skladu sa različitim perspektivama i interesima. (Gros 2005: 47–48)

U poeziji spomenutih autorica čitamo tijela koja izmiču zadatim okvirima i narušavaju red uspostavljen različitim društvenim procedurama i obrascima. Ne anestezirajući bol, poetski tekstovi uprizoruju iskustvo života razoreno bolešću, naporedo nam ukazujući i na važnost odgovornosti čovjeka za svijet koji ga okružuje. Naime, upisanim tjelesnim iskustvom bolesti i boli u tekst, uvodi se ona *konstitutivna spoljašnjost, odbačeni*, odnosno nijemo i nevidljivo unutar kodificiranog poretka, dovodeći takav sistem u pitanje:

Odbačeni ovde označavaju oblast društvenog života u kojima se “ne može živeti”, koja se “ne mogu nastaniti”, ali su ipak gusto nastanjena onima koji ne uživaju status subjekta, a čiji je život u znaku onoga što se “ne može živeti” neophodan da bi se opisalo područje subjekta. To područje nenastanjivosti činiće granicu koja opisuje područje subjekta; ono će biti mesto identifikacije od kojeg se strahuje i

protiv kojeg – a takođe i pomoću kojeg – područje subjekta ograničava sopstveni zahtev za autonomijom i životom. Dakle, u tom smislu subjekt nastaje zahvaljujući sili isključivanja: ona, naime, proizvodi konstitutivnu spoljašnjost subjekta koja na kraju krajeva prebiva “unutar” subjekta kao njegova sopstvena osnivačka razdelnica. (Batler 2001: 15–16)

Bolesna, invalidna, hendikepirana tijela, zanijemjela od boli i tuge – marginalna tijela koja kultura i društvo zanemaruje, ipak progovaraju i *počinju nešto da znače* (Batler 2001). Takva tijela pokazuju da je bivanje subjektom neprekidni proces stvaranja i razaranja, subjektivacije i desubjektivacije. Ona, također, postaju i znak protesta zbog nepravde.

Bolnički notturmo ili o boli nepreboli

U zbirci poezije *Promotivni spot za moju domovinu* Adise Bašić na samom kraju knjige utkan je ciklus „Bolnički notturmo“ koji završava pjesmom „Oprost“:

Čini mi se
da ti polako
počinjem opraštati
tvoju smrt. (Bašić 2010: 111)

U epitafskom iskazu – opraštanju s majkom – odabrane riječi u zgusnutim, lapidarnim stihovima (činiti se, *polako*, *počinjem*) upućuju na neodređenost, sporost u protoku vremena i teškoće u suočavanju s boli zbog gubitka. Nakon rasplitanja zgusnutog čvora muke i odmotavanja porodične prošlosti, obuzdavana bol, patnja i tuga zbog majke oboljele od raka i njene smrti, prelit će se kroz tekstualno samosuočenje pjesničkog subjekta s gubitkom. Duboko lična, lirska ispovijest govori o posljednjim trenucima s majkom, donoseći nam poeziju tuge, sablasnog predosjećanja kraja te slike svakodnevnice kćerke koja skrbi za majku.

Dvije omče boli prepliću se i obavijaju ispovijest koja se prelijeva preko rubova, opire se kalupima, uzmiče i povlači u ciklusu „Bolnički notturmo“, poet-

skoj minijaturi koja obuhvata jedanaest pjesama („Pidžama za ne daj Bože“, „U borbi“, „Vijest“, „Nadmudrivanje“, „Osmijeh“, „Bolnički notturmo“, „U sjeni“, „Dan kad je pao prvi crijep“, „Nepravda“, „Cenzura“ i „Oprost“). S jedne strane je „disanje“, „smijeh“ – *otjelovljeni subjekt, psihička tjelesnost* (Gros 2005: 46) – život tijela i glas koji tetura, traži izlaz iz svoje boli⁵, a s druge strane, neizrecivost fizičke boli i nijemost majke na umoru. U stihovima u kojima se opisuje *pidžama za ne daj bože* ili *osmijeh košuljice iz koje je majka otišla*, ili se pak pak govori o *sirupu protiv bolova, onaj što mu ne izgovaramo ime*, književna imaginacija nam predočava kako glas traži načine artikuliranja boli i nošenja s traumom i kulturom koja tabuizira i stigmatizira bolest poput karcinoma.

PIDŽAMA ZA NE DAJ BOŽE

Peglam njenu pidžamu za *ne daj Bože*.

Rozila se godinama zlokobno

s vrha ormara.

Prala se jednom godišnje i izazivala nelagodu

kad se na nju slučajno nabasa.

Ja je danas peglam.

Danas je *ne daj Bože*.

A mi dišemo.

Pijemo čokoladni kapučino, taj nam je najdraži.

Sunčano je, razmišljamo šta kuhati za ručak.

Sjećamo se kako sam nekad na dodjeli paketića

izašla hrabro na scenu i recitovala pjesmicu

koju ne znam.

Smijemo se.

Danas je *ne daj Bože*.

Nas dvije uživamo u lijepom,

5 „...ako je sama kategorija iskustva ili osećanja, problematizovana prepoznavanjem njene ideološke produkcije – to jest, ukoliko iskustvo nije grubo način pristupa nekoj istini – onda telo obezbeđuje tačku posredovanja između onoga što se percipira kao čisto unutrašnje i pristupačno je samo subjektu, i onog spoljašnjeg i dostupnog javnom pogledu, tačka sa koje se može ponovo promišljati opozicija između unutrašnjosti i spoljašnjosti, privatnog i javnog, sopstva i drugog, i svih drugih binarnih parova u vezi sa opozicijom duh/telo“ (Gros 2005: 45).

običnom trenutku dokolice.⁶ (Bašić 2010: 101)

Pidžama koja se *rozila godinama zlokobno* postaje znamenje upaljenog, bolesnog tkiva, karcinoma, koji se dešava danas, pri čemu ona nije tek slutnja bolesti, nego simbol njene realnosti i strepnje u trenutku kad se biće suočava s neumoljivošću kraja. Pogled na pidžamu za *ne daj Bože* doziva u svijest misao o strahu od smrti i bolesti koju nam razotkriva kontekst pjesme izrazito emocionalno obojen. Saznanje da je majka oboljela (jer danas pegla zloguku pidžamu) je trenutak koji pokreće subjekt na djelovanje na način da pravi iskorak iz vlastitog života u nečiji drugi. Preuzimanjem brige za majku unatoč bespomoćnosti, tjeskobi, zabrinutosti i strahu od nepoznatog (iskrsava slika djevojčice koja je *izašla hrabro na scenu i recitovala pjesmicu / koju ne znam*) ukazuje na „djelovanje bez pravila u brižnom ponašanju“ (Noddings 2002: 22). Nel Noddings govori o brižnom ponašanju koje ne dolazi kao posljedica racionalno-objektivnog načina mišljenja niti je oblik utilitarističkog djelovanja, već je nalik „nedosljednosti“, ponašanju bez recepta koje „uvažava ljudske naklonosti, slabosti i tjeskobe (Noddings 2002: 22). Konkretizacija pjesničke slike koja ulančava motive pijenja kapućina, sunca, hrabrosti, a potom disanja i smijeha, evocira atmosferu mira i sugestivno djeluje nakon zlokobnog *ne daj Bože*. Izdvojeni stihovi „A mi dišemo.“ i „Smijemo se.“ ritmiziraju pjesmu i tako „hvataju“ kretanje emocije odnosno izražavaju čitav spektar emotivnog života lirskog subjekta. Čini se u prvi mah da se u pjesmi samo nižu činjenice jednog uobičajenog dana. Međutim, književna ekspresija traume – bolesno tijelo koje diše, smije se i pije kapućino ne pobija (i ništa vjernije ne bi pokazalo) strah koji se otkriva u želji da se bar na trenutak odagna bol i neizvjesnost tog „*ne daj Bože dana*“. Ritualima svakodnevnice lirski subjekt u ovom ciklusu Adise Bašić potiskuje i ublažava strah od nemilosrdnog uljeza koji je ušao „bez kucanja“ (Sontag 1983: 17):

Danas ćemo se nahraniti,
počešljati se više puta.
Popićemo sirup protiv bolova
(onaj što mu ne izgovaramo ime
da nas ne bude strah).
Namazaćemo stopala
i obuti šarene čarape.

⁶ Izvorno, dijelovi pjesama su u kurzivu, te ih ovdje prenosimo u datom obliku.

Spremićemo zimnicu
bogatu i slasnu.
Pravićemo planove za iduće ljeto,
Kupićemo i skupi kaput
(onaj lijepi
Kakvi se nose po pet godina).
Sve. Sve, ne bismo li je kako
crnu i neumoljivu
skupa nadmudrile. (Bašić 2010: 104)

Iako se ciklus „Bolnički notturno“ doživljava kao osobna historija porodične tragedije i gubitka, na drugoj semantičkoj ravni, „uzme li se u obzir internacionalno iskustvo boli“ (Govedić 2010: 6), iskaz dobija šire značenje i postaje poetika boli odbačenih, usamljenih i stigmatiziranih. Naime, u poeziji Adise Bašić se govori i o tome kako su oboljeli i oni koji brinu za bolesne prepušteni sami sebi; oni su i vidljivi i „nevidljivi“ jer bolesno tijelo u kulturi postaje *zazorno*:

Ostali smo sami
da bacamo svoje kamenčiće
u moćna pleća bolesti.

Svi su obazrivi,
Kažu vole nas.
I ne bi da smetaju. (Bašić 2010: 102)

U mislima ili snu, susret s *košuljicom* „iz koje je majka otišla“ (Bašić 2010: 105) je trenutak potpunog ogoljavanja lirskog subjekta i negove psihičke boli kada bez cenzure i emocionalnih inhibicija kroz sjećanje na majku pokušava verbalizirati svoju traumu. „Košuljica“, otežana emocionalnim sadržajem, postaje *objektivni korelat*, kako bi kazali anglo-američki novi kritičari, jednog doživljaja svijeta – svijeta gubitka i bola:

OSMIJEH
Košuljica iz koje je majka
otišla još nekad
krajem prošlog ljeta
leži, trepće, uzima lijekove.

Klima glavom sa paperjastom kosom.
Tiho ječi.
Ponekad mi se nasmije. (Bašić 2010: 105)

Naime, u pjesmi „Osmijeh“, ali i u drugim pjesmama ovoga ciklus, majka nema glasa. Tišinu njene boli zamijenit će tjelesne geste i zvuci (ona *tiho ječi, leži, trepće...*) u sjećanju kćerke koja sada stvara „jezik boli“ (Scarry 1985: 6), govoreći u svoje, ali i u ime druge koja pati. Na takav način privatno iskustvo, majčina bol, neartikulirana i neverbalizirana, pronaći će put ulaska u „područje javnog diskursa“ (Scarry 1985: 6).

Dvije boli, kćerkina i mamina, obgrljene, kontrapunktno se preplicu i uvlače nas u atmosferu tuge i boli drugih. Psihička bol doživljava svoju kulminaciju u pjesmi „Bolnički notturmo“ u prikazu agonije u borbi da se preživi noć, kao i u prikazu straha od ulaska bolničara koji „idu po nekog ko nije pregurao noć“ (Bašić 2010: 106) dok kćerka pokušava „spasiti“ majčin život. Ona koja skrbi za bolesnu također pati:

Brzo se naslonim na vrata
i upirem jako, da ne uđu nama.
Osluškujem njihove korake.
Duboko vjerujem da spašavam život. (Bašić 2010: 106)

Pred nama se odvija drama prenapregnutog i strahom mobiliziranog tijela koje se iz privatnog seli u prostor društvenog gdje obitavaju oni koji ne *preguraju noć*, a to saznanje imamo zahvaljujući glasu koji neće utihnuti kad nastupi tišina. Taj artikulirani glas saputnice u patnji drugih uzima u obzir tijela koja su važna i njihovu bol na način da ih čini vidljivim.

Ali, poneka bol ostaje u tišini, nezamijećena: otac koji je zdrav i u *sjeni* „pa se na njega / evo već godinu punu / nikad i ne obaziremo“ (Bašić 2010: 107) govori nam o tome koliko karcinom pustoši porodicu i ljudske odnose pa se čini da svako ostaje u svom krugu boli.

Od početnog straha *danās je ne daj Bože do sjene tvoje odsutnosti* krug se zatvara pjesmom *Cenzura*: „Sa svih budućih porodičnih slika / nestaješ kao izbrisana / rukom neumoljivog cenzora“ (Bašić 2010: 110).

Vidimo, zapravo, kako književna imaginacija svojim ekspresivnim potencijalom i metaforičnošću „počinje eksternalizirati, objektivizirati i činiti djeljivim ono što je izvorno unutrašnje i nedjeljivo“ (Scarry 1985: 15–16), prenoseći nam iskustvo boli i tijela koje pati.

Sjena tvoje odsutnosti objektivizira duboku tugu i osjećaj boli koju pjesma želi evocirati pa iako nije verbalizirana, mi znamo da bol ostaje „od sada do vječnosti“. *Sjena tvoje odsutnosti* je i pokretač i ona koja prenosi iskustvo boli: „Na dan kad je umrla mama / sa krova je pao crijep (Bašić 2010: 108).

Iako je psihičku i fizičku bol teško riječima izraziti, kako navodi Scarry, neophodno je ne dopustiti da bol postane oznaka nijemosti s obzirom na političke konsekvence neiskazivosti jer oni koji trpe bol ostaju „nevidljivi“ i/ili izolirani u svom „carstvu“. Stoga, pitanje vidljivosti i izrecivosti postaje pitanje etike i politike poezije. Otuda pjesnički tekstovi Adise Bašić i Senke Marić koji govore o drugom, artikuliranjem boli, uključuju i čine vidljivim/djeljivim/javnim ono što društvo svojim sofisticiranim procedurama potiskuje i zanemaruje prikazujući nam kako bol traži načine artikulacije i novi jezik.

Tijelo ovo i njegova bol

Na sličan način Senka Marić u pjesmi „Hronika jedne bolesti“ opisuje stanje usamljenosti i prepuštenosti samoj sebi u nošenju s fizičkom i psihičkom boli, sa strahom od smrti i mastektomijom. Međutim, za razliku od poezije Adise Bašić u kojoj majka oboljela od karcinoma trpi bolove i nema glasa, u poeziji Senke Marić artikulirani ženski glas svjedoči o vlastitoj traumi nakon saznanja da je oboljela, a potom i o mastektomiji i *fragmentiranju tijela* koje počinje doživljavati kao drugo tijelo. U oba slučaja, suočeni smo s teškoćama iskazivanja boli „jer se čini da jezik i sam neizbježno provodi nasilje “bacajući snopove zbilje na društveno tijelo” (M. Wittih)“ (Moranjak-Bamburać 2004: 141): i majka u poeziji Adise Bašić i ženski glas u poeziji Senke Marić bol izražavaju konvencionalnim načinima – plač, vrisak, ječanje. S druge strane, vidimo kako književna imaginacija u oba teksta postepeno artikulira iskustvo bolnih stanja što nas dovodi do saznanja da je riječ o nastojanju da se iskustvo koje pripada sferi privatnog, intimnog tekstualnim izvođenjem učini javnim.

Nisam plakala ni u noćima kad sjedim na balkonu
upijam modru tišinu
i pokušavam naći znak koji će me uvjeriti da ću ostati
tu

Nisam plakala

*Prije par dana dobila sam SMS od rodice iz
Luksemburga:*

*„Draga Senka, mama mi kaže da si dobro, i da sve
podnosiš kao da se dešava nekom drugom“*

Pročitala sam SMS i počela da plačem (Marić, 2016: 12)

Traumatično saznanje, bolest i bolna stanja predložena su nizom slika tjelesnih promjena i somatskih simptoma i reakcija:

Nisam počela plakati kad mi je rekao da imam rak
(...)

Nisam plakala ni poslije
kad su mi otkinuli trećinu desne sise

(...)

Niti par sedmica kasnije
u zagrebačkoj bolnici, kada će mladi doktor
zelnim markerom iscrtavši linije po mom tijelu
odsjeći obje moje sise

(...)

Pokušala sam plakati kad mi je počela opadati kosa
lice je preuzimalo potreban grč ali nije bilo suza
samo šake pune mrtvih dlaka“ (Marić, 2016: 10-11)

Tijelo potopljeno u boli u prvi mah nije u stanju artikulirati je, pa se pretvara u hroničarsko bilježenje stanja i stadija bolesti kao u bolničkom kartonu jer, čini se na trenutak da se ni jezikom ni zvukom ne može izraziti stanje patnje, straha, boli, mučnine iako su u tekstu predložene ekstremne situacije oštećenja tijela (*otkinuli trećinu desne sise, odsjeći obje moje sise, opadanje kose*). Redoslijed događaja daje privid kontrole pjesničkom subjektu, pokušaj da se bolest sistematizira. Izolirana u svojoj bolesti, samo naizgled distancirana kao da se to dešava nekom drugom, iz ptičije perspektive posmatra tijelo jezikom ispražnjenim od smisla i samo naizgled emocija. U poeziji Senke Marić vidimo da bolest i bol psihološki određuju ženski subjekt odvajajući je „od stvarnosti drugih ljudi“ (Wendell 2002: 200), pri čemu (samo naizgled) „oblici neovisnosti od tjelesnih patnji“ (Wendell 2002: 208) ne znače otuđenje od tjelesnog iskustva; to su „strategije svakodnevnog života, a ne veličanstvene duhovne pobjede“ (isto). Tek komunikacija, SMS poruka, donosi suze, plač

koji poništava ono uporno odricanje: jesam sad bolesna – imam karcinom. Samosuočenje subjekta s bolešću koja nosi mogućnost smrti, artikulira nam da je riječ o duboko ličnom procesu svakodnevnog nastojanja da se „jedno teško, neprihvatljivo iskustvo učini(m) ljudskim i preživljivim“⁷. Nije riječ samo o tome da se *otkriju nove riječi za izražavanje boli* (Melzack, prema Scarry 1985: 8), nego „pretpostavka da je ljudski glas (...) sposoban precizno razotkriti čak i najotpornije aspekte materijalne stvarnosti“⁸ (Scarry 1985: 8). Razotkrivanjem stvarnosti i iskustva bolne demontiraju se obrasci građanskog ideala, ljepote, majčinstva i podrške (porodice, partnera i prijatelja) jer vidimo da ženski glas u središte svoje ispovijesti stavlja učinke razarajuće moći boli i snažno prisutnu neslobodu zbog nemoći, straha od smrti i stanja pomračenog uma usljed djelovanja medikamenata:

Odustajem od plakanja
zatvaram se u kupatilo i uzimam brijač
slijedi još jedan ritual za opraštanje od sebe kakvu
znam
(*Mjesecima poslije tu svoju ćelavu glavui nosim kao
zastavu
jedini znak moje slobode*)

7 Povodom objavljivanja zbirke *Do smrti naredne* Senka Marić je govorila u intervjuu Oslobođenje. ba o njenom nastanku: “Bolest nas uči da tijelo ima svoju granicu, suočava nas sa njom, tjera nas shvatiti da je Ja uslovljeno tijelom. Smrt je primarno smrt tijela, jer ono nas izdaje, ono nestaje, svi naši drugi aspekti, naš intelekt, duša ako vjerujemo da ona postoji, ako dostižu smrt, dostižu je samo zbog smrti tijela. Meni je bilo jako zanimljivo, u iskustvu koje sam imala, dakle u bolesti karcinoma, između ostalog i pokušavati da osjetim taj trenutak između života i smrti, prelazak iz jednog u drugo. U tome ima nešto gotovo i komično, mi ne znamo kako izgleda smrt, kako se osjeti smrt, u biti je nismo u stanju prepoznati možda sve do konačnog trenutka, ako i tada. Pitanje „je li se ovako umire, je li ovo smrt?“ sam postavila sama sebi jako puno puta pokušavajući da pronadem neki smisao, logiku, te na taj način vjerovatno i uspostavim kontrolu, jer iako svjesna da ništa zaista ne možemo znati, potreba da saznam i razumijem je jedini način na koji uspijevam funkcionisati. Četiri pjesme koje čine prvi ciklus govore o tome i nastale su kao dio tog intimnog procesa, mog pokušavanja da jedno teško, neprihvatljivo iskustvo učinim ljudskim i preživljivim.” <https://www.tacno.net/kultura/do-smrti-naredne/> (pristupljeno 5. 9. 2022.)

8 Scarry navodi važnost Melzackovog istraživanja: „Međutim, dubina njegovog vjerovanja u referentne moći ljudskog glasa postaje vidljiva tek kada se prepozna da je u jeziku pronašao ne samo zapis osjećajnog iskustva bola, znakove prateće bolesti i poziv na odgovarajući tretman (kao što je sve predloženo u McGill upitniku), nego je tu čak pronašao i tajne samih neuroloških i fizioloških puteva; jer je, prema njegovom sopstvenom izvještaju, slušajući jezik svojih pacijenata prvi put shvatio ono što nam je u kasnijoj formulaciji postalo poznato kao “teorija bola koja kontroliše vrata”“ (Scarry 1985: 8–9).

Nisam plakala ni kasnije
u danima mučnine i vrtoglavice, pomračenja uma
nemogućnosti da mislim, i tek se uspijem upitati:
Dišem li? Jesam li živa? (Marić 2016: 11)

I u pjesmi Adise Bašić „Pidžama za ne daj Bože“ i „Hronika jedne bolesti“ Senke Marić svjedočimo o nastojanju „da se unutrašnje činjenice tjelesnog osjećaja izdignu iz neartikuliranog predjezika “plača i šapata” u sferu zajedničke objektivizacije“ (Scarry 1985: 10-11). U tome, čini se, ogleda se i odgovor na pitanje zašto govoriti o nečemu što boli: riječ je o tome da pitanja koja se tiču boli, patnje i bolesti, koji subjektu oduzimaju slobodu jer se nalazi u stanju potrebe, postanu socijalno inkluzivne situacije o čemu Elaine Scarry piše u knjizi *The Body in Pain*. Scarry ukazuje na važnost *stvaranja jezika bola* budući da pitanje neiskazivosti bolnih stanja ima kao posljedicu socijalnu ekskluziju i marginalizaciju bolnih tijela. Otuda „neiskazivo“ iskustvo boli kao *kompleksno biopolitičko* iskustvo, nemjerljivo objektivnim parametrima, (usp. Govedić 2010: 5) biva predloženo nekonvencionalnim jezikom.

U pjesmi “Hronika jedne bolesti“ vidimo da bolest isključuje subjekt iz društvenosti, ali i svjedočimo o promjenama u doživljaju i prihvatanju tijela s oštećenjima koje je sada *bolno fragmentirano* i više nije ono isto tijelo kakvo se poznavalo. Sada doživljeno kao drugo, tijelo je potrebno ponovo oblikovati. Zapravo je riječ o iskustvu svakodnevnog života s bolesti i boli, teško zamislivog onima koji su imali sreću da ga ne dožive:

I onda opet
nečija tuđa ruka, čekanje
i dani dugi i bijeli
a kičma moja od kamena, od mermera
drži me uspravno i ne popušta
ne priznaje
to rastakanje tijela, to bolno fragmentiranje
upućivanje na njegovu
nesavršenost
lomljivost
krhkost
napuklost...
Ja – mehanizam u kvaru (Marić 2016: 10-11)

Kad pjesnički subjekt kaže da *kičma* „ne priznaje / to rastakanje tijela“ i gleda (vodu) ožiljke na tijelu koje *uči voljeti* svjedoči zapravo o nastojanju da se „rasuti fragmenti“ tijela ponovo „spoje“ različitim taktikama svakodnevnice i da se na takav način ponovo uspostave „granice“ vlastite tjelesnosti. Zapravo, čitajući ove stihove vidimo tegoban proces desubjektivacije i nastojanje da se ponovo pronade uporište vlastite subjektivnosti. Mučni prizori i slike pod tušem čela oslonjenog na *hladne pločice* dok se suočava s ogoljelim tjelesnim ožiljcima, smjenjuju se s bolničkim analepsama slika *preplašene vene* prikopčane na *kesu crvene tečnosti* predočavajući nam stravični *bolnički notturno*, traumatično i bolno iskustvo oboljele. Međutim, saznanje o krhkosti, lomljivosti tijela kao mehanizma, objelodanjuje nam da je bivanje subjektom proces, te da tijelo nije *organski totalitet* (Gros 2005: 176) i cjelovit entitet, nego „netotalizujući skup ili asemblaž heterogenih elemenata i materijala“ (isto)⁹ svjedočeći u prilog tome da tijela neprestano izmiču zadatim okvirima posebno u stanjima bolesti kada je subjekt prisiljen u ekstremnim situacijama tražiti novo uporište vlastite subjektivnosti:

Telo, dakle, nije organski totalitet sposoban za uopšteno izražavanje subjektivnosti, za izviranje subjektivnih emocija, stavova, verovanja ili iskustava, već je po sebi asemblaž organa, procesa, zadovoljstava, strasti, delovanja, ponašanja povezanih finim linijama i nepredvidivim mrežama sa drugim elementima, segmentima, i asemblažima. (Gros 2005: 176)

Stoga, slijedi opraštanje od sebe kakvu subjekt zna u trenutku brijanja glave nakon gubitka kose usljed hemoterapija. Međutim, subjekt će naknadno utvrditi, nakon distance, u sadašnjem vremenu (stihovi u zagradi), da nosi ćelavu glavu kao znak slobode. Objelodanjuje nam se da je napuštanje takvog modela ženstvenosti proces (naknadna spoznaja) i oznaka prihvatanja „nove“ sebe koje donosi oslobođenje. Kad kaže „još jedan ritual za opraštanje od sebe kakvu znam“ (Marić 2016: 11) čitamo s jedne strane, borbu koja traje i koja podrazumijeva proces, svakodnevne taktike življenja s novim stanjem i boli, ali

9 Grosz ističe da „telo nije način izražavanja psihičke unutrašnjosti niti je način komunikacije i posredovanja onoga što je suštinski privatno i nekomunikativno“ (Gros 2005: 176); radije razumijeva tijelo „kao niz površina, energija i sila, kao model povezivanja, diskontinuirani niz procesa, organa, tokova i materije. (...) Telo nije samo znak koji treba pročitati, simptomi koji treba odgonetnuti, već je, isto tako, sila sa kojom se treba obračunati. (...) Načini na koje se (fragmenti) tela prikupljaju ili oslanjaju na druge stvari, proizvode ono što je Delez nazvao mašinom: netotalizujući skup ili asemblaž heterogenih elemenata i materijala. Telo po sebi nije mašina; ali u svom aktivnom odnosu prema drugim društvenim praksama, entitetima, i događajima, ono pravi mehaničke veze“ (Gros 2005: 176).

i načine da se preživi dan po dan, dok s druge strane vidimo življeno iskustvo bola koje donosi nove spoznaje, prije svega načine prihvatanja vlastitog izmijenjenog tijela i njegovih oslabljenih funkcija. Tijelo kao mehanizam u kvaru (nesavršeno, lomljivo, krhko) obznanjuje nam da tijelo u bolesti izdaje fizički, a njegova izdaja reflektira se u strahu, depresiji, nezadovoljstvu.

Sličnu raznolikost upisivanja tjelesnosti i prikaz bolnih stanja imamo u pjesmi „Post-op“:

Post-op

Dugačak je petnaestak centimentara
Uštopan plavim koncem
Liči na ogromnu mršavu gusjenicu
zalutalu na mome tijelu
Počinje kod bradavice
ide bočno
zatim naglo zaokreće prema gore
završavajući u toploj udubini moga pazuha
Šta mu je početak, šta kraj?
Koža oko njega
blago se rumeni
bolna na dodir
zateže pri pokretu ruke
Uradili ste odličan posao!
kažem doktoru dok zabija veliku iglu
u moje meso
izvlačeći nakupljenu limfu
Gotovo se i ne primijeti da mi nedostaje
trećina sise
Smiješimo se zadovoljno
i on
i ja (Marić 2016: 9)

Pjesma započinje slikom operativnog reza *uštopanog plavim koncem* čime se aktivira znanje dobijeno posredstvom čula vida pa se na takav način tijelo oprostoruje i postaje mjesto življenog iskustva bola, odnosno življeno tijelo koje je pretrpjelo mastektomiju i koje sada trpi bol dok doktor „zabija veliku iglu / u moje meso /izvlačeći nakupljenu limfu“ (Marić 2016: 9). *Zabijanje velike igle* u meso u svakom kontekstu upućuje na trpljenje. Međutim, kada

se *zabijanje igle* pridruži riječima iskazanim u prethodnim stihovima – *kože bolne na dodir* i *zatezanje* pri pokretu ruke, jasno je da se izražava intenzitet osjetilnog doživljaja bola. Iako pjesnički subjekt izgleda kao da je miran, jezik ga izdaje jer kao kontrast riječima zabijanja igle/boli u narednim stihovima se pojavljuje riječ smijeh (povezan sa strahom) i koja još snažnije podcrtava suprotnost između iskazanog i osjetilnog stanja povezanog s boli. “Urotnički” smijeh prikriva i dodatno naglašava usamljenost pjesničkog subjekta koji u samo nekoliko stihova s početka pjesme ukazuje i na otuđenost (usamljenost) od vlastite bolesti – reklo bi se. Tijelo s ožiljkom na koži i ranom koja upućuje na bolno mjesto, doživljava se kao drugo tijelo; jer, reći će taj glas u prethodnoj pjesmi da takvo *tijelo s ožiljcima* „učim voljeti“ (Marić 2016: 11).

Naime, četiri stiha u kurzivu su tok misli, subjektivni iskaz lirskog *ja* koji pratimo u trenutku punkcije limfe iz tijela u zdravstvenoj ustanovi. S druge strane, na početku pjesme kao da pratimo drugi glas, pacijentin izveštaj koji prenosi *ona*; to je glas *njenog* iskustva boli („Koža oko njega / blago se rumeni / bolna na dodir“, Marić 2016: 9) koji subjekt ne želi izostaviti ali vidimo da ga i ne može podijeliti s *doktorom*. Dva glasa se razdvajaju i prepliću istovremeno¹⁰. Zapravo, radi se o spoznaji da operirani rak i ožiljak poput *gusjenice* i *uštopani plavi konac* ostaju ne samo podsjetnik na opaku bolest nego i podcrtavaju da je osjećaj boli duboko ličan, najintimniji osjećaj teško iskaziv, jer nema načina da se iz vana dokaže/vidi, te se čini i nedjeljiv s drugim. Iskustvo boli i strah odvajaju subjekt od svih, nerijetko i same sebe¹¹. Ironijski naboj kurzivom istaknutih stihova (*Uradili ste odličan posao!*, *Gotovo se i ne primijeti da mi nedostaje / trećina sise*) ukazuje na odsustvo utjehe i saučestvovanje drugog/doktora u iskustvu boli i bolesti. Vješta igra u jeziku otkriva se i na samom kraju pjesme: nakon konstatacije „Smiješimo se zadovoljno“, posljednja dva stiha koja dolaze bez zareza, nisu ponavljanje rečenog, već, suprotno, potvrda („i on / i ja“) razdvojenosti dva iskustva – doktorovog, njegovog zadovoljstva zbog urađenog posla i pacijentinog straha, nemoći i boli. “Zajedničko” smjehuljenje je potvrda otuđenosti i usamljenosti subjekta koji se mora nositi sam s boli i strahom od smrti.

10 „Subjekt kojeg kolonizira bol višestruko je razdijeljen; njegova je autonomija ugrožena ne samo heteronomnim iskustvom zahtjeva drugog nego i suverenitetom bol(esti)i koja onemogućuje “skrb za sebe kao praksu slobode” (Foucault 1997)“ (Jambrešić Kirin 2010: 14).

11 Susan Wendell iznosi tezu o transcendentnosti tijela u bolnim situacijama koje se ne odnosi na otuđenje od tjelesnog niti potvrđuje kartezijanski dualizam; naprotiv, radi se o tome da „pojava bolesti, nesposobnosti ili boli uništava “neprisutnost” tijela (...) i tjera nas da potražimo svjesne reakcije na novu, često vrlo naglašenu svijest o našem tijelu“ (Wendell, 2002: 208). Wendell, naime, teoretiziranje o svijesti i tijelu u bolnim situacijama prenosi na pitanje življenog iskustva bola i potrebe da se govori „i o tome kako živjeti s tijelom koje pati“ (Wendell, 209).

Iskazati emocije, progovoriti, suprotstaviti se kulturi tihe patnice, izigrati i demontirati kulturne narative o idealu ljepote mladog tijela vidimo u pjesmi „Tijelo ovo“ u kojoj ženski glas predočava hroniku bolesti, boli, patnje i vlastitu historiju putovanja prema sebi. Tijelo koje na početku bolesti doživljava kao drugo, tuđe i strano, naposljetku „postaje“ njeno prihvatanjem stvarnosti života, a ispovijest o životu s rakom, govor o obrisima nade i borbi za preživljavanje konkretizirane slikom starosti. Žal za „izgubljenom“ ženstvenosti, u ekstremnoj situaciji odsijecanja dojki – grudi koje su u kulturi fetišizirane – povlači se pred svijesti o prisutnosti Tanatosa i pred snagom Erosa, žudnje za životom koja se rađa iz haosa. Zapravo svjedočimo neprestanoj dinamici slutnji, nade i strahova:

I dok zatvaram kapke gutajući bol
sjetim se
koliko samo žuđah
do starosti
dovući
tijelo
ovo
(Marić, 2016: 14)

Prikazana psihofizička trauma i iskustvo boli u obje knjige poezije pozivaju čitatelja/icu na odgovornost i saosjećanje. Dok se tijelo mobilizira u boli, pokušavajući preživjeti trenutak, sat, dan, vidimo koliko bol i bolest oduzimaju čovjeku slobodu i neovisnost u trenucima potrebe. Stoga je pitanje i pojedinačne i institucionalne brige i podrške onima koji su bolesni i trpe bol jedno od bitnih pitanja koje otvara/pokreće poezija Adise Bašić i Senke Marić.

Umjetnost uzima u obzir ljudsko tijelo, nije imuna na *ranu u tom tijelu, bol u toj rani* (Scary 1985: 10–11) tako da *neizrecivost* iskustva boli progovara u neodlučivostima teksta i nekonvencionalnim jezikom omogućava subjektu iskaza da izrazi traumatski doživljaj bola. Na isti način i čitatelj/ica u bjelinama teksta prepoznaje poziv na emocionalni angažman, razumijevanje i preispitivanje postojećih sociokulturnih praksi (normi), kao poziv na brigu i solidarnost.

Pjesnička imaginacija koju izražavaju Adisa Bašić i Senka Marić „primjer je za onu vrstu javne racionalnosti koja nam je itekako potrebna u ovo vrijeme i u ovoj zemlji, gdje sve češće lišavamo jedni druge uvida koji bi uključivao druge i zatvaramo vrata sućuti za koju bi Whitman želio da budu otvorena“ (Nussbaum 2005: 157).

Bol i bolest kao sveprisutno ljudsko stanje – bolesti društva/civilizacije, globalna bolna iskustva pretrpljenog nasilja, torture, mučenja, zatočenosti, a onda i pojedinačne, „male pripovijesti“, traume, bolest, invalidnost – različita stanja akutne i hronične boli govore o potrebi djelovanja i pojedinca i društva kao i o potrebi našeg kritičkog i javnog promišljanja krhkosti tijela, ranjivosti života i pitanja solidarnosti.

Izvori

Bašić, Adisa (2010), *Promotivni spot za moju domovinu:(skice)*, Dobra knjiga, Sarajevo
Marić, Senka (2016), *Do smrti naredne*, Planjax komerc, Tešanj

Literatura

Batler, Džudit (2001), *Tela koja nešto znače* (prevod Slavica Miletić), Semizdat B92, Beograd
Govedić, Nataša (2004), „Tuđa bol i granice građanske pasivnosti“, u: *Treća*, broj 2, vol. VI: 248–263
Govedić, Nataša (2010), „Posveta broja i (o)bol stvarnog iskustva“, u: *Treća*, broj 2, vol. XII: 5–7
Govedić, Nataša (2010a), „Uvrtanje oko sebe – bol autobiografije“, u: *Treća*, broj 2, vol. XII: 41–47
Gros, Elizabet (2005), *Promenljiva tela: ka telesnom feminizmu* (s engleskog prevela Tatjana Popović), Centar za ženske studije i istraživanja roda, Beograd
Jambrešić Kirin, Renata (2010), „Unutra će biti toplo, sigurno i prazno”: ženske povijesne naracije između ljubavi i boli“, u: *Treća*, broj 2, vol. XII: 11–22
Kulenović, Tvrtko (1994), *Istorija bolesti*, Bosanska knjiga, Sarajevo
Moranjak-Bamburać, Nirman (2004), „Spašavanje tijela“, u: *Izazovi feminizma*, Babić-Avdispahić, Jasminka, Jasna Bakšić-Muftić, Marina Katnić-Bakaršić

i Nirman Moranjak-Bamburać, Međunarodni Forum Bosna, Sarajevo, 139–149

Noddings, Nel (2002), „Etika brižnosti“, u: *Treća*, br.2/vol.4: 8–26

Nussbaum, Martha. C. (2005), *Pjesnička pravda: književna imaginacija i javni život* (s engleskog prevela Marina Miladinov), Deltakont, Zagreb

Scarry, Elaine (1985), *The Body in Pain*, Oxford university press, New York

Wendell, Susan (2002), „Feminizam, tjelesna nesposobnost i transcendentnost tijela“, u: *Treća*, br.1/vol.IV: 196–210

Adresa autora

Author's address

Alma Denić-Grabić

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

alma.denic@untz.ba

ABOUT PAIN AND BODIES THAT MATTER

Summery

The focus of the work is the question of the articulation of pain in the poetry collection *Promotional video for my homeland* (2010) by Adisa Bašić and *Do smrti naredne* (2016) by Senka Marić. Two poetic testimonies talk about dealing with cancer and mastectomy (Senka Marić *Do smrti naredne*, 2016) and caring for a mother suffering from cancer and dealing with her death (Adise Bašić *Promotional spot for my homeland*, 2010), posing the question of how to speak/live o/s pain. Although mental and physical pain is difficult to express in words, as stated by Scarry (1985), it is necessary not to allow pain to become a sign of silence and ineffability since ineffability has political consequences (Scarry) because those who suffer pain remain invisible and isolated in their “realm”. The scattered internal and external manifestations of fragments of a life occupied by illness and pain reveal to us that society/culture does not see and does not want to see individual cases, especially those that remind us of death and disrupt the myth of social progress. Therefore, the literary imagination that speaks about the other, articulating pain and introducing the voices of those who suffer, includes and makes visible/shareable/public what society suppresses, taboos and ignores with its sophisticated procedures.

Keywords: pain, body, language, ethics, poetry

UDK: 821.163.4(497.6)-1

Originalni naučni rad / Original scientific paper

Alma Denić-Grabić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

GARGAŠANJE: OTPOR I KARNEVALESKNOST U ZBIRCI POEZIJE *GOLA PSOVAČICA* BISERE ALIKADIĆ

Sažetak

U radu je analizirana zbirka poezije *Gola psovačica* (2022) Bisere Alikadić. Bahtinov koncept karnevala i strategija čitanja u feminističkom ključu poslužili su kao polazni teorijski okvir u analizi i interpretaciji poezije Bisere Alikadić. *Gola psovačica* lakrdijaški se igra, svjesna nametnute pozicije drugosti u kulturi, ironijom i autoironijom razobličava i desmaskira ne samo patrijarhalni društveni poredak i njegovu hijerarhiju moći nego i vlastitu poziciju i mjesto govora. Glas druge u kulturi *karnevalskim formama* i jezikom, *maskeratom* i *psovkom* kao posebnim *govornim žanrovima*, proizvodi karnevalsku atmosferu, rušeći i preporučajući istovremeno. Ulično-smjehovna narodna kultura i *ambivalentni smijeh* podrugljiv, subverzivan i obnavljajući, u zbirci poezije *Gola psovačica* osvještava različite društvene nejednakosti i suprotstavlja se obrascima patrijarhalne kulture, njenoj mistici i dogmi.

Ključne riječi: karneval, druga, psovka, maskerata, poezija, Bisera Alikadić

Uvod

Demaskirajmo se
I gore i dole
Svakovrsne
Radosne
Žene gole
(Alikadić 2022: 96).

Taj, ne posve jednostavni proces «preobrazbe tišine u jezik i akciju» koji je metaforička paradigma ženskih pristupa, prijelaza i iskoraka u javnost (čitati kao: ulica, pjesma, roman, politika, mediji, diskurs, ideologija, kultura, ples, igra) spada u tip ženskog iskustva koje je a priori politički projekt. Stoga su sva pitanja u vezi sa ženskim djelovanjem bitno politična i uvijek oglašavaju identifikaciju. Pitanje je to prezentacije i reprezentacije, pitanje sudjelovanja, pitanje govora i glasanja, pitanje pripadanja i otklona, performansi i diskurzivna izvođenja. (Kašić 1998:13)

Nije rijetkost da se u književnosti izlažu kritici i preispitivanju patrijarhalne javne i skrivene strategije uobličavanja stvarnosti, njegove norme i hijerarhije ugrađene u temelje svih oblika društvenosti. Međutim, rijetke su one knjige koje karnevalesknim jezikom i parodijom, te subverzivnim potencijalom komičnog koji oslobađa i izaziva nesputani smijeh, konstruiraju ženski subjekt koji izlazi iz začaranog kruga žrtve, ne pristaje biti žrtva, nego obrtanjem diskursa podriva dominantnu kulturu i njene strukture moći. Zbirka poezije *Gola psovačica* (2022) Bisere Alikadić upravo je takva knjiga.

Bisera Alikadić je jedna od rijetkih pjesnikinja koja u svom stvaralaštvu kontinuirano afirmirajući žensku vizuru i glas, *njenu* žudnju i tjelesnost, kritički preispituje poziciju ženskog subjekta u društvenom i kulturnom kontekstu. Ne ustuknuvši pred rigidnom patrijarhalnom matricom i muškocentričnim modelom kulture koji ravna životom i smrću, Alikadićeva¹ je u svojoj poeziji, razarajući takav kulturni sistem „detabuizacijom seksualnosti obnovila naslijeđe ovdašnje usmene erotske pjesme“ (Kazaz 2016: 66), ističe Enver Kazaz u studiji o poeziji Bisere Alikadić. Njene pjesničke slike suprotstavljaju se svakoj oficijelnosti – dogmatizam, autoritativni diskurs, *jednostrana ozbiljnost*

1 U tekstu „Ruže i psinke“, pročitano na Sarajevskim danima poezije 2007. godine u okviru programa Moja poetika, a objavljenom u knjizi Žirafa u plamenu, Bisera Alikadić kazuje o *svojoj poetici* poezije za odrasle: „Od dvanaeste godine ne čitam samo književna djela pisana za djecu, nego s polica biblioteke nosim poeziju za takozvane odrasle. Kako je tada moje pisanje počelo tako će i ostati: REĆI TO ŠTO OSJEĆAM. Ne skrivati se od drugih. Govoriti.“ (Alikadić 2008: 123)

nespojivi su s poezijom Bisere Alikadić² koja je suprotna „svakoj završenosti i nepromjenjivosti, svakoj ograničenoj ozbiljnosti, svemu gotovom i rešenom u oblasti misli i pogleda na svet“ (Bahtin 1978: 8).

Karnevalski smijeh i igra su dio praznične atmosfere, kako to Bahtin naglašava, pri čemu je prazničnost koliko pogled na život, jedna njegova posebna forma, toliko i prostor slobode, remetilački faktor unutar društvenog poretka i svijeta u kojem vlada klasna nejednakost, neravnopravnost i tortura: „Prazničnost je ovde postala oblik drugog života naroda, koji je privremeno stupao u utopijsko carstvo univerzalnosti, jednakosti i blagostanja“ (Bahtin 1978: 16).

Nasuprot službenom prazniku, karneval je slavio reklo bi se privremeno oslobađanje od vladajuće istine i postojećeg poretka, privremeno ukidanje svih hijerarhijskih odnosa, normi i zabrana. To je bio istinski praznik vremena, praznik nastajanja, smenjivanja i obnavljanja. On je bio protiv svakog ovekovečenja, završetka i kraja. Bio je okrenut budućnosti koja se ne završava (Bahtin 1978: 17).

U teorijskim promišljanjima Helen Cixous, smijeh, tjelesni plan i ženska ljutnja također su subverzivni prema opresivnom falogocentričnom poretku, njegovim normama i zabranama tako da gola koža i humor parodiraju, a bijes zbog potlačenosti i marginaliziranog položaja subjekta prave rascjep u okoštalom tijelu patrijarhata. Helen Cixous u *Smijehu Meduze* govori o osnaženim ženskim glasovima koji nijemost i tišinu transformiraju u glas i jezik, ali i o razornoj moći smijeha one koja je u procesima maskulinizacije svrgnuta s Olimpa i pretvorena u čudovište:

Na svu sreću: sačuvale su svoju голу kožu, svoju energiju. Nisu radile na tome da preurede čorsokak života bez budućnosti. Naselile su razbešnjene, ta raskošna tela: čarobne histeričarke koje su Frojdu priredile neverovatne, požudne i nepriznate trenutke, bombardujući njegovu mozaičku priliku svojim strasnim i požudnim rečima-telima, proganjajući ga sa svojim nečuvenim i munjevitim objavljivanjima, više nego gole i pored svih sedam velova stida, raspomamljujuće. (Siksu 2010³)

2 Takva je i poezija za djecu Bisere Alikadić: „Ludizam, karnevalski pogled na svijet te simboličnost i metaforičnost pjesničkog jezika prepliću se sa humornim elementima, razobličavajući totalitet znanja i koncepcije zrelosti odraslog prema kojem dijete uvijek ostaje drugi“. (Denić-Grabić i Đuvić 2023: 56)

3 Siksu, Elen (2010). *Smeh Meduze*. ARS, br. 5-6. <https://tanjaprof.wordpress.com/postlakanovske-feministicke-kriticarke/francuska-kritika/250-2/> (pristupljeno 28.5.2024.).

Naročito važno polazište u teorijskim postavkama Cixous i Bahtina jeste zahtjev za ukidanjem svih hijerarhijski odnosa koji otuđuju, marginaliziraju i diskriminiraju čovjeka na osnovu roda/spola, staleškog, klasnog, porodičnog ili starosnog položaja. Za oboje taj proces dehijerarhiziranja patrilinarnog društvenog sistema može se ostvariti, između ostalog, *neslužbenom narodnom kulturom* (Bahtin) i smijehom. Otuda karnevalesknost, smijeh i humor ne samo da osvještavaju nejednakosti, već dokidaju tišinu i bezglasnost igrajući „upravo na strah opresora od transformacijske moći neozbiljnosti“ (Govedić 2012: 7):

naš je smijeh učinkovita obrana i od šutnje i od ekonomije smrti koju falogocentrična ideologija uzima kao samorazumljivu. Naš je smijeh doslovce parodijski impersonator i samim time razbijač stereotipa. (Govedić 2012: 7)

U poeziji Bisere Alikadić demontiranje i potkopavanje patrijarhalnom ideologijom nametnutih, naturaliziranih i institucionaliziranih scenarija muško-ženskih uloga i identiteta, postaje oblik otpora i pobune, ali i kritika takvog društvenog poretka. Paralelno s taktikama izigravanja odnosa moći, afirmiranjem ženskog glasa i iskustva, i taktičkim nadmudrivanjem, u poeziji Bisere Alikadić oblikuje se alternativni kulturni model, model kulture otpora koji problematizira dualistička razgraničenja i dovodi u pitanje dominaciju muškaraca izraženu kroz društvenu moć i praksu. Kao što se u srednjem vijeku i renesansi narodna smjehovna kultura, različitim manifestacijama i formama ispoljena, suprotstavljala „oficijelnoj i ozbiljnoj (po svom tonu) crkvenoj i feudalnoj srednjovjekovnoj kulturi“ (Bahtin 1978: 10), tako se i u zbirci poezije *Gola psovačica* Bisere Alikadić specifičnim govornim žanrom psovke i ironijom, parodijski, poput izvrnute rukavice ogoljavaju tranzicijski procesi, isključivost patrijarhalnog morala i društvenog poretka i s njim usklađene hijerarhije vrijednosti. Na takav način, s jedne strane se stvara slobodna smjehovna strana života kojom se želi nadići začarani krug ženskog usuda i uloga žena u maskulinoj kulturi i društvu, dok s druge strane, karnevaleskom igrom i inkorporiranjem karnevalske pjesničke forme maskerate odnosno jeđupijate, kritički se preispituju društvene norme, vladajuće ideologije, politike, te društvene nepravde i socijalne nejednakosti. Također, karneval, njegov neslužbeni/nestandardni jezik (ikavica, psovke) i atmosfera postaju metatekstualni kod kojim se problematizira i ruši granica između „visoke“ i popularne kulture/književnosti, između dominantnog i marginalnog, ali i umjetnosti i života. Uvođenje obrazaca karnevaleskne poezije i parodijskih jezičkih igra doprinosi dvostrukoj kodiranosti teksta. Tako viđena, poezija

Bisere Alikadić se ostvaruje kao kritički ali i etički angažiran tekst koji stupa u dijalog s različitim društvenim diskursima i predočava nam moć poezije otpora. Poput Lady Godive, neustrašivo je razgolila i demaskirala “neupitne istine”, okamenjene društvene, kulturne (ali i pjesničke forme) obrasce, stereotipe, nadobudne vlastodršce i neuništivim *smijehom Meduze* opisala i prikazala poziciju žene u takvoj kulturi.

Gola psovačica lakrdijaški se igra, svjesna nametnute pozicije druge u kulturi, ironijom i autoironijom razobličava i desmaskira ne samo dominantni društveni poredak i njegovu hijerarhiju moći, već i vlastitu poziciju i mjesto govora tako što „produktivnim obrtom“ moći, kako to objašnjava Judith Butler, mijenja se status i subjekt počinje djelovati:

Do značajnog i potencijalno produktivnog obrta dolazi kada moć promeni status, iz uslova moći delovanja u »vlastitu« moć delovanja subjekta. (...). Preuzimanje moći nije prost zadatak, koji bi uključivao uzimanje moći sa jednog mesta, premeštanje bez intervencije, te onda usvajanje te moći kao svoje vlastite; apropijacija može uključivati izmene prirode moći, takve da zadobijena moć može biti usmerena protiv one koja je omogućila preuzimanje. Tamo gde stanje potčinjenosti omogućuje zadobijanje moći, sama ta moć ostaje vezana za date pretpostavke, ali ipak ambivalentno; zapravo, zadobijena moć može istovremeno podržavati tlačenje i opirati mu se. (Batler 2012: 18)

Glas druge u kulturi karnevalskim formama i jezikom proizvodi karnevalsku atmosferu, rušeći i preporučajući istovremeno. Ulično-smjehovna narodna kultura i *ambivalentni smijeh* podrugljiv, subverzivan i obnoviteljski, u zbirci poezije *Gola psovačica* osvještava različite društvene nejednakosti i suprotstavlja se zvaničnim obrascima patrijarhalne kulture, njenoj mistici i dogmi.

Pjesnički subjekt, gola psovačica predstavlja nam se odmah na početku: ona je „od roda“ onih koje gargašaju riječi i nanovo ih slažu.

Moja prijateljica M. i ja
Gargašamo riječi
Ponekad natašte
Jer su nam pale iz mraka
Iz noćne mašte
Kao ptičija kaka iz zraka
Kao smotuljak nečešljane
Vune

I onda povuče jedna gargašama
I raščešljava
Pa druga
Zubati češalj razvlači vunu
Daje smisao niti
Prosvjetljuje ljudsko poimanje
A kad nam se učini
Da smo nešto do kraja uradile
Ja ću možda da ispredem
Jednu pjesmu
Mira će da doručkuje
Jedva čekajući da je čuje
Da je blago gargašuje (Alikadić 2022: 12)

Gargašanje (običaj u livanjskom kraju i Dalmatinskoj zagori) je stara praksa češljanja i raščešljavanja vune kojom su se bavile/bave uglavnom žene u patrijarhalnoj zajednici uronjene u svakodnevnicu doma i brige za porodicu. Razvlasana i raščešljana vuna bila je pogodna za daljni rad – vuna postaje upotrebljiva za tkanje odjevnih ili drugih upotrebnih predmeta u svakodnevnom životu. Stari, tradicionalni poslovi/zanati, vezani za ženske aktivnosti i rad, u zbirci poezije *Gola psovačica* Bisere Alikadić dobijaju sasvim novo simboličko značenje. Gargašanjem, metaforom tekstualnog tkanja, pisanje se smješta u prostor intime i svakodневnih ženskih aktivnosti i iskustva. Autorica i polazi od ženskih zanata i prakse, konteksta doma i domaće atmosfere e da bi se potom performativnim pjesničkim činom, subverzivnim jezikom i specifičnim govornim formamam koje se ne smatraju ženstvenim i koje se uglavnom vezuju za muškarce – humor, lascivnost i psovka – u zbirci *Gola psovačica* napravio iskorak i učinila vidljivim „manjinska“ iskustva u javnoj sferi⁴ te na takav način preispitali kulturalni stereotipi, uštogljene norme i okamenjeni kalupi. U poeziji Bisere Alikadić „priručni“ komadići, uspomene, svakodnevnicu, uspomene na prijatelje, pjesnikinje i pjesnike, njihove tekstove, ali i fragmenti društveno-

4 „Činitelji javnosti ne samo da proturaju ili obznanjuju dominantna kulturna značenja vladajućih mizoginih ideologija nego ih u raznovrsnim obrascima proizvode i umnožavaju. Stoga se javnost danas više nego ikada ranije pojavljuje kao ritualno mjesto identificiranja i samim time kao umnožena proizvodnja moći. Moć se usustavlja u simbolički diskurs dominantnih političkih elita, kadrira u virtualnoj stvarnosti, pretače u nove tipove ovladavanja dominantnim muško/ženskim obrascima, konstruira pomoću medijske proizvodnje nosivih stereotipa, artikulira na osnovi arhetipova o ženskosti/mušкости i nerijetko preobražava u prikrivene poruke (nove mitologije moći).“ (Kašić 1998: 13)

političke zbilje tako postaju materijal za kreativni stvaralački proces – pisanje. Višeznačnost metafore gargašanje upućuje, s jedne strane na prečešljavanje onoga što je u kulturi i društvenom kontekstu već dugo stajalo, te je postalo ustajalo i učmalo, dok s druge strane postupkom gargašanja, raspetljavanjem i raščešljavanjem već složenog tkanja – pjesme, jedan stvaralački kreativni čin povezan s ženskim iskustvom otkriva postupak transformacije *tišine u jezik i akciju*, objelodanjujući nam da „su sva pitanja u vezi sa ženskim djelovanjem bitno politična i uvijek oglašavaju identifikaciju“ (Kašić 1998: 13). Na takav način gargašanje alegorizacijom iskaza postaje govor o samom pjesničkom činu, ulozi poezije i poziciji pjesnikinje u javnoj sferi.

Jedupkini cekini: druga govori

Kako naslovom zbirke *Gola psovačica*, tako i naslovima ciklusa upućuje se na karnevalski duh ove poezije: *Gargašanje*, *Noćno škakljanje*, *Izgori marenda*, *Silovana samoća*, *Jedupkini cekini*, *Treća dob na metli*, *Otkuhaj i prokuhaj*, *Vragolanke*. Uspostavljanje intertekstualnih veza s renesansnom talijanskom pjesmom maskeratom ostvaruje se višestruka kodiranost poetskog iskaza koji nizom asocijacija udaljava ovu poeziju od denotativnosti. Maskerata⁵, karnevalska pjesma, ironične intonacije, u najvećoj mjeri pučkog karaktera, koja je odstupala od manira kanconijerske lirike, bila je popularna u Firenci u drugoj polovini XVI stoljeća (usp. Tomasović 1978: 181; Pavličić 2009). U hrvatskom primorju, prema istraživanjima književnih povjesničara, najuspješniji i

5 „MASKERATA, vrsta prigodne lirske pjesme talijanskog podrijetla, raširena u hrvatskim primorskim komunama u ranom novovjekovlju.

Vezana je ponajprije uz pokladne svečanosti i često namijenjena javnom izvođenju, ali se s vremenom razvija u zasebnu literarnu disciplinu pa su se u njoj okušali i poznati pisci. Strukturirana je kao monolog kakva neobična lika, koji je zacijelo bio i kostimiran, a u tekstu se ne javlja autorski glas pa tako maskerata ima i stanovita predstavljačko-teatarska obilježja. Lik koji govori redovito je stranac ili je na koji drugi način egzotičan, pa se na početku predstavlja, obavještava odakle dolazi i čime se bavi, a potom na komičan način govori o tegobama vlastitoga života, svojim vještinama (svirka, ples, proricanje sudbine) ili o neobičnim navikama u jelu, piću i ljubavnom životu. Katkad su junaci maskerate i domaći ljudi, ali su oni tada ugl. pripadnici kakva neobična zanimanja, s tim što se to zanimanje uzima u prenesenu smislu, počesto s lascivnim aluzijama...” Pavličić, Pavao (2009). „Maskerata“, u: *Leksikon Marina Držića*, uredili S. P. Novak, M. Tatarin, M. Mataija, L. Rafolt. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/maskerata/?highlight=maskerata> [pristupljeno 23.4.2024.]

najomiljeniji prototip maskerate bila je *Jeđupka*⁶ Mikše Pelegrinovića⁷. Budući da su maskerate uglavnom bile namijenjene javnom izvođenju, na trgu i ulicama u vrijeme karnevala, što znači da su imale predstavljačko-teatarska obilježja (usp Pavličić 2009), nije iznenađujuće da one objedinjuje i lirske i dramske elemente.

Intertekstualni obzor prigodne pjesme maskerate odnosno hrvatske jeđupijate koja dočarava atmosferu karnevalskih svečanosti ogleda se u ciklusu „Jeđupkini cekini“⁸ koji započinje apostrofiranjem adresata, obraćanjem zamišljenoj publici u duhu monološke karnevalske vrste u pjesmi „Danas sam haj-huj – malo čaknuta, malo luda“. Maskerate su upućivale na zbilju u kojoj su i nastajale, s tim što se njihova značenja nisu iscrpljivala i završavala na denotativnosti, nego, naprotiv na finoj aluziji, igri, koja je ukazivala na preneseno značenje, često erotsko, ono *snižavanje, tjelesno dole*, kako kaže Bahtin, povezano sa spolnosti i spolnim odnosom. Vesele duhovite jezičke igre, potom tematiziranje tjelesnog, erotskog i aluzije na seksualnost, s jedne strane travestiraju visoki stil „dvorske“ poezije, tradicionalne lirske poezije, dok s druge strane, u društveno-političkom i kulturalnom kontekstu koji iščitavamo u zbirci poezije *Gola psovačica*, jezičke igre i ženski glas koji iznosi svoje želje i žudnju, povezani su sa ženskim iskorakom u javno i artikulacijom njene želje i iskustva. Jezik obraćanja je jezik usmenog kazivanja specifičan za karneval kojim se uspostavlja *familijarno-ulični ton* (Bahtin):

Dobro veče
Dragocjena publiko
Kako bi bilo lijepo
Da smo koje stoljeće
Iza nas

6 U radovima o hrvatskim maskeratama, jeđupijate ili cingareske čitaju se kao podvrsta maskerate. Marija Mrčela iznosi mišljenje da „bi bilo točnije i korisnije označiti te pjesme kao “karnevalske pjesme maski”“ (Mrčela 2016: 428). Pozivajući se na Solarovu klasifikaciju (usp. Mrčela 2016: 429), autorica zaključuje da „jeđupke ne bi bile podvrsta maskerate, nego poseban žanr ili podvrsta karnevalskih pjesama maske, grupa aluzivnih, ali rijetko i erotokomično alegoričnih pjesama s individualnim kazivačima pod maskom Jeđupki i individualnim adresatima kao konvencijom, u kojoj posebno mjesto zauzima Pelegrinovićev pokladni kanconijer kao djelo jedinstvene autorske invencije od kojeg su izravni sljedbenici ipak s formalnog gledišta odstupili toliko da se, po mom sudu, ipak teško može govoriti o jedinstvenom žanru“ (Mrčela 2016: 429).

7 O Mikši Pelegrinoviću i autorstvu *Jeđupke* pogledati u digitalnom izdanju „Leksikona Marina Držića“. <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/pelegrinovic-miksa-mise/?highlight=Mik%C5%A1a%20Pelegrinovi%C4%87> (pristupljeno 25. 3.2025.)

8 Od pojave Pelegrinovićeve *Jeđupke*, u hrvatskim jeđupijatama se pojavljuje lik „mudre žene kao moćne čarobnice“ (Mrčela 2016: 400).

Pa da se neki mladić
Ili lijepa djevojka
Zaljubi u mene
I odškrine vrata
Ljubavi svemoguće (Alikadić 2022: 63).

Suprotno konvencijama tradicionalne ljubavne lirike, njenih jezičkih obrazaca i tema u kojima je žena prikazana kao anđeo (suprotnost čulnosti, senzualnosti i strastvenosti), „čisti eter“, lišena svake tjelesnosti i kao takva, inspiracija na duhovnom putu muškarca, u poeziji Bisere Alikadić prihvaća se i „prizemna“ ljubav, lascivno, čulno, strastveno, heteroseksualna i homoseksualna ljubav. Odabirom Jeđupke (u dubrovačkom narječju Ciganka, Romkinja⁹), društvene autsajderice, uvodi se glas druge/drugih one/onih koje/i su u kulturi izložene/i višestrukoj opresiji. Naslovom pjesme sugerirano ludilo i nerazumnost upućuje na *groteskno ludilo* koje parodira i ironizira oficijelno-ozbiljni razum i „jednostranu ozbiljnost zvanične ‘istine’“ (Bahtin 1978: 49). U zbirci poezije *Gola psovačica* reprezentirani društveni i kulturalni kontekst savremenog tranzicijskog doba objelodanjuje nam da je u pitanju razum neoliberalnog kapitala i „ozbiljnost“ patrijarhalne i nacionalne norme, njihove logike i javnih politika. Ženski pjesnički subjekt upravo igra kartu na tu logiku da bi je parodijski izigrala, oslobodila se njenog tutorstva, tako što impersonator ludila i „ćaknutosti“ u ludičkom univerzumu fikcije razobličava i potkopava binarnu konstrukciju stvarnosti i prisile dualističkih razgraničenja. Na takav način iz pozicije ženskog iskustva konstruira se diskurs o slobodi koji podrazumijeva otvaranje i razliku, suprotstavljajući se dominantnim muško/ženskim obrascima i potčinjavajućim i opresivnim diskursima falogocentičnog političkog, kulturnog i ekonomskog autoriteta.

Renesansna atmosfera slobode i ironijski naboj stihova stavljaju u središte kritičkog diskursa ulogu i poziciju pjesnikinje pri čemu se polje poezije ukršta s društvenim poljem¹⁰ pokazujući direktno da je pitanje glasa margine osvijetlilo

9 Jeđupka, Ciganka je i lik u Držićevoj komediji *Tripče de Utoľče*.

10 U tekstu „Tranzicijska etnokulturna pustinja“ iz knjige *Subverzive poetike*, Enver Kazaz analizira postratno, tranzicijsko, etnokapitalističko bosanskohercegovačko društvo ukazujući na stravične i unemirujuće posljedice njegovih politika – one obezluđene, (kako u podnaslovu kaže ONI SE ZOVU *Nevidljivi Isključeni*), svedene na procenite i brojke: „Njih je mnogo više od onih 500.000 hiljada nezaposlenih, kako tvrdi zvanična državna statistika; mnogo više od ono gotovo 30% stanovništva (pretvoreno u brojke to je oko milion i dvjesto hiljada ljudi u BiH) koje prema zvaničnim statističkim podacima živi ispod granice siromaštva; mnogo više od onih 60% mladih koji jedva čekaju bezvizni režim da bi odmah zdimili iz ove etnotraumom i socijalnim beznađem okupirane zemlje. Oni imaju pravo u diskurzivnom poretku društva samo na jedan svoj identitet –

isključenost različitih društvenih slojeva, pa i pjesnikinje koja nije dio vladajuće grupe. Taj pjesnički glas predočava nam kako poezija druge u kulturi ne može biti uključena jer ne ispunjava zahtjeve kulturalne normiranosti.

U ciklusu „Jeđupkini cekini“, kao i u cjelini zbirke, očituje se specifična govorna atmosfera u kojoj problematiziranjem dualnih razgraničenja, ono gore i dole, „uzvišeno“ i „nisko“, duh i tijelo, sveto i profano postaju ravnopravni u svojim pravima, stvarajući atmosferu veselja. Pred nama se odvija karnevalsko obezvredjivanje i prevođenje „visokog, duhovnog, idealnog, apstraktnog na materijalno-telesni plan, na plan zemlje i tela u njihovom neraskidivom jedinstvu“, kako kaže Bahtin (1978: 28). Tako u pjesmi „Vesela munja u doba korone“ iz ciklusa „Otkuhaj i prokuhaj“ skidanje maske kao zaštite od virusa povezuje se sa svlačenjem gaćica „Na pregled slijepoga / Crijeva / I ostalih stvarčica / Naših milih organčica (Alikadić 2022: 96). I denotativno i metaforičko značenje su ujedinjeni u nerazdruživoj vezi dehijerarhiziranja i oneozbiljenja krutih i strogih pravila povezanih s jedne strane sa strahom od korone, a s druge, sa stidom i tabuom nametnutim patrijarhalnom kulturom i normom. Apostrofiranje adresata govori da u duhu smjehovne ulične karnevalske atmosfere pjesnički subjekt zaziva radosne žene gole i poziva na skidanje maski i gore i dole. U muškocentričnoj kulturi gore se odnosi na glavu, nebo, transcendenciju, falus, a dole je povezano sa zemljom i tjelesnim. Pjesma tako postaje iskaz o *tjelesnom dole* (Bahtin), u patrijarhalnoj kulturi inače obavijenog koprenom stida i srama. Pozivom golim ženama na demaskiranje u pjesmi se ispoljava bunt protiv maskiranog autoritativnog patrijarhalnog morala i poretka dok „sijevanje vesele munje“ signalizira da je riječ o *veseloj gramatici* to jest, materijalno-telesnom planu, pretežno erotskom“ (usp. Bahtin 1978: 28–29). To je jedan od važnih momenata komike, koji izaziva smijeh i kojim raskošna, radosna, gola tijela subvertiraju falogocentrični poredak.

Aluzijom na predstavljačko-teatarski karakter maskerate i apostrofičnošću, poezija Bisere Alikadić na različitim nivoima poetske strukture, artikuliranim ženskim glasom odnosno iskorakom ženske tišine u jezik, te prenosom tematike koja se tiče erotskog, tjelesnog i seksualnog iz privatne u javnu sferu, simbolički

etnoreligijski. Samo su tako priznati. U simboličkom poretku imena imaju pravo jedino na etničko ime. Oni se zovu Nevidljivi Isključeni. Oni su poniženi i uvrijeđeni, rekao bi Dostojevski. Oni su nezaposleni, oni su radnici na čekanju, oni su demobilizirani borci bez posla, oni su osobe s posebnim potrebama, oni su vojni invalidi, oni su civilne žrtve rata, oni su invalidi rada, oni su osobe koje trebaju tuđu njegu i pomoć, oni su manjinski povratnici, oni su samohrane majke, oni su djeca s jednim ili bez ijednog roditelja, oni su bezutješni penzioneri pokorni etničkim elitama, oni su Romi i njihova djeca izložena ovdašnjem rasizmu i asimilaciji, oni su djevojčice koje po ovdašnjim školama prostitušu moćnici, oni su bijelo roblje, oni su Nevidljivi, kako ih opisuje diskurs humanistike, socijalno isključeni, kako ih kvalificira društvena znanost.“ (Kazaz 2012: 15)

izražava svojevrsni protest i oslobađa razuzdani smijeh karnevala. To je *smijeh Meduze* koji ruši stereotipe, pobjeđuje tabue i strahove koji sputavaju, porobljavaju i ugnjetavaju.

Kao opreka starijoj lirici u kojoj je ljubav muškarca dobijala uzvišeni oreol, bila izraz metafizičke ljubavi prema Bogu, a prikazana kao ljubav prema ženi, maskerate su tematizirale spolnost, tijelo i nerijetko aludirale na „prizemljene“ ljubavne odnose.¹¹ U pjesmi „Jeđupka i njeni cekini“ pjesnički subjekt odmah na početku obznanjuje nam svoju želju u duhu karnevalskog veselja i lirike namijenjene za izvođenje na ulici i trgovima:

Da mi je kupiti
Vapor lubenica
Pa da u ime
Pjesničke slike varke
Dozovem svoje
Zvezdane ljubavnike
Da dođu na mobu
Razbijanja
Zelene kore
Pa da se lubenice
Ružama razbakore (Alikadić 2022: 65).

U pjesmi se mogu uočiti dvije semantičke ravni – jedna koja metaforičnošću i hiperboličnošću vapura lubenica i razbijanja zelene kore aludira na erotsko, i druga, koja *pjesničkom slikom varkom* upućuje na autoreferencijalni pjesnički subjekt i kreativni čin pisanja. Naznačene pjesničke slike ukrštaju se i potvrđuju svoje semantičko polje u ishodištu pjesme koja tako postaje iskaz o prolaznosti vremena i želji da se minuli osjećaj oživi, ali i iskaz o tijelu kao mjestu užitka i erosu kao životnoj energiji. Nostalgичna slika žala zbog prolaznosti mladosti oličena u mnoštvu augusta života, dolazi kao kontrast prvom dijelu pjesme u kojem je ispoljeno veselo osjećanje života. Jeđupka svojim „razuzdanim“

11 Usp. Mrčela 2016: 32–33. „Duhovite erotske dvosmislice u sklopu komične i „prizemljene“ prezentacije ljubavi karakteristične za firentinske maskerate na tragu su tradicije koja se može povezati s novelama iz *Dekameron*a, kako je istaknuo Singleton, ali i s pjesničkom tradicijom, kojoj pripada već spominjana Sacchettiјеva ballata. Kako navodi Orvieto: “Nalazimo se, dakle, u cijelosti na tragu firentinske ‘ekspresionističke’ tradicije, kojoj pripadaju Burchiello, Piovano Arlotto, Francesco d’Altobianco degli Alberti (...), Pulci, Guambullari i Bellincioni, zatim Berni i del Pistoia”.” (Mrčela 2016: 33)

plesom utjelovljuje bujanje i kreativnost, sve ono što doprinosi da se dobro osjeća u svojoj goljoj koži, pri tome naglašava seksualnu želju i eros kao stvaralački princip te se nada da će njena „pjesnička slika varka“, riječ i glas biti glas za „Buduće / Razuzdane neke / Ili nevoljene / i nevoljne (Alikadić 2022: 65). Jeđupka stoga, dijeli svoje zlatnike i savjete obraćajući se ženama. Konačno, deautomatizacijom riječi, ali i naše percepcije, uviđa se naposljetku da u pjesmi nije akcenat na dozivanju zvjezdanih ljubavnika nego prikazu Jeđupke kao glasnice ljubavi i erotskog, ali i one koja progovora o tabuiziranom ženskom spolnom užtku:

Bosa da zaigram
Po toj u toj
Ružičastoj slasti
Od mog tanca
Sjemenke da lete
Da osjemene
Buduće
Razuzdane neke
Ili nevoljene
I nevoljne (Alikadić 2022: 65).

Razbijanje kore lubenica kao metafora razdjevičenja i slika *tanca u ružičastoj slasti* povezani su s vlagom¹², metaforički sa stvaralačkim principom i erosom, ali u svojoj dvosmislenoj igri upućuju i na ženski seksualni užitek, transformaciju koja podrazumijeva promjenu uloga i pozicija, kao i izlaz iz nametnutih modela ženskosti/ženstvenosti i ulazak u prostore mimo dominirajućih paradigmi.

Zanimljivi su stihovi u kojima ženski subjekt poziva zvjezdane ljubavnike na mobu. Moba je slavenski tradicijski običaj¹³ uzajamne pomoći ljudi jednih drugima pri većim poslovima kao što su berba, žetva, košenje, a nerijetko su mobe bile i oblici društvenosti i zabave na kojoj su sudjelovali mladi ljudi.

Cilj mobe u pjesmi „Jeđupka i njeni cekini“ je razbijanje zelene kore koja metaforičku realizaciju dobija na kraju pjesme kroz sliku razdjevičenih

12 Dubravka Crnojević-Carić u razgovoru s Natašom Govedić u *Trećoj* posvećenoj prevratničkoj moći smijeha ističe povezanost humora i melanholijske: „I humor i melankolija po stavovima nekih starih filozofa i znanstvenika ovise o količini vlage koja osigurava brzinu duhu. Ta je vlaga plodna, puna mogućnosti. Sve je to povezano i s erosom i kreativnošću (sjetimo se, sjemenke svih stvari, spermata, po prirodi su vlažne)“ (Crnojević-Carić prema Govedić 2012: 81).

13 Moba. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/moba> (pristupljeno 25.3.2025.)

lubenica. Djevičanstvo koje se u patrijarhalnoj kulturi vezivalo za čast žene i smatralo se njenim „vlasništvom“ (a zapravo bilo predmetom trgovine i dogovorenih brakova¹⁴), u pjesmi je obilježeno *figurom preokreta*¹⁵. Kora, opna (grč. hymen opna) je označena ambivalencijom; ona je granica i prag, mjesto prelaza, oslobađanja i izlaza one koja je unutra i zatvorena strogim autoritetom patrijarhalnog morala i njegovih diskriminirajućih normi. Također, dvostruka igra Jeđupke otkriva nam ne samo njenu želju da ponovo oživi nekadašnji osjećaj užitka, već i činjenicu da je iza maske Jeđupke pjesnikinja koja „pjesničkom slikom“ na početku pjesme izražava želju i *mobu*, a na kraju „priznanje“ da je maska trebala poslužiti da se adresatima (*razuzdanim, nevoljenima i nevoljnima*) pošalje „poruka“ o prolaznosti mladosti i poziv na ljubavno uživanje. To je glas za *nevoljene i nevoljne* koji oglašava njihov položaj, ali istovremeno „poruka“ o moći glasa „crnog kontinenta“ (Cixous) i slobodno artikulirane ženske žudnje. Iz pozicije potčinjene, „prigrilila“ je ono što joj je nametnuto, što je potčinjava, arhetip divlje žene, sociokulturni konstrukt „divljakuše“ i obrtom prisvojila moć tako da „taj preokret funkcionise kao tropološko uspostavljanje subjekta“ (Batler 2012: 11).

Augusti moga života

Lubenice razdjevičene

U nedogled

U pjesnički svegled (Alikadić 2022: 65)

U zbirci poezije *Gola psovačica* prezentirana i opjevana ženska želja i užitak su vid otpora kanoniziranim reprezentacijama ženske ljepote,

14 Iako su renesansne maskerate prikazivale žensku seksualnost i užitak bez osude, društvene norme nisu dopuštale takvo slobodno ponašanje slušateljicama maskerata na trgovima u vrijeme karnevalskih dana (usp. Mrčela 2016: 402). Posebno se takav kodeks časti odnosio na žene iz viših staleža, plemkinja koje su morale očuvati „čistotu“ plemstva. „Međutim, djevojke i žene iz nižih staleža, iako i same obuhvaćene strogim kodeksom časti, mogle su se slobodnije kretati gradom, što su posebno koristile u vrijeme karnevala, kako prenosi Petković: „U pokladne dane među svetinom bilo je mnogo ‘čupa’ i ‘spravljenica’”. (...) Najvrednija i možda jedina „imovina“ djevojaka bilo je djevičanstvo, koje se moralo pod svaku cijenu sačuvati. A ni djevičanstvo nije istinski pripadalo djevojci. Ono je bilo predmet trgovine, dogovorenih brakova koji su mogli povećati ugled i imovinu obitelji.“ (Mrčela 2016: 403)

15 „U svim slučajevima, moć koja isprva izgleda kao nešto spoljašnje, nametnuto subjektu, nešto što prisiljava na potčinjavanje, dobija psihičku formu koja uspostavlja samoidentitet subjekta. Oblik koji ta moć dobija obeležen je figurom preokreta, okretanja sebi, ili čak okretanja protiv sebe. Ova figura funkcionise kao deo objašnjenja načina na koji je subjekt proizveden, tako da, strogo govoreći, ne postoji subjekt koji izvodi ovaj preokret. Obrnuto, čini se da sâm taj preokret funkcionise kao tropološko uspostavljanje subjekta.“ (Batler 2012: 11)

patrijarhalnom moralu i njegovom demoniziranju ženske seksualnosti i s njom povezane žudnje, ali i prikaz ženske seksualnosti kao prirodne kao što je to bio slučaj u maskeratama. Stoga, u zbirci *Gola psovačica* takva ljepota žene koja ne prihvata da je *dobro uređena žena božanski smirena* (usp. Siksu¹⁶), njena slobodno artikulirana seksualnost i erotičnost, za pjesnikinju su izvor pjesničke inspiracije i kreativnosti:

Lepota više neće biti zabranjena. Eto, ja sam poželeva da ona piše i da objavi to jedinstveno carstvo: kako bi druge žene, druge nepriznate gospodarice, potom pustile krik¹⁷.

Snizavanje povezano sa ženskim tjelesni planom u zbirci *Gola psovačica* otvara pitanje starosti, posebno nevidljivosti žene treće dobi u kulturi, potom pitanje seksualnosti i erotike, kao što smo vidjeli, i pitanje uloge pjesnikinje/pjesnika koja/koji odbija biti glasnogovorni(k)ca vlasti „Pa makar za nagrade izost’o“ (Alikadić 2022: 8). Kritičkom pogledu s ironičnim nabojem izložena je karnevalizirana slika pjesnikovog života u raju u pjesmi „Pišeš li?“ (posvećena Iliji Ladinu), te na takav način dehijerarizirana i razobličena kulturna (nad)moć. Naime, pjesma „Piše li“ Bisere Alikadić ne samo da je posvećena Iliji Ladinu nego i referira na njegovu pjesmu „Oni“ (Ladin 1984/1985: 78) koja započinje stihom „Pišeš li? pitaju me tako oni.“ Između pjesme Bisere Alikadić i citiranih Ladinovih stihova uspostavlja se „treperava estetika“ (usp. Epštejn 1998: 132–139) kojom pjesnički subjekt pozivanjem na poeziju drugog pjesnika, potvrđuje svoju egzistenciju i uključujući karnevalski i parodijski efekat, ironijski se obračunava s „dušebrižnicima“:

Ispričavam se poetama
I savjet im dajem: ljubite sve vrste vlasti.
Možda će vas tako lovorov vijenac dopasti!
Bit će to nagrada za stihove koji bježe
Kao zrna graha iz zrelih mahuna.
Oprostite, PIŠEM.
Ali, upravo sada me čeka sauna puna pare
I rajske djeve što za me mare,
Izvinite, molim.

16 Siksu, Elen (2010), „Smeh Meduze“, u: ARS br. 5-6 god. 2010. <https://tanjaprof.wordpress.com/postlakanovske-feministicke-kriticarke/francuska-kritika/250-2/> (28.5.2024.).

17 Isto.

Nikad ništa prosto,
Uvijek sam bio kulturni i ost'o
Pa makar za nagrade izost'o.
PIŠEM. (Alikadić 2022: 8)

Etičke implikacije zbirka *Gola psovačica* potvrđuje svojim pjesničkim glasom, koji ne samo da karnevalizira, ironizira i subverzivno potkopava vladajuće političke strukture i njihove ideologije, religijske institucije, kanone i kapitalističke moćnike, ukazujući na egzistencijalni stres, već izražava protest zbog socijalne nepravde, bijede, siromaštva, nezaposlenosti. Tako se u pjesmi „Karneval obilja ili nemoj jesti sam“, kao i u spomenutoj pjesmi „Pišeš li“, prikazuje da u takvom društvenom sistemu na margini, „nevidljivi“ i bez glasa ostaju svi oni koji ne pristaju da budu sluge i glasnici vlasti, ili pak oni koji su sistemski i strukturno zanemareni, stigmatizirani i diskriminirani. Pjesnička struktura se ostvaruje u formi uvezivanja poetskih slika koje ukrštaju disparatne društvene slojeve/vrijednosti kako bi se panoramskom slikom licemjernog dvostrukog morala predočio jaz među njima:

Pjesniče, penzioneru, radniče u štrajku
Mladiću bez posla ili sa poslom na crno
Nemoj jesti sam
Nije ti đavo na savjest prno
Prisloni se vlastima
Šefovima, biznismenima i onima
Što za uslužnost cijene dižu nebesima
Kod njih svega garant ima
Sudžukice „Merak“, zarebnice,
Pečenja jagnječeg, pečenja jarećeg,
Priloga, variva da sanjaš
Od onih sa ananasom ili drugom voćkom
Gnijezdo kuhanih jaja sa pečenom kvočkom. (Alikadić 2022: 33)

Kontrastnim slikama trpeze obespravljenih i vlastodržaca, prikazuje se prekrasni život, a pozivom na pobunu te gestom solidarnosti s onima koji su izloženi institucionalnom i simboličkom nasilju¹⁸, te etikom nepripadanja,

18 „Znamo da postoje oblici nasilja koji ne podrazumevaju fizički nasrtaj na drugu osobu. Čim prihvatimo da postoji institucionalno nasilje ili pak simboličko nasilje, naći ćemo se na mnogo

nastoje se razobličiti hegemonistički projekti, iskazujući odgovornost prema sebi i drugom, jednom nemapiranom životu. U pjesmi se zapravo ukrštaju razdvojene životne sfere stvarnosti, a ironijom potkopavaju i kritici izlažu strukture moći i vlasti, od domaćih (biznismeni, ministri vlade), religijskih (vjerski oci), preko međunarodnih, ukazujući na globaliziranu prekarnost – „Gladnih ljudi i pasa sve više / Granica prema Evropi se briše“. Otuda disidentstvo i karnevaleskni jezik poezije Bisere Alikadić *tropom obrtanja* skidaju maske ideološkim centrima moći i njihovom bezočnom bogatstvu i kapitalu, promovirajući jednu drugačiju konfiguraciju socijalnog mišljenja i etičkog angažmana koji se obrazuje mimo ovakvih političkih i ideoloških stavova:

Nooo, ako si ipak sam samcat
Zakuhaš vodenast grah
Nemoj da te strah
Pozovi olinjalog proletera
Druga od kontejnera
Podijeli s njim objed svoj
Počastite se ko dva literatur tregera
I rakijicu, ma i brlju, izmislite molim vas
Možda će vam pomoći da dignete glas
Na ljudski auspuh da pustite gas
Ministri, vlado u tehničkom mandatu
Nemojte jesti sami
Pozovite babu što kraj puta dramu
A oko nje guraju se gladne cuke
Nema tu ničije bruke

Gladnih ljudi i pasa što više
Granica prema Evropi se briše
Nemoj jesti sam
A kad budeš s nekim sit

složenijem terenu. (...) Michel Foucault je pravio razliku između suverenog nasilja kojim kralj, monarh ili neko kome je data suverena vlast odlučuje o tome ko treba da živi, a ko da umre, i bipolitičkog nasilja koje kamerunski filozof Achille Mbembe naziva nekropoetikom: nasilja koje ostavlja pripadnike neke grupe da umru, prepuštajući ih smrti ili odbija da im pruži pomoć neophodnu da bi preživeli. Te politike i institucije koje puštaju ljude da umru – koje im oduzimaju bonove za hranu, zdravstvenu zaštitu, krov nad glavom – ne samo što izlažu ljude umiranju već ih izlažu umiranju po diferencijalnim stopama“ (Butler 2020. „Radikalna jednakost života“ (sa Judith Butler za Boston Review razgovara Brandon M. Terry profesor afro-američkih studija na Harvardu), u: Pešcanik <https://pescanik.net/radikalna-jednakost-zivota/> (pristupljeno 28. 3. 2025.).

Cigaru zapali
Kao Ilija Ladin dim odvali
I razmišljaj kako s vladom
Kako s bijedom biti kvit
„Nemoj jesti sam
Haram je i sram“
Vaze vjerski oci
„Od ishrane jake kote se poroci“
Nemoj jesti sam... (Alikadić 2022: 33–34)

U podtekstu ove pjesme je Ladinova pjesma „Nemoj jesti nemoj piti“. I dok Ladin smješta svoju opomenu u kontekst prirode (iznosi jednu ekokritiku, koja se duhovitim i ironijskim igrama, alegorijski proširuje na arogantan, eksploatatorski odnos čovjeka prema prirodi) upozoravajući čovjeka na njegovu odrođenost od nje i upućujući zahtjev da joj se vrati, da je prihvati kao sebi ravnu, lirski subjekt Bisere Alikadić pjesničkim imperativom, poput Ladina donosi etičko upozorenje u pjesmi „Karneval obilja ili nemoj jesti sam“. Međutim, u pjesmi Bisere Alikadić reflektor usmjeren na čovjeka kao društveno biće rasvjetljava nam kako se u savremenom dobu kapitalizacije, globalizacije i svakovrsnih tranzicija društvo premetnulo u zvjerinjak, borbu za vlast i moć, urušavajući u potpunosti humanitet, te subjekt pjesme kritičku oštricu usmjerava protiv takvih društvenih deformiranih vrijednosti, vlasti, ideoloških i religijskih moćnika, lažnog morala, duhovne bijede, isprazne retorike i demagogije. Na takav način etičko upozorenje tijesno povezano se ironijskim i karnevalesknim nabojem pjesme rasvjetljava život na rubovima (stare osobe, beskućnici i siromasi) – ljudsku egzistenciju koja se otima potpunom beznađu.

Pjesma „Izgori marendu“ upravo zahvaća najstravičnije fragmente društvene stvarnosti, prizore njenog užasa i *sudbine stvarnosti nekih života i smrti* (usp. Butler 2017: 23) upućujući na *ranjivi život Drugog*, u ovoj pjesmi reprezentiran kulturalnom pričom o marginaliziranoj i stigmatiziranoj romskoj populaciji čija lica, izložena simboličkom nasilju, u javnom diskursu nerijetko ostaju neprikaziva:

Naravoučenije
Za sve one koji riječima
Donose zaključke
A ništa ne provode u djelo
Dok država gori

Ko romska kuća i njena čeljad
U distriktu Brčko
(oktobra 2021.) (Alikadić 2022: 40).

Pjesnički subjekt koji donosi naravoučenje je subjekt koji se oglašava i proziva na odgovornost¹⁹. Pjesma, naime, u svoje tkivo uključuje stravičnu tragediju, koja se desila u Brčko distriktu oktobra 2021. godine. U požaru koji je izbio u privatnoj kući, stradalo je sedam osoba a više ih je povrijeđeno. Među stradalima je bilo i dvoje djece²⁰. Kako se u medijima navodi, sumnja se da je požar izbio u porodičnoj kući zbog paljenja svijeća jer je romska porodica živjela u objektu bez struje²¹. Pjesme počinje poput naivne dječije pjesme u kojoj pjesnički subjekt iznosi svoje utopijske “sanje” u okružju vlastitog doma:

Kakav dan
Lijep dan
Da sam stručnjak za leptire
Krenula bih u prirodu
Pa šta bude
Kakav dan
Dobar dan
(...)
Da sam pravica nekog pravnog ureda
Kritički i zorno
Pregledala bih
sve žalbe i molbe
Da sam ljekar
Oslobodila bih depresivnog
Da se živahno ponaša
(...)
...Ja sam samo pjesnikinja
I ništa od tih sanja

19 Glas koji se obraća i *proziva na odgovornost* čini se u posthumanom vremenu „važnom obavezom“, kako kaže Butler (2017: 184 – 185). Ta obaveza je etički zahtjev odgovaranja Drugom/oj.

20 „U požaru u brčanskom naselju Suljagića Sokak šest osoba smrtno stradalo“ (23.10.2021.), <https://federalna.ba/pozar-zahvatio-stambeni-objekt-u-brcanskom-naselju-suljagica-sokak-32174> (pristupljeno 13.4.2025.)

21 „Novi detalji tragedije kod Suljagić Sokaka: Među stradalima djeca“ (23.10.2021.), <https://www.otisak.ba/novi-detalji-tragedije-kod-suljagic-sokaka-medu-stradalima-djeca-video/> (pristupljeno 13.4.2025.)

Na šporetu

Izgori marenda (Alikadić 2022: 39).

Kadriranjem anestezirane stvarnosti na niz prizora disfunkcionalnog života, dok se gradacijski nabrajaju akcija i djela koje bi pjesnikinja poduzela za poboljšanje uslova života zajednice: *krenula bih*, čistila bih, *kritički pregledala*, *oslobodila* (u pitanju se riječi koje podrazumijevaju agensa, voljno vršenje radnje, dakle aktivnost subjekta) – kako bi se humanizirala stvarnost, etikom otpora se prokazuje sistemsko umrtvljivanje i uništavanje djelovanja i svakog vitalizma, nefunkcionalnost institucija u neuređenoj *državi* koja *gori*, a zbog čega niko ne snosi odgovornost. Prikazom duhovne učmalosti, deformiranih antropoloških vrijednosti, besprincipijelnosti politika, činovničke samovolje u pjesmi se upućuje kritika političkom i ideološkom poretku i sistemu, ali i građanskoj pasivnosti koja prepušta „odgovornost za političku intervenciju državnoj politici“ (Govedić 2004: 256) *zabijanjem glave u pijesak* „koji će nas uskoro i same zatrpati“ (isto). Reprezentira se da su zapušteni i zakazali i javni i privatni prostori: domaćinstvo, uredi, zdravstvene i obrazovne institucije. Ponavljanje dijela stiha „Da sam...“ funkcionira kao refren, intenzivira ritam i pojačava emocionalnost pjesme koja zapravo daje kritički snimak društvene zbilje i zahtjev da se istupi iz takve učmalosti nalogom neophodnog urgentnog djelovanja i promjene. Međutim, šok koji slijedi u *naravoučenju* razotkriva pravo lice stvarnosti, nefunkcionalnost društvenog sistema i njegove posljedice u najpotresnijoj slici – drami gubitka, slici *njene čeljadi*. Postavlja se pitanje kako prikazivanje užasa i strave, sama „reprezentacija djeluje u odnosu na humanizaciju i dehumanizaciju“ (Butler 2017: 204):

Zahtjev za vjernijom slikom, za više slika, za slikama koje prenose potpuni užas i stvarnost patnje, ima svoju ulogu i važnost. Brisanje te patnje putem zabrane slika ili općenito prikazivanja, ograničava sferu prikazivog u javnosti, onoga što možemo vidjeti i onoga što možemo znati. No bilo bi pogrešno misliti da ćemo, samo ako pronađemo bolje i vjernije slike, uspjeti prenijeti i obznani izjvesnu stvarnost. Stvarnost se ne prenosi onime što je prikazano unutar slike, već propitivanjem reprezentacije koja nam tu stvarnost ‘isporučuje’. (Butler 2017: 204 – 205)

Zasijecanjem u stvarnost, pjesma objelodanjuje pasivnost, neodgovornost, neosjetljivost i kolektiva i pojedinca, pa i na tuđu bol, a to se nedjelovanje najokrutnije prelama na najkrhkijima jer sve ostaje na riječima, te se gubitak humaniteta najsnažnije očituje u završnoj slici pjesme. Inertnost i

nezainteresiranost zajednice podcrtavaju ponavljajući stihovi „Kakav dan / Lijep dan“, koji zapravo donose prizvuk jeze jer su oprečna slika reprezentiranoj tegobi i mučnini egzistencije (ništa nije kako bi trebalo biti), ali isto tako su jezički materijal kojim se uz gradiranje slika nagovještava ono što vidimo na kraju pjesme – dok izgori marenda, nekome gori kuća. Ponavljajući stihovi nisu u saglasnosti s reprezentiranim „sanjama“, željama subjekta i zapravo izazivaju nelagodu i uznemiravaju najavljujući upad užasnog i realnog. U pjesmi se „poseže“ za slikom ranjivih života, tako da se njihovom odsutnošću, neprikazivanjem lica sugerira „nevidljivost“ nekih života (potlačenih, marginaliziranih) u javnoj sferi. Ironija i šok postignut posljednjim stihovima pjesme razotkrivaju malignost društvene zbilje slikama koje ne ostavljaju prostor za ravnodušnost i nezainteresiranost. Naprotiv, izazivaju žalost, tugu, nemoć i bijes, dok istovremeno potiču na kritički odnos prema takvom svijetu. No, ono što je važnije, i u čemu se očituje etički otpor poezije Bisere Alikadić je to što lirski subjekt, koji nam bez estetiziranja strave predočava događaje jezikom svedenim na denotativnost, nije distanciran od tih događaja, nije tek ona koja ih bilježi, nego i ona koja se buni. Pjesma tako donosi ne samo dijagnozu, već i kritiku društvenog stanja. Ironija i autoironija pokazuju da pjesnički glas poezije Bisere Alikadić ne pristaje na samocenzuru i kritički se fokusira na pitanja ljudske ugroženosti, patnje, nesigurnosti i *neizvjesnosti života*. Pjesnički glas upozorava na opasnost ignoriranja ovakvih društvenih stanja, a što je još važnije prokazivanjem društveno-političkog sistema, koje donosi naravoučenje, gorko iskustvo („Za sve one koji riječima / Donose zaključke / A ništa ne provode u djelo“), izražava protest protiv takve stvarnosti i ukazuje na urgentnost društvenog angažmana. Neophodnost solidarnosti, ali i osjetljivosti na tuđu patnju je odgovor „na vrisak ljudskog bića unutar sfere pojavnog“ (Butler 2017: 206).

Treća dob na metli ili Kuda li ću gola i stara

Poseban krug pjesma u zbirci *Gola psovačica* su one koje donose *veselu parodičnu gramatiku* (usp. Bahtin 1978: 28–29)²² – upotrebu leksema koje upućuju na spolne organe, psovke i lascivnosti. Psovke i vulgarizmi osim što su odlika razgovornog stila, svakako imaju i drugačiju stilsku markiranost – one same po sebi su fenomen „sniženog“ ali i snižavaju, kako ih razumijeva Bahtin.

22 Prema Bahtinu *vesela parodična gramatika* svodi se na prenošenje gramatičkih kategorija na materijalno-tjelesni plan, pretežno erotski (usp. Bahtin 1978: 28 – 29).

Humor koji proizvodi smijeh i psovka u kontekstu Bahtinove ideje *grotesknog realizma* doprinose stvaranju karnevalsko-pučke atmosfere i subverzivne su prema reprezentiranom društveno-kulturalnom sistemu:

Osnovno svojstvo grotesknog realizma je *snižavanje*, to jest prevođenja visokog, duhovnog, idealnog, apstraktnog na materijalno telesni plan, na plan zemlje i tela u njihovom neraskidivom jedinstvu. (Bahtin 1978: 28)

Marina Katnić-Bakaršić u knjizi *Lingvistička stilistika* ističe: „Psovke i vulgarizmi pripadaju sferi emocionalnog i ekspresivnog govora, a izrazito su negativno markirane. Osim razgovornog stila, one se javljaju u književnoumjetničkim tekstovima u svrhu stilizacije i govorne karakterizacije likova. U razgovornom stilu ovi jezički elementi mogu imati i funkciju stvaranja komičnog efekta“ (Katnić-Bakaršić 1999: 85). Naglašavanje komičnog u vezi sa psovka i drugim leksemama koje pripadaju domenu *vesele gramatike* na tragu je Bahtinove koncepcije karnevala, ulično-smjehovne kulture spuštene u podnožje brončanih statua u čijoj sjeni se odvija život ulica i trgova, a karakterizira ga slobodan ulični govor i upotreba psovki (usp. Bahtin 1987: 24 – 25). Također, psovke i „nepristojne“ riječi prelaze granicu uspostavljenu zakonom, normom, one su prestupničke i provokativne. U poeziji Bisere Alikadić slobodnim uličnim govorom krše se tabui, pokazujući da „lijepe“ i „ružne“ riječi (usp. Krstić 2011: 55), pristojne i nepristojne, vulgarne koje se odnose na spolne organe²³, ukazuju da riječi nisu same po sebi ružne, već je ružan i nepodnošljiv kontekst koji se reprezentira i koji se želi prokazati. Ovakve riječi, bahtinovskim rječnikom kazano, *srodne su sa svim oblicima snižavanja*, i povezane s karnevalskom slobodom, onim oblicima narodnih karnevalskih travestija (usp. Bahtin 1978: 37). U skladu sa predstavljачko-teatarskim obilježjima karnevalske pjesme koja je u podlozi *Gole psovačice*,

23 Rasprave oko upotrebe neprirodnih riječi desile su se nakon što je Vuk Karadžić objavio prvi Rječnik: „Na domaćem terenu se prvi krug tog spora oko kultivisanja jezika odigrao iza 1818. godine, po izlasku Vukovog *Srpskog rječnika istolkovanog njemačkim i latinskim riječima*. U njemu se nalazilo, kako je i bilo nameravano, sve što se inače u narodu koristi. Pored „psovanja“, „psovača“, „psovačice“, „psovke“, tu su se smestile dakle i tri posebno za buduće napade izazovne a za same psovke produktivne i, mislilo se, obavezujuće, upravo konstitutivne reči. One su se odnosile i vazda se odnose na ženski i muški polni organ, te na njihov susret. (...). Vukovo insistiranje na, tako reći, neselektivnom empirizmu u pristupu jeziku je ipak naišlo i na jedan otpor kojem nije mogao sasvim da odoli, na čak spor sa prema njemu inače neobično blagonaklonim i strpljivim Đurom Daničićem, što je najzad ishodovalo izbacivanjem ponekih, ne svih nego samo doslovnih prenosa i unosa onih bezobrazluka koji su najviše „boli oči“ iz drugog, takođe bečkog izdanja Rječnika iz 1852. godine.“ (Krstić 2011: 56–57)

oponašanje govornog jezika narodnog, pučkog (usp. razlika između vulgarnog²⁴ i klasičnog latinskog jezika) svojstvenog uličnoj kulturi, suprotstavlja se pisanom normativnom jeziku.

Psovke i karnevalska atmosfera su ambivalentne i u tome i leži njihova subverzivna snaga. Međutim, komično, smijeh i psovka ne samo da preporučuju nego postaju oblici osvojene privremene slobode, kojom se dokida tišina i bezglasnost. Psovke u poeziji²⁵ Bisere Alikadić nisu one koje vrijeđaju, one nisu agresivne, ali jesu stilski markiran emocionalni i ekspresivni govor, izraz ljutnje i provale bijesa²⁶ i vid otpora zbog sistemske nepravde. U njihovoj podlozi su groteska, ironija i humor koji skidaju maske društveno-političkog miljea i raskrinkavaju različite mitove savremenog društva. Rodno obilježen glas ne pristaje na društveni obrazac koji zahtijeva žensku samokontrolu i potiskivanje kao način izbjegavanja ekscesa tako da humor postaje „zvuk kolapsa sustava“ (Govedić 2012: 5):

...naše pluske sistemima često se sastoje od mikroizvedbi, privatnih provala drskosti, razmjene humornog nerva s prijateljicama i kolegicama, prijateljima i djecom, partnerima i partnericama, što malokad prerasta u potrebu javnog događaja. (Govedić 2021: 8)

Međutim, u *Goljoj psovačici* sprdnja, humor, psovka i provala drskosti, proizvode smijeh, ali i melanholiju zbog tako ustrojenog svijeta. Ženska ljutnja postaje dio javne sfere i oblik protesta i otpora, a poezija kritička praksa

24 Antički gramatičari su donosili komentare o vulgarnim i netačnim riječima i gramatici koji su uočavali kod govornika vulgarnog latinskog jezika. (usp. Vulgarni latinski. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/vulgarni-latinski> (Pristupljeno 29.3.2025).)

25 U spomenutom tekstu „Ruže i psovke“ Bisera Alikadić navodi kako na početku rata nije mogla pisati. Ali kada je počela „ruka se dohvatila olovke i počela da sriče jauke, psovke. Prvo sam napisala desetak pjesama, a svaka je počinjala s “majku vam jebem”. Od tih deset jedna je neakvim putem stigla do Slovenije pa su je objavili. Psovku! Psovke sam još ranije opjevala u jednoj pjesmi iz „Raspeća“. Tamo velim “Psovke su između živih i mrtvih / Jedina prava spona”“ (Alikadić 2008: 125).

26 U tekstu „Smijeh je zvuk kolapsa sustava“ Nataša Govedić razmatra pitanje ženske ljutnje i humora u kontekstu rodne sheme. Ženska ljutnja i bijes nisu samo, kako navodi Govedić, „pedagoška“ instanca ribanja muškarca nego i performativna instanca koja i početkom 21. stoljeća izaziva neku vrstu kolektivnog uzmaca. Barreca (1992: 7): “Kad muški izvođač izražava svoj gnjev humorom, smatra se da je pokazao iznimno uspješnu samokontrolu. Umjesto destrukcije, našalio se. Kad ženski izvođač izražava svoj gnjev humorom, smatra se da je ona izgubila samokontrolu jer uopće nije ni trebala biti ljuta”“ (Govedić 2012: 7).

konkretnih društvenih odstupanja i normiranosti²⁷. Referirajući na savremeni bosanskohercegovački ali i zapadni kontekst globalizacije i kapitalizacije premreženog ratovima, podjelama, ekološkim krizama i pandemijama pjesma „Treća dimenzija ili Tesla bi propsovao“ također počinje u duhu karnevalskih obraćanja publici, pri čemu autoreferencijalni pjesnički subjekt upućuje i na poetsku riječ kao prostor vlastite ispovijesti:

Poezijo moja, ljubavi moja,
Publiko moja,
Testijo izvorske vode
Pod strehom srca moga,
Ovo što ću sada reći
Možda je profano
Ali za mene nekako svečano

Danas siđoh na ulicu
U susret
Ljudima od krvi i mesa
Napustih one svakidašnje sa online nebesa.

U blizini hotel Evrope pred pabom sa imenom Tesle
Ugledah kip sjedećeg zamišljenog Nikole
Sa svijetlećom sijalicom u ruci.

Dode mi da ga svojom cipelom tuknem
u njegovu cipelu
A on – jao da cikne da vikne:

Danas i životna struja
Od čovjeka do čovjeka ubija.

27 Književnost uspostavlja odnos prema društvenom kontekstu, njegovim praksama. Dubravka Đurić u knjizi *Govor druge* ističe da poezija i njeno društveno polje ne nastaje u praznom i neutralnom prostoru egzistencije i biheioralnosti. Polje književnosti je polje proizvodnje, izvođenja i borbe različitih poetičkih, kulturalnih i društvenih koncepcija, ali i načina života i delovanja. (...) Polje politike i polje književnosti su u složenim konfliktnim institucionalnim odnosima. Književnici svojim produktima, delima koja postaju, bartovski rečeno tekstovi, konstruišu i, istovremeno, zastupaju uverenja svojih specifičnih i određujućih društvenih grupa i, time, konstruišu njihovu realnost“ (Đurić 2006: 101).

Majku im i oca kovidskog

Sve u 19! (Alikadić, 2022: 89–90)

Naspram narativa o pandemiji kao globalnoj zdravstvenoj, socijalnoj krizi, u poeziji Bisere Alikadić u žiži interesovanja je svakodnevnicama, načini preživljavanja, čovjek i njegov goli život, pri čemu vidimo da najveća tegoba za osobe treće životne dobi postaje izolacija, usamljenost i frustracije zbog ograničavanja slobode kretanja, a manje strah od bolesti i smrti. Mjere zaštite od virusa, učinile su posebno ranjivim i depresivnim bolesne i stare osobe. Tako pjesma postaje poetsko svjedočenje o usamljenosti, izoliranosti od društva i osjećaju napuštenosti pojedinca čija je realnost pretvorena u panoptički nadziranu i kontroliranu stvarnost pa refleksije medikalizirane svakodnevnicama u pjesmi „Treća dimenzija ili Tesla bi propsovao“ ukazuju upravo na alijenaciju, osjećaj nelagode, bespomoćnosti i dehumanizaciju u hiperrealnom svijet virtualne stvarnosti.

„Mater im kovidsku, sve u 19“ i „Bem ti farmakologiju“ uzvikuje pjesnički subjekt izražavajući protest protiv ovako konstruirane realnosti i pružajući otpor praćen nepovjerenjem u društvene institucije i sistem. Strah od virusa, otuđenost, bezglasnost, a potom i neimaština i sistemska obespravljenost osoba treće životne dobi, ali i ostalih marginaliziranih skupina, epidemije su savremenosti, tako da govor o Covidu 19 u poeziji Bisere Alikadić postaje alegorijski iskaz o sputanosti, ugnjetavanju čovjeka i strahu koji zamagljuje ljudsku spoznaju.

Gola psovačica ima nešto od karnevalesknosti i usmene lirske poezije koja potkopava normativni društveni poredak i njegovu hijerarhiju²⁸. Jezički obrasci usmene poezije prisutni su u pjesmi „Šta ću nane“

Šta ću nane

Nemam više dike

Moj je dika

Skokno sa zvonika

Novine javile okliznuo se

Jebe ih se

28 Usp. Denić-Grabić, Alma (2010), „Glasovi iz offa: sevdalinka i Jergovićeva zbirka pripovjedaka *Inšallah, Madona, inšallah*“, u: *Bosanski jezik*, br. 7, 35–40.; Kazaz, Enver (2012), *Subverzivne poetike*, Synopsis: Zagreb-Sarajevo, 205–226.

Šta ću nane
Ludilo i karcinomi
Razvili poderane bajrake
Al od korone
Nema gore boljke... (Alikadić 2022: 94–95),

pri čemu je taj jezik, *snižavanjem* i upotrebom vulgarizama, riječi koje u tradicionalno shvaćenom pjesništvu nisu poetske, iz svoje transcendentnosti, spušten u socijalni kontekst svakodnevnog i crnim humorom baca pljasku u lice konzervativnoj kulturi i dehumaniziranim međuljudskim odnosima strovaljenim u beznade „*operutanog doba*“. Ekspresivnost i emocionalnost iskaza postignuta upotrebom vulgarizama, reakcija su na egzistencijalni stres, a niz tjeskobnih sekvenci izraz šoka i vrtlog emocionalnih reakcija lirskog subjekta zbog tragičnog reprezentiranog događaja. Na takav način pjesma postaje kritika ignorantskog, nipodaštavajućeg odnosa, okrutnosti, bezosjećajnosti, ravnodušnost društvenog sistema i javnog mnijenja (akcenat je na zamjenici „*ih*“ se) prema tragično skončanom životu. Kao da odjekuje autopoetički komentar Bisere Alikadić izrečen u tekstu „Ruže i psovke“: „Psovke su između živih i mrtvih / Jedina prava spona“ (Alikadić 2008: 125). Crnohumornim, psovkom i upotrebom lekseme *skoknuti* koja zapravo eufeminizira stvarno, u kontekstu „ludila karcinoma i korone“ naglašava apsurdnost i bizarnost, grotesknost same stvarnosti i društvenog sistema, i upućuje u kulturi na ono tabuizirano, koje ostavlja svojevrzni višak koji se u ovoj pjesmi, pak, ne može povezati s oslobađajućim smijehom, nego s boli. To je gorki humor, „višak po mnogo čemu srodan emocionalnom ekscesu koji stvara i tragedija, doduše čineći to drugačije, gradiranjem boli prema kuluminantnoj točki „opreznog“ otpuštanja ventila plača“ (Govedić 2012: 8).

Upravo u pjesmi „Operutano doba“ skreće se pažnja na činjenicu da je društvo razoreno, ušutkano, umrtvljeno bremenom društvenih nepravdi i obilježeno nemogućnošću izlaska iz začaranog kruga sveopće društvene letargije, inertnosti, šutnje i *tranzicijske pustinje* (Kazaz 2012: 9):

Kao lokomotivom
Preko tračnica
Prelazimo preko čitavog
Sebe samog
Jer smo nemoćni
Jer prihvatamo sporno

Bez java i stava
Jer živimo beznade
I glupost (Alikadić 2022: 47)

Dok u zbirci poezije *Gola psovačica* u pjesmama poput navedene „Operutano doba“ ili onih iz ciklusa „Noćno šakljanje“, svjedočimo, s jedne strane, ispovjednom ogoljavanju ženskog subjekta, njenih najintimnijih iskustava prožetih melanholijom, ironijom, pa i beznadem koje izaziva ljutnju i gnjev kao reakciju na zaglušujuću buku i bijes zloćudne stvarnosti, dotle se kontrapunktno vodi „melodijska linija“ drugog(ih) glas/ova, *vragolanki*, u stihovima zaodjenutim u drske provale humornog i lascivnog kao vid otpora ali i spasonosno utočište od takve stvarnosti. To višeglasje, diskurs kulture otpora i ambivalentnost postaju glavna obilježja zbirke poezije *Gola psovačica*. Životna i pjesnička rekapitulacija ujedinjuju se i ukrštaju da bi se dvosmislenim iskazima ironijski i parodijski razobličile i dekodirale ideologije patrijarhata. Preporukom ženama da se demaskiraju i šalama na račun muškaraca podrivaju se patrijarhalne društvene strukture i ukazuje na rodnu nejednakost. „Neozbiljnost“ potkopava tlačitelja, subvertira dominantne diskurse i njihovu društveno stabilnu moć, a humor postaje označitelj osvojene moći kojom se pravi otklon od stereotipnih predstava i konstrukcija ženskosti u kulturi, dok istovremeno iskorakom u javno, otvara mogućnost vidljivosti i nevidljivosti žena. Kao ilustraciju navest ću dvije pjesme: „Najnovija preporuka muškarcima“ (ciklus „Otkuhaj i prokuhaj“) i „Deseta noć“, posljednja pjesma u ciklusu „Noćno šakljanje“:

NAJNOVIJA PREPORUKA MUŠKARCIMA

Čuvajte se korone
Ni danju ni noću
Ne skidajte pantalone,
Pitate kuda to vodi
Tako će kita uz muda
Koronu da prebrodi. (Alikadić, 2022: 92)

DESETA NOĆ

U slavu papira
Sastavih se od krhotina

I nakon dugog vremena
Pišem pjesme
Slijedim tok svega oko sebe
Pratim ustajalost stvari i događaja
Buna sam i zapisničar
No čvrsto držim svoje vile –
Osti
Riječi kao sijeno, kao oktopoda
Na njih smjeram nabosti
Pa u tle papira vo vjeke vjekova
Ubosti
Bar tako je
Lijepo misliti (Alikadić 2022: 30)

U toj drami, tragikomediji ribolovnog alata kojim se žele nabosti riječi kao sijeno, očituje se drama stvaranja i drama življenja. Pjesnički subjekt, društvena hroničarka, u pjesmi „Deseta noć“ izlazi na poprište historije i društva obilježenih izrazito negativnim predznakom metaforičke *ustajalosti stvari i događaja* upućujući na negativnu egzistenciju hroničarke takve društvene zbilje koja je izgobljena i fragmentirana, baš kao i ona. Stoga se u ovoj pjesmi ideja modernističkog estetskog utopizma oličena u slici metaforičkog „tla papira“ na kojem pjesnički subjekt želi „vo vjeke vjekova“ ostaviti vlastiti pečati kao izraz trajnosti estetskog, na samom kraju izlaže ironijskom, skeptičnom pogledu i sumnji u mogućnost bilo kakvog nadvladavanja pojedinačne egzistencije. No, uprkos takvoj spoznaji, lirski subjekt napominje da „čvrsto drži svoje vile“ i unatoč sumnji i skepsi želi zabilježiti „vodostaj zla u svijetu, vodostaj očaja u duši“, što bi rekao Marko Vešović u *Poljskoj konjici*. Akcenat je na *svoje vile* čime pjesnički subjekt skreće pažnju na činjenicu da je jedino to *svoje*, a drugo strano i tuđe, upućujući na otuđenost subjekta od takve društvene zbilje. U tom raskoraku između skepse i žudnje za promjenom, subjektu ostaje jedino neodložno, neodgodivo djelovanje, savladavanje prepreka u nepodnošljivoj stvarnosti premreženoj siromaštvom, potčinjavanjem i diktatom normativizma. Humorno i komično viđenje svijeta iz pjesme „Najnovija preporuka muškarcima“, povlači se pred molskim i melanholičnim tonom posljednja dva stiha pjesme „Deseta noć“ u kojima se odriče mogućnost bilo

kakve transcendencije i metafizike. Ali ne spoznaja da je pisanje način otpora, novo izvođenje, ono *pokretanje posebnog poriva* (usp. Siksu²⁹).

Vragolanke

Posljednji ciklus „Vragolanke“ u zbirci *Gola psovačica* niz je poetskih nenaslovljenih minijatura u kojima misao, emocija ili doživljaj oblikovani igrom riječi, aluzijama, asocijacijama i obratima u duhu karnevalskih uličnih pjesama u cilju postizanja parodijske igre, predočavaju sliku veselog ženskog društva, nestašnih šaljivica koje se susreću na trgu, ispovijedaju i zbijaju šale ne pristajući na opresivni falogocentrični poredak:

Kad se ugledasmo
Ote se poljubac
Kao pseto s lanca (Alikadić 2022: 107),

Opet se ote pseto
I jurnu u šumu
Među noge (isto: 109).

Jeđupke progovaraju o svakodnevnicima, golom životu i goloj riječi, globalnim problemima, mukama pisanja i iskustvu starenja, koje se autoironičnom slikom trošenja („Trošim svoju starost / Koja mi se na svakom / koraku podsmjehuje“, isto: 109) prihvata kao konačna istina, ali istovremeno potvrđuje mučnina egzistencije („Provlačim se / ko stara / Šnjura / Kroz rupicu na cipeli / ili pak / ko nova / Pa malo teže ide, isto: 107–108).

Izdahnuti
Možda je
Kao cvijet jasmína
Omirisati

29 „Piši tako da te ništa ne sputava, da te ništa ne zaustavi: ni muškarac, niti imbecilna kapitalistička mašinerija u kojoj izdavačke kuće predstavljaju lukave i grobarske posrednike imperativne ekonomije koja funkcioniše protiv nas i na našim leđima; ali ni *ti* sama.“ Siksu, Elen (2010), „Smeh Meduze“, u ARS br. 5-6 god. 2010. <https://tanjaprof.wordpress.com/postlakanovske-feministicke-kriticarke/francuska-kritika/250-2/> (pristupljeno 28.5.2024.)

A prije toga
A dotle
Ne pitaj. (Alikadić 2022: 108)

Naposljetku, ladinovski rečeno, *račun svodeći* – između natalnog krika i jednog *možda*, prihvatanjem starosti u poeziji Bisere Alikadić tropom obrtanja, govori se o životu, a ne o smrti, a ironija, humorno viđenje svijeta i psovka postaju azil koji ne dopušta potonuće u tegobom premreženoj zbilji:

Na pregled
Ne možeš više
Otići ni kod
Veterinara
Psi lutalice
Čekaju na kastraciju
Da ne bi širili
Svoju pasiju
Naciju (isto: 107)

Ovaj ciklus također, kao da sumira i glavne poetičke značajke, semantičke aspekte i tematsko-idejnu strukturu zbirke *Gola psovačica*: prostor poetske riječi kao osvojeni prostor slobode ali i kao prostor u koji su nahrupili fragmenti stvarnosti posthumanog doba:

Kako li se snalaze Romi
Narod od pogroma
U doba koronina groma? (Alikadić 2022: 108),

Misli na druge
Izađi da udahneš
Sarajevski smog
Za druge ostat će manje
Zraka prljavog (Alikadić 2022: 108).

Artikuliranjem ženskog iskustva, prestupničkim ulično-smjehovnim jezikom i predstavljačko-teatarskim karakterom kao impersonatorom govornog jezika, u ciklusu „Vragolanke“ kao i u cjelini zbirke poezije *Gola psovačica*, ironijski i parodijski travestiraju se, potkopavaju i demontiraju nametnute

patrijarhalne društvene norme i modusi življenja, službeni jezik i njegova cenzura:

Preskačem štrik
Strpljenja i depresije
Šaljem sve u materinu (isto: 107).

Kroz vizuru svakodnevnice u zbirci poezije *Gola psovačica* Bisere Alikadić ženski glas progovara o intimi, o društvenim pitanjima i dijalogizira s političkim, moralnim i religijskim diskursima i „tekovinama“ savremnog doba koji ekonomski i politički potčinjavaju i razvlašćuju, uspostavljajući na takav način poeziju kao kritičku praksu u konkretnom društveno-političkom i kulturnom kontekstu. Poezija koja inkorporira karnevalske forme i žanrove (psovke i karnevalske pjesme maskerate) da bi se parodijski, humorom druge, ali i „trećeg doba na metli“ artikulirao nezavidan položaj obespravljenih, otuđenih, isključenih u društvenom polju/polju poezije, objelodanjuje nam da je takva poezija, u kojoj se *stihovi bruse* „Do stidnice do rodnice / Materine / Do natalnog krika svog (Alikadić 2022: 109), u stvari, poezija otpora u kojoj ženski glas čini vidljivim ono što je u kulturi “nevidljivo“, oglašava ono o čemu se ne priča, otvarajući nove prostore za identifikaciju. Ali, to je i poezija koja se smije i podsmjehuje, ne pristaje na svijet dualističkih razgraničenja, nada se da on može biti i drugačije zamišljen, i obrtanjem diskursa konstruira subjekt koji izlazi iz stanja aparthejda, ukazujući na važnost otpora.

Izvori

Alikadić, Bisera (2008), *Žirafa u plamenu*, Zoro, Sarajevo–Zagreb
Alikadić, Bisera (2022), *Gola psovačica*, Lijepa riječ, Tuzla

Literatura

- Bahtin, Mihail (1978), *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*, Nolit, Beograd
- Batler, Džudit (2012), *Psihički život moći: teorije pokoravanja* (prevod s engleskog Vesna Bogojević, Tanja Popović, Teodora Tabački), Centar za medije i komunikaciju, Beograd
- Butler, Judith (2017), *Neizvjesni život: moć žalovanja i nasilja* (prevod Brina Tus), Centar za ženske studije, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Butler, Judith (2020), „Radikalna jednakost života“ (prevod Slavica Miletić), u: *Peščanik* <https://pescanik.net/radikalna-jednakost-zivota/> (pristupljeno 28.3.2025.)
- Denić-Grabić, Alma i Đuvić, Mevlida (2023), „Književnost na velikom odmoru: Mašta, igra i humor u poeziji za djecu Bisere Alikadić“, u: *Gradovrh*, godište XIX, br. 19, 55–72
- Denić-Grabić, Alma (2010), „Glasovi iz offa: sevdalinka i Jergovićeva zbirka pripovjedaka *Inšallah, Madona, inšallah*“, u: *Bosanski jezik*, br. 7, 35–40
- Đurić, Dubravka (2006), *Govor druge*, Rad, Beograd
- Epštejn, Mihail (1998), *Postmodernizam* (prevela s ruskog Radmila Mečanin), Zepter Book World, Beograd
- Govedić, Nataša (2004), „Tuđa bol i granice građanske pasivnosti“, u: *Treća*, br. 2. vol. VI., 248–263
- Govedić, Nataša (2021), „Smijeh je zvuk kolapsa sustava“, u: *Treća*, br. 1–2, vol. XIV, 5–8.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. <https://enciklopedija.hr>
- Kašić, Biljana (1998), „Javni identiteti: nelagode oko konstitucije subjekta“, u: *Treća*, br.1, vol. 1, 13–19
- Katnić-Bakaršić, Marina (1999), *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Budapest
- Kazaz, Enver (2012), *Subverzivne poetike*, Synopsis, Zagreb–Sarajevo
- Kazaz, Enver (2016), Čitanje razlika: pjesnički opusi i poetike od Kranjčevića do Brke, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
- Krstić, Predrag (2011), „Indeks opsovanog“, u: *Sarajevske sveske*, br. 35–36, 54–74
- Ladin, Ilija (1984/1985), *Izabrane pjesme*, knjiga 39; Svjetlost, Sarajevo

- Mrčela, Marija (2016), *Maskerata u hrvatskoj književnosti* (doktorski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/7359/1/Maskerata%20u%20hrvatskoj%20knji%C5%BEevnosti.pdf> (pristupljeno 11.3.2025.)
- Pavličić, Pavao (2009), „Maskerata“, u: *Leksikon Marina Držića*, uredili Novak, S. P., M. Tatarin, M. Matija, L. Rafolt. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/maskerata/?highlight=maskerata> (pristupljeno 23.4.2024.)
- Siksu, Elen (2010), „Smeh Meduze“, u: ARS, br. 5–6. <https://tanjaprof.wordpress.com/postlakanovske-feministicke-kriticarke/francuska-kritika/250-2/> (pristupljeno 28.5.2024.)
- Tomasović, Mirko (1978), „Hrvatska renesansna književnost u evropskom kontekstu“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, uredili Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 167–192
- Vešović, Marko (2004), *Poljska konjica*, Naklada Zoro, Sarajevo; Zagreb

Adresa autora

Author's address

Alma Denić-Grabić

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

alma.denic@untz.ba

GARGAŠANJE: RESISTANCE AND CARNIVALESQUENESS IN THE COLLECTION OF POETRY *GOLA PSOVAČICA* BY BISERA ALIKADIĆ

Abstract

The paper analyzes the collection of poetry *Gola psovačica* (2022) by Bisera Alikadić. Bakhtin's concept of carnival and reading strategy in a feminist key will serve us as a starting theoretical framework in the analysis and interpretation of Bisera Alikadić's poetry. The naked cursing woman speaks without a mask, she plays Lacrdiac, aware of her position of otherness in culture, with irony and self-irony she deconstructs and unmasks not only the patriarchal social order and its hierarchy of power, but also her own position and place of speech. The voice of the other in culture, with carnival forms and language, masquerade and swearing as special speech genres, produces a carnival atmosphere, destroying and regenerating at the same time. Street-ridiculous folk culture and ambivalent laughter, mocking, subversive and restorative, in the collection of poetry *Gola psovačica* raises awareness of various social inequalities and opposes the patterns of patriarchal culture, its mysticism and dogma.

Keywords: carnival, second, swearing, masquerade, poetry, Bisera Alikadić

Indira Šabić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

NOMINA AGENTIS ET PROFESSIONIS U OJKONIMIMA BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

U članku autorica analizira ojkonime Bosne i Hercegovine u kojima su *nomina agentis* i *nomina professionis* bili motivi u procesu imenovanja. Na primjerima je pokazano kako nazivi zanimanja i profesija obavljaju funkciju ojkonima. Utvrđuje se koji su zanati i druge djelatnosti najčešće korišteni u tvorbi ojkonima, kojim tvorbenim postupcima i koliko su strane riječi imale udjela u procesu ojkonimizacije. Prateći primjere ojkonima u značenju *nomina agentis et professionis*, autorice su nastojale definirati modus imenovanja i načine kako su Bosanci i Hercegovci stoljećima stvarali i stvorili vlastitu ojkonimiju, jedno od bitnih obilježja jezika i vlastite posebnosti.

Ključne riječi: onomastika, toponimi, ojkonimi, *nomina agentis*, *nomina professionis*, profesionalni identitet, prostorni identitet

1. Uvod

Dok jezik postoji da bi svjedočio prošlost kakva je bila, književnost je tu da prošlost pretvara u novu stvarnost. Vraćajući prošlo kakvo je nekoć bilo, Branko Ćopić pripovijetkom *Posljednji kalajdžija* (1980) pred nas uvodi staroga kalajdžiju, koji preko pedeset godina obilazi sela i kalajiše bakarno posuđe, i živi uvjeren da je i samo nebo od čistog bakra jer od vrijednijeg ne može biti. Ljutit na nebeskog kolegu, kalajdžiju, što je po tako lijepoj bakarnoj kupoli udario neki plavi kalaj, zbog čega presveta božija čerga neodoljivo podsjeća na odvratno fabričko plavo posuđe – vrhunac svake prevare, stari kalajdžija aludira na transformacijske procese domaćega gospodarstva koji su aneksijom Austro-Ugarske Monarhije domaći prostor uključili u industrijalizacijske procese, eliminiravši mnoge zanate. A, kad je u Prvom svjetskom ratu, iscrpljena Austrija zaredala da po selima kupi bakarne tepsije, sahanе i bakračе ne bi li s njima dobila bitku, za Ćopićeva kalajdžiju to je prvi znak smaka svijeta. Najzad, pošto iz Drugog svjetskog rata izvuče živu glavu, zatiče se u tuđem i nepoznatom svijetu, gdje kalaja nema ni za lijeka, gdje se bakarno posuđe više ne pravi, a i ono nešto što ga je još od starine ostalo, bolje da ostane prešućeno, jer se našlo tek da podsjeti na to da se nekad živjelo, kućilo i kalajisalo (Ćopić 1980).

Posljednji kalajdžija je uspjela alegorija za izumiranje starih obrta, ujedno je opsesivna misao koja čovjeka prati dok prolazi mjestima čija imena evociraju na stare zanate i rađaju mentalne predodžbe ‘ovako je bilo i ovako se jelo i pilo prije nego sam se rodio’, o načinima življenja i po pravilima od kojih smo se davno odvikli. Uglavnom, u tim naseljima nema više ničег što bi funkcionalnošću ulijevalo povjerenje da su nekad bila obrtnička, pa moramo ostati zahvalni jeziku – imenima, koja ulijevaju više povjerenja. Kako bi Ćopićev kalajdžija aluzivno govorio: „ne bi ljudi džabe psovali nebo kalajisano, da tu nešto nema“.

U tom čudnom spoju nas koji još uvijek jesmo, i imena preostalih iz prošlosti, i možda pokojeg materijalnog ostatka, kreću se ljudi kroz život i svoja naselja, kojih je zbog trenda iseljavanja sve manje. Iz tog spoja proizišla je i istraživačka potreba da na jednome mjestu obuhvatim imena naselja koja svjedoče da nekada u Bosni i Hercegovini ništa nije bilo tako dragocjeno kao rad njezinih žitelja u osjećaju *svoj na svome*.

Budući da su ojkonomi nosioci značajnih informacija jezične, povijesne i kulturne prirode nekoga kraja, tako bosanskohercegovačka ojkonomija, kao svojevrsni *synopsis historiarum*, obuhvata stoljetni život Bosanaca i Hercegovaca, svjedočeći njihovu raznorodnu, dinamičnu i bogatu ekonomsku tradiciju. Kao potvrde da su njihovi žitelji nosioci raznolike i plodne tradicije,

ojkonimi profiliraju Bosance i Hercegovce kao aktivan i energičan narod, višestoljetne zanatlije, poljoprivrednike, trgovce i poduzetnike različitih oblika obrta, koji su ostavili neizbrisiv trag u ojkonomiji i uopće toponimiji svoga kraja. Upravo se u tome, kao u ogledalu, vidi važnost naziva mjesta jer „pretvaraju fizičko-geografsku stvarnost u povijesno i društveno iskustvo“ (Tilley 1994:18) i iz razloga što su „najvažnija značajka nacionalnog i prostornog identiteta“ (Saparov 2003:179). S tim u vezi, prateći ojkonime, npr. *Bačvani*, *Bardaci*, *Drvar*, *Kazanci*, *Gunjaci*, *Kovači*, *Lončari*, *Mesari*, *Ovčari*, *Sarači*, *Sedlari*, *Tabaci*, *Zlatari* i dr., moguće je potvrditi visoku razinu razvijenosti gospodarstva Bosne i Hercegovine, koja je rezultat kako prirodnogeografskih tako i društvenih procesa i stanja svijesti njezinih žitelja. Kao značajkama nacionalnog i prostornog identiteta, ojkonomi motivirani gospodarskom djelatnošću su utoliko važniji u bosnističkim istraživanjima, pa ih je upravo ta istraživačka potreba definirala predmetom analize u ovome radu.

Istraživački korpus je oblikovan nad publikacijama *Sistemi/sustavni spisak općina i naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine* (2013), *Abecedni spisak naselja u SFRJ. Promjene u sastavu i nazivima naselja za period 1948–1990* (1991), *Imenik naseljenih mjesta u SFRJ* (1985), *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima* (1995) i terenskim radom. U odnosu na tradicionalno, najčešće intuitivno sastavljenim korpusom, ovako oblikovana paralelno korpusna građa je jamčila više mogućnosti: pored savremenih podataka koji su pouzdani i iskoristivi u onomastičkom radu, bogato postavljen onomastički resurs otvorio je mogućnost primjene metode usporedbe, odnosno dijahrono promatranje slijeda povijesnog razvoja bosanskohercegovačkih ojkonomi u značenju *nomina agentis et. professionis*. U znanju da se transformacijom bosanskohercegovačkoga gospodarstva feudalne organizacije iz osmanskog doba aneksijom Austro-Ugarske Monarhije, domaći prostor uključio u nove administracijske i industrijalizacije procese, i da je isto prouzročilo iščezavanje mnogih zanimanja i zanata, valjalo je doći do potvrde kako je to utjecalo na domaću ojkonomiju. O tome svjedoče „Promjene u sastavu i nazivima naselja za period 1948–1990.“ (*Abecedni spisak naselja u SFRJ* 1991) i „Promjene u naseljima i općinama u odnosu na stanje Popisa 1981“ (*Stanovništvo BiH. Narodnosni sastav po naseljima* 1995), u kojima je zabilježeno redukovanje ojkonomi *agentis/professionis* npr. *Puškari*, ušlo u sastav naselja Cazin; *Sudari*, pripojeno naselju Prijaci; *Tabačka Ravan*, pripojeno naselju Sarajevo; *Kalajiši*, sa naseljem Bare pripojeno naselju Vozuća; *Ribari*, pripojeno naselju Cvilin; *Sedlari*, pripojeno naselju Miloševići; *Čampari*, pripojeno naselju Đalovići; *Vinarići*, pripojeno naselju Goražde, itd., ali i nastajanje novih ojkonomi koji

su svjedočili naprednije poslovne karakteristike, npr. *Termoelektrana*, novo naselje nastalo izdvajanjem dijela naselja Kujavče. A kako su u publikaciji *Sistemska/sustavna spisak općina i naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine* (2013) unesena naseljena mjesta prema podacima Agencije za statistiku BiH, Federalnog zavoda za statistiku i Republičkog zavoda za statistiku Republike srpske, koja se prema državnim propisima smatraju naseljenim mjestima i koja se kao takva vode u evidenciji, u korpusu ovoga rada obuhvaćena su i pojedina naselja i zaseoci koji se na terenu i u živoj riječi smatraju naseljenim mjestima.

2. Naselja imenovana motivima domaće radinosti

Bilo da je seljak koji se bavi oko svoga konja ili magarca, radnik koji obrađuje zemlju ili kamen pored građevine, ribar koji izvlači mrežu ili rudar rudu – svi su oni, kako je Ivo Andrić u knjizi *Staze, lica, predjeli* opisao, „čutljivi i dostojanstveni, povijeni nad svojim radom, kao da ga griju svojim dahom i svojom krvlju“ (1989: 143), neposredno stvarali i naselja. Hotimice, ta su naselja imenovali motivima svoje radinosti, uporedo stvarajući državne identifikatore – gospodarsku i jezičnu sliku prostora Bosne i Hercegovine, njezin lokalni identitet. Savremena lingvistika je prepoznala ulogu takvih imena, njihov veliki značaj i dobrobit. Na ovaj način, prilazeći ojkonomima i konsultirajući doonomastičke podatke, poseban interes odražavaju specifičnosti zanimanja prvih doseljenika, onih ljudi koji su nekada, u dalekoj prošlosti, bili osnivači naselja, i koji se u svojim novim zvanjima potvrđuju u ojkonomskim osnovama kao motivi koji su poslužili u procesu ojkonomizacije. Tako je u ojkonomima moguće prepoznati veze između društveno-ekonomskih i lingvističkih pojava, veze jezika ne samo s kulturom kao takvom, već i s ukupnošću pojava privrednoga života u ovom slučaju bosanskohercegovačkoga kolektiva.

3. Mjesni podvig u ojkonomiji

Budući da su ljudi u potrazi za boljim životnim uvjetima za stanište birali mjesta izložena suncu i vegetaciji, koja pružaju uvjete za poljoprivredu i stočarstvo, upravo su geomorfonimi najprije postajali ojkonomi, tj. imena naselja. Tako geomorfološka terminologija u onomastici kontinuirano postoji od srednjega vijeka do danas i predstavlja najstariji sloj slavenske toponimije. Međutim, kako su Bosanci i Hercegovci u utvrđenim naseljima spoznali vlastite

potrebe, i to da im rad znači egzistencijalnu osnovu opstanka a zatim i stjecanje dohotka uopće, za svakoga onog ko je razvio svoj zanat i živio od njega govorilo se da *ima kruh u svojim* rukama, svojim su radom kao vrijedonosnim motivom počeli imenovati prostor oko sebe. Naime, kako su vlastitim predodžbama utvrdili da su stekli odgovarajuća znanja, sposobnosti i vještine, usavršavanjem su rad pretvorili u *zanimanje*, što je zapravo značilo ‘posao koji se obavlja radi stjecanja sredstava za život’. Tako su Bosanci i Hercegovci stekli značajna uvjerenja o sebi i vlastitoj profesionalnoj ulozi u zajednici. A kako su uvjerenja ta koja uvjetuju promjene u identitetu i društvu uopće, preko profesionalnih identiteta domaći je narod počeo imenovati naselja. Tako su metonimijskim konceptom DIO ZA CJELINU, nastali ojkonimi u kojima *profesija jednoga dijela stanovnika* označuje *cijelo naselje*, što opet nije proizvoljno, već je prema kognitivnoj lingvistici određeno ljudskim kulturnim iskustvom: zbog lakše orijentacije u prostoru, ljudi su mjesta imenovali prema značajkama na njima. A u ovoj vrsti imenovanja, značajka je prevazilazila geografska obilježja objekta imenovanja i prelazila na ljude koji su naseljavali objekt i aktivno djelovali na njemu.

4. Zanatske djelatnosti u osnovama ojkonima

Zanatske djelatnosti, tj. rad na proizvodnji proizvoda zanatskim metodama bio je rasprostranjen u Bosni i Hercegovini u različito vrijeme, različitim intenzitetom i uspjehom: najprije u domaćoj – kućnoj radinosti, potom zanatskim radionicama, zatim četvrtima naselja i diljem naselja. Na teritoriji Bosne i Hercegovine je moguće obujmiti više stotina zanata koji su se tijekom prošlosti aktivno razvijali. Iako su sami bili preteče industrijske proizvodnje i tehnološkog razvitka, vremenom su se pod utjecajem industrijalizacije, gasili širom bosanskohercegovačkoga područja. Međutim, iščezavanje nije umanjilo činjenicu da su zanati stoljećima, kao egzistencijalna osnova opstanka pojedinca, obitelji i zajednice, poprimili posebnu društvenu težinu jer su poticali ekonomsku vitalnost i održivost cijelih naselja. Takav razvoj bosanskohercegovačkoga gospodarstva temeljen je još u srednjem vijeku, kada je srednjovjekovna Bosna njegovala razvijeno gospodarstvo i trgovačke odnose s Dubrovnikom, poza-mašno izvozeći meso, krzno, vunu, sol, srebro i druge rude.

Često su ojkonimi imenovani preko naziva rude i drugih realija vezanih za rudarstvo (Srebrenica, Olovo, Ugljevik, Tuzla i sl.), koji su u direktnoj vezi s geografskim obilježjima područja. Na to obraćaju pažnju arheolozi dokazima

da su prije više od hiljadu godina naši preci znali da vade rude i, topeći ili meljući ih, da prave od njih svakojake potreštine. Kroz tu pretvorbu zanati su postali plodan motiv u ojkonomizaciji, jer su jačanjem i razvojem rudarstva u Bosni i eksploatacijom metala, povukli za sobom i povećanu djelatnost bosanskih zanatlija, a oni kroz profesionalni identitet utjecali na jezičnu sliku prostora imenujući mjesta preko svojih zanimanja. Prvotni se zanati u Bosni vežu za seosko gospodarstvo i podmirivanje potreba zemljoradnje, a posebice stočarstva, u vidu izrađivanja ručnog alata i drugog oruđa. Tako je temeljem najranijega trebovanja, kovački zanat utvrđen najstarijim i najraširenijim u srednjovjekovnoj Bosni. A kako je rat pojava koja usudno prati čovjeka u njegovoj povijesti, kovači su se, pored oruđa, usredotočili na izadu oružja, pa su punih ruku posla kovali štitove, mačeve, strijele, vrhove kopanja i sl. Tako su upravo ta zanimanja bila plodan motiv u procesu ojkonomizacije: *Kopljevići, Kopijari, Puškari i Sabljari*. Međutim, nisu svi oružari nužno proizvodili, „sarajevski puškari, pa i dupovački, nisu nikada pravili puške, nego su ih samo opremali (kundačili) i popravljali“ (Hadžijahić 1972: 90). Otuda ojkonomi *Kundići i Kunduci*. U Sarajevu i Gradačcu je bilo toliko tufekčija – puškara, da su gradski dijelovi, kao unutargradska naselja, dobijali nazive po ovom starom zanatu: *Tufekčije*. Budući da je bosanskohercegovačka prošlost u većem dijelu ratna, a uz to i da je u društvu prakticiran lov te pojedinačne i grupne igre gađanja, izgledno je da su u Bosni i Hercegovini izrazito proizvodili strijele za luk (*sagitte manuales*), osobito uzme li se u obzir da su šumski predjeli bili valjana dispozicija za razvoj strelčarstva. Tako bi se prema očekivanju, u bosanskohercegovačkoj ojkonomiji trebali potvrditi ojkonomi motivirani ovim zanatom, kako je to u regionu, npr. *Strelac* kod Novog Mesta u Sloveniji, *Strelci* kod Kičeva u Makedoniji i kod Ptuja u Sloveniji, *Strelari* u kruševačkom okrugu u Srbiji, *Strelec* u Međimurju te *Strelečko* kod Siska u Hrvatskoj. Mate Šimundić navodi ijekavski oblik ovoga ojkonomima *Strijelovci* u kraju oko Foče u Bosni i Hercegovini, iako savremeni popisi naselja ne bilježe istoimeno naselje (Šimundić 1982: 243). Uz mogućnost da je došlo do preimenovanja naselja kao što je to slučaj s ojkonomom kod Foče, treba istaći i „bit psihologije imenovanja: da se ne imenuje po onom čega je mnogo, već po onom što je netipično, izuzetno da bi upravo stoga na određenom terenu bilo razlikovno“ (Šimunović 1976: 190).

Tercijarno, kovačima su nazivani klesari, odnosno ljudi koji su urezivali ornamentiku i natpise na kamene nadgrobne spomenike – stećke. Bez obzira na šta su usmjerili svoju proizvodnju, kovači su motivirali sljedeće ojkonime kao kovačke zanatske centre: *Kovači, Kovačevo Polje, Kovačevo Selo, Kovačevac*,

Kovačevci, Kovačevići. Treba istaći i sljedeće: kako se zemlja motikom mogla kopati ali ne i temeljito prevrtati, upravo je razvoj kovačkoga zanata omogućio zaokret u usavršavanju poljoprivrede i uvjeta života. Mogućnosti oranja, zahvaljujući kovanim željeznim ralima, doprinijele su bogatijoj žetvi. Ovaj preokret i novi uvjeti dovest će do radikalne izmjene u društvu: izvjesna je radna snaga, oslobođena iscrpljujućih obaveza prema zemlji, mogla da se okrene zanatstvu, i sve više specijalizaciji u pojedinim zanatima. Tako su pored kovačkoga zanata, u zemlji plodnog tla, izdržljivih konja, gdje krave daju dosta mlijeka a ovce mnogo vune, nastajali i širili se drugi zanati koji su podmirivali razne potrebe stanovništva, poput krojača, kožara, lončara, grnčara, stupara, mlinara i dr. Jedna od najstarijih djelatnosti vezana je za glinarstvo, odnosno oblikovanje i pečenje gline na visokim temperaturama, pri čemu su nastajali materijali za građevinske svrhe ili grnčarski proizvodi. Kako je bosanskohercegovačko tlo posebice bogato glinom, isto je predstavljalo i valjanu dispoziciju za razvoj grnčarstva. I dok su u nekim naseljima koja su imala tragove gline, ljudi u sekundarnome zanimanju izrađivali grnčarije samo za potrebe jednog domaćinstva, naselja bogata glinom su postala pravi grnčarski centri, dok su se njihovi stanovnici afirmirali kao grnčari, tj. grnčarski obrtnici, kojima je grnčarstvo bilo primarno zanimanje. Kao bliskoznačnica grnčarstvu, razvijalo se i tradicijsko lončarstvo, kao umijeće izradbe posuda i sličnih predmeta od gline. Proizvodilo se srodno posuđe od drveta unutar također jednog od najstarijih obrta u Bosni i Hercegovini – bačvarstva. Raznolikost obrta koji su se pojavljivali u prošlosti utjecali su i na ojkonomsku raznolikost u vezi s naseljima čija su imena motivirana gospodarskom djelatnošću. Tako su u ovome radu utvrđeni ojkonomi: *Bačvani, Bakrač, Bardaci i Lončari*.

Međutim, i prije potrebe za dopremanjem i skladištenjem namirnica i druge robe, u seoskome gospodarstvu su vodili računa o pripremanju i proizvodnji namirnica. Tako je nastao osebujan fond *instrumentum domesticum*, kao fond predmeta nad kojima je čovjek radeći, služio domaćinstvu. To se posebice odnosilo za procesuiranje hrane, tj. mljevenje žitarica i drugih namirnica, u domeni mlinarstva i stuparstva. Taj rad je oblikovao ime naselju *Stupari*, posredno preko ‘stupara’ koji su izađivali stupe kao dubene drvene ili klesane kamene posude s tučkom, koje su višestruko služile za: 1. ljuštenje i drobljenje žita ili pravljenje brašna; 2. preradu odnosno cijedenje jabuka; 3. u ručnoj preradbi tekstilne sirovine, za obrađivanje lana i konoplje (Filipović 1969: 74).

Neizostavane su u domaćinstvu bile vuna i koža, te su u ne tako davnoj prošlosti bile među najvažnijim proizvodima koji se uzimaju od životinja. Od vune i kože izrađivani su različiti odjevni, kućni i predmeti u poljoprivredi

i stočarstvu. U cijelosti, sva odjeća i obuća bila je od vune i kože, kao i različita pokrivala za ljude i stoku. Vuna je bila prirodan i kvalitetan izolator koji je garantirao toplinsku izolaciju potkrovlja, zidova i podova. Tako se unutar vunovlačarstva, najrije razvilo zanimanje pucara u značenju «osoba koje češljaju vunu», što je motiviralo ojkonom *Pucari*, a s vremenom usljed povećanja proizvodnje razvijene su i radionice vunovlačare, koje su radile na pogon vode, slično vodenicama. Rast i lakoća pripreme sirovine, uvjetovala je širenje tzv. gunjarstva, odnosno popularnost zanimanja gunjara – onih koji prave gunjeve, tj. vunene pokrivače i odjeću (usp. Jahić 2011: 116). Zanimanje je moguće prepoznati u osnovama ojkonima *Gunjaci*, *Gunjače*, *Gunjačići*, *Gunjani*. Uporedo, ojkonom *Guber*, u istočnome dijelu Bosne i Hercegovine, vjerovatno je tvoren prema imenici *guber* u značenju ‘pokrivač otkan od vunenih otpadaka’, ali i ‘onaj koji pravi takva pokrivala’. Za nalaganje jastuka i jorgana služila je i dlaka koja se strugala s kože prilikom njezine obrade. Oni koji su se bavili struganjem dlake s goveđe, ovčijie i kozije kože zvali su se sagrdžije ili strgači, čime su motivirani ojkonimi *Strgači*, *Strgačina* i *Strgonice*. A kako su brojni zanati bili vezani za obradu i pripremu kože, kožarstvo je motiviralo i ojkonime *Tabaci*, *Tabanci*, *Tabana* i *Sarači*, posredno iz bliskoznačnica: *tabaci* su se bavili obradom kože u radionicama koje su nazivali *tabhane*, dok su *sarači* pravili i prodavali razne predmete od kože (usp. Škaljić 1989: 549, 593), kao što su torbe, remenje, i razni predmeti iz opsega stočarstva.

Budući da je stočarstvo bilo osnovna i najtipičnija privreda bosanskohercegovačkih sela, stočari kao ljudi koji se bave uzgojem ili tovom stoke, nakon što su osigurali veću moć proizvodnje, uže su se profilirali kao ovčari, volari, svinjari, itd. Prema zanimanju lokalnoga stanovništva i naselja su često imenovana principom kategorijalne preobrazbe – naziv zanimanja je postalo ime naselja. Tako su nastali: *Ovčari*, *Volari*, *Svinjarevo*, *Svinjašnica*, *Ribari*, *Ribarići*, *Bačci*, *Stanari*. U posljednjem primjeru, ojkonom aludira na profil *stanara* kao člana zadruge koji bi sa svojom porodicom odlazio na polje koje je bilo udaljeno od naselja i tu se starao o govedima, konjima i drugoj stoci. On bi prihod od stoke slao u selo, a otuda dobivao druge namirnice (brašno i dr.). Stanar je gajio i kokoši, ćurke, guske i patke. Slično je i sa zanimanjem *kolibara*: „Dok su bile čifluk-sahibije (begovi), ako je seljak-čifčija imao više zemlje, morao je mnogo da daje begu na ime trećine. Da bi to izbjegli, neki su napuštali kuće u selu, pa bi sa nešto stoke otišli u šumu“ (Filipović b1969: 125, 224). Tako su imenovali *Gornje* i *Donje Kolibe*.

A kako je način prehrane stanovništva uvjetovan krajem, društvenim i historijskim prilikama u kojima živi, plodna zemlja je hranila biljke, životinje i

ljude, te je utjecala i na prehrambene navike ljudi koji su sebi mogli priuštiti tri dnevna obroka, obilnija u vrijeme težih poljoprivrednih radova. Zbog izrazite i visoke hranidbene vrijednosti, meso je bilo dragocjen dodatak ishrane u rijetkim prilikama. Tako je iz potrebe i imućstva nastalo i zanimanje mesara, a jednako i istozvučni ojkonim *Mesari*.

Budući da je konj bio nužan na bojištima, njivi, šumi, putu i kulturi, odnosno iskorištavan kao pokretačka vojna snaga, za obradu zemlje, vuču, putovanje, zabavu (indirektno kao motiv narodnih kazivanja i direktno u najtecanjima), pojava konjogojstva bila je predvidiva kao i zanati koji su se razvili u svrši timarenja i jahanja konja. Otuda i ojkonimi *Konjoder*, *Samari* i *Sedlari*.

Međutim, prije nego se razvila većina ranije istaknutih zanimanja, čovjek je postao graditelj. Nakon što je iskoračio iz svoga prvotnog prebivališta – bilo kojeg prirodnog zaklona, iz potrebe je najprije utvrdio prostu gradnju, a potom je ovaj interes nastavio razvijati do danas, kroz odraz gospodarskoga blagostanja i moći. Za gradnju prvih objekata korištena je sirovina iz blizine, koja je bila lako dostupna: zemlja, kamen, drvo, slama i sl. Nakon drveta i slame, ljudi su uz opeku i crijep, kao prve umjetno proizvedene i ujedno prve čvršće i trajnije gradivne materijale koji su nastali radi zaštite od opasnosti požara i drugih nepogoda, utvrdili novo zanimanje – opekarstvo. Budući da su Rimljani u graditeljstvo uveli pečenu glinenu ploču – opeku, ta je inovacija preuzeta međucivilizacijskim kontaktima koji su podrazumijevali i razmjenu dostignuća, u ovome slučaju nove tehnike gradnje. Ova angažiranost čovjeka na vlastitu ognjištu utjecala je i na imenovanje naselja *Crepljani*. Slijedom razvoja manufakture, usavršen je moderni razvoj opekarstva u ciglarsku industriju. To je, u relativno bliskoj prošlosti, motiviralo ojkonim *Ciglane*, kao službeni naziv naselja od preko 5000 stanovnika u jednome dijelu Sarajeva, gdje je 1879. godine austrijski poduzetnik August Braun otvorio prvu ciglanu za potrebe izgradnje novih sarajevskih stambenih blokova.

Šumski obrt nije bio predodređen samo za sječu drva, već i za njihovo paljenje kroz tzv. zanimanje pepelarstva. U pepeljarima, odnosno kotlovima, pepelari i nadpepelari su lužili i skupljali pepeo. Majstori pepelarstva su često znali pored ili u šumi napraviti naselja tzv. kolibe. Tako je nastalo i naselje Pepelari kod Zenice, u podnožju planine Tvrtkovca. O tome su ostala i svjedočanstva u literaturi: „U prvoj polovini 19. veka, pre Omer-paše, eksploatisane su cerove šume i po Spreči i okolini radi izrade potaše, i tada je uništena mnoga cerova šuma. Pok. Đokan Đorđić sa Capardi slušao je nekog Fabijana i Miška od tih pepeljara. Po tim pepeljarima zove se i danas mesto Nemačke Kolibe, a kod Vlasenice, negde u Cerskoj, ostalo je njihovih kazana“ (Filipović 1969b: 29).

Kako je nesavjesno krčenje šuma zbog drvodjelstva, pepelarstva ili drugih razloga, poprimilo karakter pustošenja, i postalo neusporedivo s površinom ili gustoćom šumskih zemljišta u predindustrijskom razdoblju, padala je i proizvodnja pepela. Tako ojkonom *Pepelari* ostaje kao spomen na ovo zanimanje i s historijskoga stanovišta vrijedan spomen.

Nakon pojedinačne analize ojkonomi su okupljeni u *Tablici 1.* u kojoj su uz ojkonomie prikazani podaci o vrstama zanimanja koja su poslužila u tvorbi. Uz primjere ojkonomi navedene su kratice općina u kojima su ojkonomi potvrđeni, dok su značenja kratica navedenih u tablici navedena u prilogu na kraju ovoga rada.

Tablica 1. Zanatske i druge uslužne djelatnosti u osnovama ojkonomi

Nomina agentis et professionis	Značenje	Ojkonom
bačijanje	‘čuvanje stoke na paši’	Bačci (GO), Bačevići (MO), Bačići (MI)
bačvarstvo	‘izrada drvenih posuda’	Bačvani (KD)
grnčarstvo / lončarstvo	‘izrada glinenih posuda i predmeta’	Bardaci (TES), Lončari (BUS, GA, DŽ, US)
vunovlačarstvo	‘obađivanje vune od sirovine do materijala za reprodukciju’	Pucari (KD), Gunjaci (MI), Gunjače (KI), Gunjačići (GO), Gunjani (KR)
klesarstvo	‘obrađivanje, rezanje i drugo umjetno oblikovanje kamena ili drveta’	Nedžarići (SA)
kolibarenje	‘čuvanje stoke na paši ili uzgajanje drugih životinja mimo zajedničkog naselja’	Gornje i Donje Kolibe (BR)
kotlarstvo	‘izrada velikih, dubokih posuda za kuhanje na otvorenoj vatri’	Bakrači (ZV)

Nomina agentis et professionis	Značenje	Ojkonim
kovanje	‘izrada proizvoda od metala, najčešće željeza’	Kovači (GO, ŽI, KI, RU, TO), Kovačevo Polje (PR), Kovačevo Selo (TZ), Kovačevac (BUS, JEZ), Kovačevci (GL, DE), Kovačić (LI), Kovačevići (DV, CA)
kožarstvo	‘obrađivanje kože od sirovine do materijala za reprodukciju’	Tabaci (LU), Tabanci (ZV)
lopatarstvo	‘izrada oruđa kojim se ručno povlači utovar i istovar tereta’	Lopare (LO)
mlinarstvo	‘prerada žitarica za daljnju prehrambenu namjenu’	Mlinište (MG), Suvare (GL)
opekarstvo	‘izrada oblikovanjem, sušenjem i pečenjem smjese glinenoga materijala, pijeska i vode, materijala za zidanje’	Crepljani (HA), Crijep (VIŠ), Ciglane (SA)
oružarstvo	‘izada i održavanje oružja’	Kopljevići (MG, RO), Kopijari (VAR), Kundići (TR), Kunduci (FO), Puškari (CA), Sabljari (BUG), Tufekčije (GDČ)
pepelarstvo	‘izrada pepeljike, pepela ili potaše za potrebe dalje izrade stakla ili sapuna’	Pepelari (ZE)
ribarstvo	‘uzgoj, lov i prodaja ribe’	Ribari (KO), Ribarići (ILŠ)
samardžiluk	‘izrada samara – drvenog, teretnog sedla koje se stavlja na tovarne konje’	Samari (VAR)
saračluk	‘izrada i prodaja raznih predmeta od kože’	Sarači (KLS)
sepetarstvo	‘izrada košara’	Sepetari (TZ)
streličarstvo	‘izrada strijela za lov, sport ili kao oružje’	Strijelovci (FO)

Nomina agentis et professionis	Značenje	Ojkonim
stočarstvo	‘uzgoj i prodaja stoke’	Ovčari (KO), Volari (ŠI), Svinjarevo (VIS, KI), Svinjašnica (ZA), Stanari (DO)
stuparstvo	‘izrada pomagala za ljuštenje i drobljenje žitarica ili voća’	Stupari (LU, MG, ŠE, KL,), Stuparići (VIS)
zlatarstvo	‘izrada i prodaja predmeta, uglavnom nakita, od zlata’	Kujundžijevići (RO), Zlatari (RU)

5. Trgovinske djelatnosti u osnovama ojkonomima

Proces razvoja trgovine pokazuje da ona predstavlja stjecište životnog i povijesnog iskustva jasno pokazuje proces njezina razvoja, osobito uzme li se u obzir da prvotni oblik trgovine, izgrađen na ljudskom nagonu za preživljavanjem kroz načelo naturalne razmjene dobara, nije nimalo glatko prerastao u oblike nomadske, karavanske, i nimalo brzo i stabilno u oblike trgovine kakve danas imamo. Naime, kada je domaći čovjek počeo proizvoditi više dobara nego što je mogao potrošiti, višak robe je stvorio uvjet za razvoj razmjene, a povećanje ponude i potražnje trgovinu je učinilo složenijom i putujućom, budući da su trgovci nosili robu od mjesta do mjesta i prodavali je. Vremenom je ovaj oblik trgovanja dovoljno razrađen, na čelu karavana jahao je ‘kramar’, a iza njega su išli natovareni konji jedan za drugim. Kramar se u ovoj ulozi pojavio u značenju vođe karavane ili trgovca raznom robom. Ta je uloga, kao *nomina agentis*, poslužila kao motiv ojkonomima *Kramari* i *Kramer-Selo*.

Premda putovanje nije bilo ni izbliza ugodno kako jeste danas, nego praćeno nepogodama, prirodnim i ljudskim – pljačkama, ovakvo karavansko je intenziviralo daljnji razvoj gospodarstva, što je naposljetku stacioniralo mjesta robne prodaje – utvrđene su lokalne tržnice i sajmove. Iako je trgovina još u antičkim grčkim gradovima bila stacionirana, organizirana oko glavnog trga, u rimskim gradovima imala je karakter tržnica u uličicama (Segetlija 2002), a kod nas je tek u srednjovjekovnome periodu prešla u višu fazu – dogovorenu sajamsku trgovinu – „organizirani sastanci u svrhu trgovanja. Takvi sastanci su sajam, vašar, panađur i slično; oni se obično održavaju jedanput ili dvaput godišnje u blizini utvrđenih gradova, značajnijih crkava... a kao posljedica općeg

ekonomskog razvoja nastaje i potreba povećanja robne razmjene. Zbog toga se sastanci u svrhu trgovanja održavaju sve češće, da bi se konačno uveo sistem nedjeljnih trgova (tjedni ili nedjeljni sajam, trg, pijaca, pazar i sl.) ...najveću korist od ovakve organizacije su dobili profesionalni trgovci, koji su se sada mogli u pojedinim mjestima duže zadržavati, podizati skladišta trgovačke robe pa osnivati i stalna naselja” (Anđelić 1963: 180).

Ono što je preživjelo iz ove prastare trgovačke razmjene i prodaje na terenu Bosne i Hercegovine još i danas se može opaziti u trgovima u nekim ruralnim sredinama, te u oblicima ojkonomima. Nije rijedak slučaj da bosanskohercegovačko naselje nosi ime kao marker nekadašnjega oblika trgovanja koje su ljudi realizirali na njegovoj površini. Otuda ojkonomi *Trgovište*, *Tovarište*, *Nedjeljišta*, *Petkovac*, *Pazarić*, *Vašarište*, *Vašarovići*.

Jednako kako u ovome ojkonomiskome nizu kroz semantiku ojkonomima možemo pratiti da trgovina ne stagnira u svom razvoju, tako su i istraživači „koji se bave pitanjima nastanka i razvoja naših srednjovjekovnih gradova ustanovili da razvojni luk nastanka gradskih sredina svoj početak temelji u potrebi za razmjenom dobara, odnosno iz potrebe da se prvenstveno trguje, a zatim i skladišti roba koja je predmet trgovanja. Međutim, upravo ova potreba za skladištenjem robe uslovljavala je i da se trgovci sve više zadržavaju na mjestima gdje je u jednom danu u sedmici održavan pazar, stvarajući na taj način trgoe. Ovaj proces ostao je zabilježen i kroz toponime, jer su ovakvi trgoi ili trgovišta (u latinskoj terminologiji nazivani *mercato*, *mercatum*, *mercado*) imena dobijali po danima kojima je održavan pazar. Eklatantni primjeri naziva trgovišta prema danu u kojem se održavao pazar zabilježeni su kroz slučajeve *Nautornika* u Vrhbosni, naselja *Sride*, te *Četvrtkovišta*” (Dedić 2015: 164).

U savremenoj ojkonomiji motiv trgovačke aktivnosti svjedoče primjeri *Trgovište*, *Pazarić*, *Vašarište*, *Vašarovići*, skladištenja robe *Tovarište*, *Tovarnica*, sistem nedjeljnih trgova *Nedjeljišta* i *Petkovac*. „Naziv Pazarić a kasnije i naseljeno mjesto takvog imena nastaje u vrijeme osmanske vlasti u BiH, a sam naziv je mogao nastati od riječi ‘pazarište’ što u prevodu znači *trgovište*. Po tome se može smatrati da se u to vrijeme ovdje odvijala karavanska trgovina. Zahvaljujući jačanju Sarajeva kao ekonomskog, trgovačkog, vojnog i političkog centra, gubi na značaju srednjovjekovna raskrsnica puteva u Smučkoj, a pojavljuje se Pazarić kao najvažnija raskrsnica karavanske trgovine. Prvo spominjanje naziva Pazarić nalazimo u defteru iz 1604. godine u kojem se poistovjećuje selo Ljubučić i Pazarić... Pazar Ljubučić najvjerovatnije čini novodoseljeno zanatsko stanovništvo, dok je staro ratarsko stanovništvo ostalo nastanjeno u

podnožju Bjelašnice” (*Opširni popis Bosanskog sandžaka* iz 1604: 221. prema Aladžuz 2017: 119–120).

Ojkonimi koji su inspirirani trgovinom prikazani su u Tablici 2, uz navedene kratice općina u kojima su potvrđeni.

Tablica 2. Trgovinske djelatnosti u osnovama ojkonima

Nomina agentis et professionis	Značenje	Ojkonim
kramarstvo	‘kramar je vođa trgovačke karavane, poslije trgovac raznom robom’	Kramari (TR), Kramer Selo (RO)
trgovina	‘djelatnost kupovanja i prodaje robe’	Pazarić (HA), Trgovište (NG), Vašarište (ZE), Vašarovići (LJU)
nedjeljno trgovanje	‘trgovišta prema danu u kojem se održavao pazar’	Nedjeljišta (VL), Petkovac (NG)

6. Neke tvorbene značajke ojkonima u značenju *nomina agentis et professionis*

Dok imenice kategorije *nomina agentis* imaju značenje vršioca radnje, *nomina proffessionalia* označavaju zanimanje, zbog čega ih je ponekad teško razgraničiti, osobito u kontekstu ovdje definirane teme. Naime, ako se uzme u obzir da se prvi čovjekov angažman odvijao dugo u domaćoj radinosti, da su tako u spontanosti nastajali mnogi proizvodi kao *instrumentum domesticum*, i da su se na tim profilima rada, u kontekstu sekundarnoga zanimanja, temeljili prvi zanati koji će desetljećima a neki i stoljećima poslije utemeljenja preći u zanatske radnje, odnosno u zanimanja, jasno je da je kroz govor o prošlosti teško razlučiti ova dva pojma. U tom slučaju, čini se prikladnim referirati na promišljanja Svetozara Nikolića o ovoj temi:

Nomina agentis имају два своја лексички јасно одвојена и издиференцирана модалитета у зависности од тога да ли се дато лице карактерише према стварном извршавању дате радње у датом временском моменту или се пак човек одн. лице карактерише

по томе што неку радњу врши стално, по опредељењу, позиву, способности и сл. У овом другом случају – *nomina agentis* се реализују, односно лиферују речи комплексној – чисто лексичкој – категорији тзв. имена занимања (*nomina professionalis, nomina officii*) (Nikolić 1966–1967: 34).

Tako je u većini primjera koji su obuhvaćeni ovim radom, *nomina agentis et professionis* ostvarena kao primarno značenje ojkonima koji su ostvareni uglavnom u množinskim oblicima, sufiksalne tvorbe u značenjskoj skupini *vršilac radnje*, uvijek u muškome rodu, iako je nužno istaći da su većinu predmeta iz opusa *instrumentum domesticum*, nad kojima je čovjek radeći, služio domaćinstvu, izrađivale upravo žene, u sklopu svoga svakodnevnog posla u kućanstvu. Unatoč tome, sufiksacija se u ojkonomima ostvarila sufiksima *-ač*, *-ar*, *-čija/-džij(a)* u množinskim oblicima: *Bakrači, Kovači, Sarači, Kopijari, Kramari, Lončari, Puškari, Sabljari, Sepetari, Stupari, Zlatari, Tufekčije*.

Iako je većina ojkonima ovoga tipa u množinskome obliku (nastala od množine u značenju kolektiva, odnosno principom: *Kovači* ‘mjesto koje su naselili ljudi koji se bave kovačkim zanatom’), manji broj primjera ostvaren je u obliku jednine, npr. *Kovačevo Polje, Kovačevo Selo*, svjedočeći ojkonime koji nas ostavljaju u dilemi radi li se o značenju kolektiva ili o naselju koje „pamti” samo svoga rodonačelnika. Potrebno je istaći da je razvoj ove ojkonimske strukture bio dvosmjernan, u smjeru singularizacije primarnih pluralnih oblika i pluralizacije primarnih singularnih oblika. Mjesta koja su imenovana na ovaj način, ostvarivši patronimičku funkciju, primala su imena rodova koji su u njima živjeli. Budući da su primarne seoske organizacije bile usko razvijene, „u tako maloj primarnoj rodovskoj skupini oblik broja bio je u potpunosti semantički neutralizovan, jer nije bio u opoziciji prema drugom mogućem značenju, npr. u naselju *Belić* živjeli su samo *Belići*” (Lubaš 2002: 179). Tome u prilog ide i činjenica da su se ranije i rodovska imena, prezimena ili obiteljski nadimci, javljali u jednini. Tako su u izvorima iz XVIII stoljeća potvrđena imena bosanskih plemićkih rodova u jednini uz identičan naziv mjesta njihova porijekla npr. *Kovačić de Kovačić* (Rosandić, prema Lubaš 2002: 178). Da s oprezom treba prilaziti svakome ojkonomu, njegovoj tvorbi i semantici, svjedoči i ojkonom *Pisari*. Naime, savremeni službeni ojkonomi su nastajali iz ranijeg neslužbeno imenovanog naseljenog prostora. Tako se za naselje *Pisari* i njegovo imenovanje da izravno tumačiti da je bilo sjedište opismenjenih ljudi, možda srednjovjekovnih dijaka koji su klesali natpise na stećcima, međutim,

imenovanje je ipak poteklo od jednoga stanovnika „koji je bio pismen, i bio pisar kod begova Hasića” (Filipović 1969b: 121).

U nekim je primjerima značenje *nomina agentis* ostvareno kao sekundarno značenje ojkonima. Zapravo su takvi ojkonimi u trenutku ojkonimizacije svoje značenje ostvarili u dvije kategorije: *nomina loci* i *nomina agentis*. U ojkonimskoj strukturi, preko sufika *-ište* / *-išta* zabilježeno je značenje ‘mjesto na kojemu se što nalazi ili na kojemu se odvija kakva radnja’, i pri tome nužno označava otvoreni prostor. Srednjovjekovna je Bosna postala trgovački aktivna upravo na otvorenome prostoru, jer se na trgovima i poljima razvijala trgovina, doprinoseći razvoju naselja. Otuda i ojkonimi *Nedjeljišta*, *Tovarište*, *Trgovište*, *Vašarište*.

7. Etimologija ojkonima

Zahvaljujući dugoj i burnoj povijesti koja svjedoči interferiranje i supostojanje različitih jezika, kultura i običaja, Bosna i Hercegovina ima vrlo bogatu i heterogenu ojkonimiju. Toj raznolikosti naročit doprinos je dala dugogodišnja vladavina Osmanskoga Carstva (1455–1878), jer su tokom tih 423 godina formirana mnoga naselja orijentalnih uzora: u selima, a osobito u gradovima podignute su građevine: osim kuća za stanovanje, građeni su hanovi, dućani, definirani sokaci i trgovi, a isti su očekivano, vrlo često nazivani posuđenicama iz orijentalnih jezika. U sumarnoj analizi obrađenih riječi, Abdulah Škaljić u rječniku *Turcizmi u srpskohrvatskome jeziku* (1989) navodi 286 riječi u značenju zanati, zanatlije, zanatski alat i sprave, što kontekstualno govori o raslojenosti ovog leksičkoga sloja. Uvjetovana izvanjezičnom zbiljom, i imena mnogih naselja su nastala u osmanskome periodu, i pri tome su bila izvedena iz nekoga orijentalizma, npr. Kazazi (< tur. *kazaz*, *kazzaz* < ar. *qazzāz* – staklar; trgovac staklom), Tabaci (< tur. *tabak*, *debbāg* < ar. *dabbāg* – štavilac, kožar), Tufekčije (< tur. *tüfekçi* < pers. *tufenk* – puškar; zanatlija koji popravljala puške), Sarači (< tur. *saraç* < ar. *sarrāğ* – sedlar; remenar, sarač; konjušar), Sabljari (< tur. *sap* – drška; sablja – hladno oružje za sječenje), Nedžarići (< tur. *neccār* < ar. *nağğār* – tesar; stolar), Kujundžijevići (< tur. *kuyumcu* – zlatar; zanatlija koji izrađuje predmete od zlata i srebra).¹

Kako je u ojkonimima sadržano životno – povijesno i jezično iskustvo, kada im se prilazi iz etimološkoga gledišta, treba imati na umu da nad istim

¹ Etimologije izvođene prema rječniku *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Abdulaha Škaljića iz 1989. godine

ojkonimom mogu supostojati dvije etimologije: naučna i pučka. Iako je prva temeljena na knjigama, druga se kao po aforizmu Marka Twaina *dok istina obuje cipele, laž proputuje pola svijeta*, časkom raširi kroz naselja, pokrajine pa i šire, šireći se i bujajući poput plamena na požarištu. Tako, npr. „Uvriježeno je tumačenje da je današnje ime *Mostara* nastalo preuzimanjem općeg toponima *Stari most* kako se lokalno i tradicionalno nazivao kameni jednolučni most kojega je gradnja završena, pretpostavlja se, 1566. godine“ (Mandić 2004: 13). Na takvim osnovama, najprije su narodna, pa onda i stručna etimologija počele tumačiti da porijeklo imena grada treba usko povezivati sa samim mostom. To su često isticali i putopisci 18. i 19. stoljeća, koji su pohodili Mostar nerijetko iznoseći i mišljenje da je riječ o mostu koji potječe iz rimskog vremena (*Pons-Vetus*). Najčešće se pokušavalo tumačiti da mu je korijen u onima koji sučivali most ili su ubirali taksu za prijelaz preko mosta (jed. *mostar*, mn. *mostari*)², u samoj taksi koja se pri tome ubirala (*mostarina*) ili, pak, u općem nazivu *Stari most* (tj. *Most-stari*) kako se s vremenom počeo nazivati jednolučni kameni most. S obzirom na to da naziv samoga mosta nije bio „*Stari*“ (tj. „*MostStari*“, kao npr. Kaštel Stari, a ne Stari kaštel), a niti je kameni jednolučni most najstariji most Mostara, posljednje navedeno tumačenje je ipak najmanje vjerojatno, dijelom i zato što nije u duhu nijednog od slavenskih narječja koja su korištena na tome području. Na taj jezični nesklad upozorio je još sredinom 19. stoljeća panslavenski povjesničar A. F. Gilferding, a kao rješenje toga pitanja iznosi prijedlog da je grad Mostar ime dobio povratno od svojih stanovnika koji su u početku živjeli u neimenovanom naselju uz most (*Mostari*). (Milošević, Peković 2022: 34)

Izgledno je da je do zanimljivih semantičkih pomaka, došlo i u ojkonomima motiviranim etnikom germanskih doseljenika Sasa: *Sase*, *Saski Do* i *Saski Potok*. U pučkim pričama u tim su naseljima stanovali Sasi, baveći se rudarstvom. Činjenično, to jesu mjesta na kojima su potvrđena nalazišta rude, međutim u ojkonomima je vjerovatno došlo do generaliziranja značenja, tj. semantičkog širenja u značenje profesije. Budući da je slaveniziranje *Sasa* započelo sredinom četrnaestoga stoljeća „kako u Srbiji tako i u Bosni, o čemu ima dosta podataka u pisanim izvorima. Reč *Sas* mogla je već tada da počne da gubi etničko značenje pa da posljednjih decenija samostalnosti srednjovjekovne Srbije i Bosne znači ‘rudar’, analogno imenu vlah“ (Filipović 2000: 6).

U definiranoj skupini ojkonima, moguće je prepoznati i neke ilirske ojkonime (*Bačci*, *Bačevići*, *Bačići*) u kojima je etimologija utvrdila najstarije,

2 Npr. K. JIREČEK - J. RADONIĆ, 1952, str. 397.; H. KREŠEVLJAKOVIĆ - H. KAPIDŽIĆ, 1954, str. 10-11.

tj. zanimanje *bačije*, na ovome terenu. Ištvan Ivanji (1907) je pionirski pisao da je riječ *bač* staroslavenskog porijekla i da *bačija* znači ovčara, odnosno pastira. Novije etimologije tvrde da je *bač* iz tračkog ilirskog jezika, potvrđujući istu semantiku ‘osoba koja se bavi ovčarstvom, pastirstvom ili koja pravi sir’ (Lajos, László 1967: 213).

8. Zaključak

Ojkonomi koji odražavaju zanatske aktivnosti pružaju jedinstvenu povijesnu i ekonomsku karakteristiku područja Bosne i Hercegovine. Tako ojkonomi predstavljaju svojevrsnu sliku jezičnoga prostora, pa je iz ojkonomskih osnova moguće izvesti izvjesne zaključke o poslovima koje su domaći ljudi obavljali radi stjecanja sredstava za život, odnosno o različitim zanimanjima rodonačelnika naselja. Ujedno, ojkonomi postaju i privredna slika Bosne i Hercegovine. Odlučivši se za ovu vrstu imenovanja, Bosanci i Hercegovci su svoja naselja imenovali posredno preko ljudi koji su to mjesto naseljavali i aktivno djelovali na njemu. S tim u vezi, analiza bosanskohercegovačke ojkonomije je utvrdila 84 ojkonomi kojima je naziv zanimanja i djelatnosti poslužio kao motiv u procesu ojkonomizacije. U tom ojkonomskom zbiru potvrđena su 63 različita ojkonomi, i 26 različita zanimanja koja su poslužila kao motivi u tvorbi imena. Pri tome, kovački se zanat pojavio kao najčešća osnova, motivirajući 14 ojkonomi diljem Bosne i Hercegovine. Osim kovačkog zanata, oružarstvo je u službi rata kao usudnog čovjekova pratitelja kroz cijelu povijest, pojavilo se kao drugi najfrekventniji motiv u tvorbi ojkonomi. Osim ovih, prvi doseljenici nekih bosanskohercegovačkih naselja su se bavili i kopanjem rude, proizvodnjom pribora za domaćinstvo što je obuhvatalo i proizvodnju pomagala u stočarstvu, zemljoradnji, tovaranju, zatim izradom odijevnih predmeta i uresa itd. Tako su mnoge realije iz domena grnčarstva, sepetarstva, zlatarstva, kožarstva i sl., našli odraza u domaćoj ojkonomiji. Međutim, kao nekada mlinovi žito, vrijeme je „samljelo“ većinu zanata, zbog čega su neki nazivi profesija nestali i ostali samo u geografskim nazivima. Zahvaljujući tome, možemo utvrditi ranije ekonomske aktivnosti u nekim naseljima, i uporediti drevne i aktuelne profesije. Među bosanskohercegovačkim ojkonomima nalaze se imena povezana s aktivnošću kao što je trgovina. Semantika tih ojkonomi svjedoče još jedan vid domaće prošlosti, potvrđujući načine kako je Bosna i Hercegovina postajala trgovački aktivna: najprije na otvorenome prostoru – trgovima i poljima, i samo određenim

danima (npr. Nedjeljišta, Trgovište), a potom sustavnije i organiziranije (npr. Vašarište, Pazarić) doprinoseći razvoju naselja.

U pogledu tvorbe, većina ojkonima ovoga tipa ima oblik *pluralia tantum* (npr. Bakrač, Kovači, Sarači, Kopijari, Kramari, Lončari, Puškari, Sabljari, Sepetari, Stupari, Zlatari, Tufekčije), nastali od množine u značenju kolektiva, principom: Kovači 'mjesto koje su naselili ljudi koji se bave kovačkim zanatom', manji broj primjera ostvaren je u obliku jednine (npr. Kovačevo Polje, Kovačevo Selo, Kramar Selo), što navodi na zaključak da je razvoj ove ojkonimske strukture bio dvosmjern, u smjeru singularizacije primarnih pluralnih oblika i pluralizacije primarnih singularnih oblika.

Etimološki je pristup ojkonimima doveo do zaključka da veći broj ojkonima u stukturi ima nazive zanatskih ili drugih zanimanja orijentalnog porijekla, budući da se većina zanata razvila i doživljela svoj vrhunac tokom osmanlijske uprave nad Bosnom i Hercegovinom koja je trajala 423 godine. Pored ojkonima orijentalnoga porijekla (npr. Bakrač, Sarači, Sabljari, Sepetari, Tabaci, Tufekčije, Nedžarići), izvijestan broj svjedoči međujezične dodire s njemačkim jezikom (Kramari, Kramar Selo, Puškari, Sase), dok primjeri Bačci, Bačevići, Bačići svjedoče usamljenu osnovu iz ilirskog jezika, potvrđujući tezu da se ilirski supstrat zadržao samo u onomastici. Primjeri koji svjedoče najstarije radinosti od kojih su mnoge donesene vjerovatno iz pradomovine Slavena, svjedoče slavenski kontinuum u pogledu ovakvoga načina imenovanja (Gunjaci, Kopljevići, Kopijari, Kovači, Lončari, Mesari, Ovčari, Zlatari, Crepljani, Pepelari).

Naposljetku, u svim naseljima čija su imena bila predmetom analiziranja u ovome radu, danas ne postoje ili se nalaze tek sitni ostaci nekadašnje zanatske prisutnosti, što je potvrdilo bosanskome frazemu „vrijeme gradi – vrijeme razgrađuje“. Ujedno, dokaz je onome *nomen est omen*, da je ime znak onoga što je nekad bilo.

Popis općina i njihovih skraćenica korištenih u radu

općina	skraćeni- nica
Banovići	BA
Banja Luka	BL
Berkovići	BE
Bihać	BIH
Bijeljina	BI
Bileća	BIL
Bosanska Krupa	BK
Bosanski Petrovac	BP
Bosansko Grahovo	BG
Brčko	BRČ
Bratunac	BRA
Breza	BRE
Brod	BR
Bugojno	BUG
Busovača	BUS
Bužim	BUŽ
Cazin	CA
Centar	CE
Čajniče	Č
Čapljina	ČA
Čelić	ČE
Čelinac	ČEL
Čitluk	ČI
Derventa	DE
Doboj	DO
Doboj-Istok	DI
Doboj-Jug	DJ

općina	skraćeni- nica
Dobretići	DOB
Domaljevac	DOM
Donji Vakuf	DV
Donji Žabar	DŽ
Drvar	DR
Foča	FOČ
Fojnica	FOJ
Gacko	GA
Glamoč	GL
Goražde	GO
Gornji Vakuf – Ukoplje	GVU
Gračanica	GRČ
Gradačac	GDČ
Gradiška	GDŠ
Grude	GR
Hadžići	HA
Han Pijesak	HP
Ilidža	IL
Ilijaš	ILŠ
Istočna Ilidža	II
Istočni Drvar	ID
Istočni Mostar	IM
Istočni Stari Grad	ISG
Istočno Novo Sarajevo	INS
Istočno Sarajevo	IS
Jablanica	JAB
Jajce	JA

općina	skraćeni- nica
Jezero	JEZ
Kakanj	KA
Kalesija	KLS
Kalinovik	KLK
Kiseljak	KI
Kladanj	KL
Ključ	KLJ
Knežev	KN
Konjic	KNJ
Kostajnica	KO
Kotor Varoš	KV
Kozarska Dubica	KD
Kreševo	KR
Krupa na Uni	KNU
Kupres	KU
Laktaši	LA
Livno	LI
Lopare	LO
Lukavac	LU
Ljubinje	LJU
Ljubuški	LJUB
Maglaj	MA
Milići	MI
Modriča	MOD
Mostar	MO
Mrkonjić Grad	MG
Neum	NE
Nevesinje	NEV

općina	skraćeni- nica
Novi Grad	NG
Novi Grad Sarajevo	NGS
Novi Travnik	NT
Novo Goražde	NGO
Novo Sarajevo	NS
Odžak	ODŽ
Olovo	OL
Orašje	OR
Osmaci	OS
Oštra Luka	OŠL
Pale	PA
Pelagićevo	PE
Petrovac	PTC
Petrovo	PTO
Posušje	PS
Prijedor	PR
Prnjavor	PRNJ
Prozor-Rama	PR
Ravno	RA
Ribnik	RI
Rogatica	RO
Rudo	RU
Sanski Most	SM
Sapna	SAP
Sarajevo	SAR
Sokolac	SO
Srbac	SRB
Srebrenica	SRC
Srebrenik	SRK
Stanari	STA

općina	skraćeni- nica
Stari Grad	SG
Stolac	STO
Šamac	ŠA
Šekovići	ŠE
Šipovo	ŠI
Široki Brijeg	ŠB
Teočak	TEO
Teslić	TES
Tešanj	TEŠ
Tomislavgrad	TO
Travnik	TR
Trebinje	TRB
Trnovo	TRN
Tuzla	TZ
Ugljevik	UG
Usora	US
Ustiprača	UP
Vareš	VAR
Velika Kladuša	VK
Visoko	VIS
Višegrad	VIŠ
Vitez	VIT
Vlasenica	VL
Vogošća	VO
Vukosavlje	VU
Zavidovići	ZA
Zenica	ZE
Zvornik	ZV
Žepče	ŽE
Živinice	ŽI

Izvori

- Sistemska/sustavna spisak općina i naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine* (2013), Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Federalni zavod za statistiku FBiH, Republički zavod za statistiku RS, Sarajevo
- Abecedni spisak naselja u SFRJ. Promene u sastavu i nazivima naselja za period 1948-1990* (1991), Savezni zavod za statistiku SFRJ, Beograd
- Imenik naseljenih mjesta u SFRJ* (1985), Novinsko-izdavačka ustanova, Službeni list SFRJ, Beograd
- Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima* (1995), Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb

Literatura

- Andrić, Ivo (1989), *Staze, lica, predeli*, Svjetlost, Sarajevo
- Anđelić, Pavao (1963), *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni – Prilog tipologiji naselja*, GZM Arheologija, Sarajevo
- Aladžuz, Vahidin (2016), *Hadžićka toponimija*, Općina Hadžići, Hadžići
- Ćopić, Branko (1980), *Bašta sljezove boje*, Sarajevo–Beograd
- Dedić, Enes (2015), „Toponomastička građa srednjovjekovne Bosne”, *Historijska traganja* 15, 161–195
- Filipović, Milenko (1969), *Zvornička Spreča, Prilozi etnološkom poznavanju sjeveroistočne Bosne*, Sarajevo
- Filipović, Milenko S. (1969a), *Majevisa. S osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba*, ANUBiH, Sarajevo
- Filipović, Milenko S. (1969b), *Prilozi etnološkom poznavanju sjeveroistočne Bosne*, ANUBiH, Sarajevo
- Filipović, Milenko (2000), „Baština srednjovjekovnih rudara Sasa u južnoslovenskim zemljama“, *Godišnjak ANUBiH*, knj. XXXI, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 5–36
- Hadžijahić, Muhamed (1972), *Razvoj ekonomskih, političkih i kulturnih centara u općini Hadžići do 1878.*, Separat iz priloga za proučavanje istorije Sarajeva, Sarajevo
- Haverić, Đenita, Amela Šehović (2020), „Leksika orijentalnog porijekla u mikrotoponimima Sarajeva“, *Društvene i humanističke studije* 4/13, Filozofski fakultet, Tuzla, 39–54
- Haverić, Đenita, Amela Šehović (2017), *Riječi perzijskog porijekla u bosanskom jeziku*, Institut za jezik, Sarajevo

- Ibrišimović, Nihada (2018), *Rudarska terminologija u Varešu*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Iványi István (1907), *Bács-Bodrog Vármegye földrajzi és történelmi helynévtára*. III–V., Szabadka
- Jahić, Dževad (2011), *Rječnik bosanskoga jezika G–J*, ANUBiH, Sarajevo
- Kiss Lajos, Papp László (1967), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. A–Gy*, Budapest
- Kovačević, Desanka (1961), *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Knjiga 13, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Milošević, Ante, Željko Peković (2022), *Stari mostovi i utvrde Mostara*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Dubrovnik-Split
- Nikolić, Svetozar (1966–1967), “*Nomina agentis u staroslavenskom jeziku*”, *Južnoslavenski filolog*, XXVII (1–2), 1–84
- Saparov, Arseny (2003), „The alteration of place names and construction of national identity in Soviet Armenia“, *Cahiers du Monde russe* 44/1. 179–198
- Segetlija, Zdenko (2002), *Maloprodaja u Republici Hrvatskoj*, Osijek
- Šimundić, Mate (1982), *Nepoznata i manje poznata hrvatska osobna imena IX., X. i XI. stoljeća. Filologija*, (11), 159–195
- Šimunović, Petar (1976), „Problemi u jugoslavenskoj onomastici“, *Prva jugoslovenska onomastička konferencija*, SANU, 187–200
- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskome jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
- Tilley, Chris (1994), *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*, Oxford

Adresa autora

Author's address

Indira Šabić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

indira.sabic@untz.ba

NOMINA AGENTIS ET PROFESSIONIS IN OIKONYMS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summery

In the article, the authors analyze the oikonyms of Bosnia and Herzegovina in which *nomina agentis* and *nomina professionis* were the motives in the naming process. The examples show how the names of occupations and professions perform the function of oikonyms. It is determined which trades and other activities were most often used in the formation of oikonyms; by which formation processes and to what extent did the foreign words participate in the process of oikonimisation. Following the examples of oikonyms in the meaning of *nomina agentis et professionis*, the authors tried to define the mode of naming and the ways in which the Bosnians and Herzegovinians have created for centuries and formed their own oikonymy, one of the essential characteristics of the language and their own uniqueness. In this regard, 84 oikonyms were confirmed for which the name of occupation and activity served as a motive in the process of oikonimisation. In this oikonym collection, 63 different oikonyms and 26 different occupations were confirmed, which served as motives in the formation of names.

Keywords: onomastics, toponyms, oikonyms, *nomina agentis*, *nomina professionis*, professional identity, spatial identity

UDK: 811.163.43:81`35 IsakovićA
Pregledni rad / Review paper

Alen Kalajdžija
Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu

**TRI DECENIJE OD ISAKOVIĆEVA TEKSTA JEZIČKI
PODSJETNIK IZ BOSANSKOG JEZIKA:
PRIMJENA I PERCEPCIJA BOSANSKIH NORMATIVNIH
RJEŠENJA***

Sažetak

U radu se govori o principima i načelima u procesu kreiranja norme bosanskog jezika, nakon vraćanja ovog jezika u službene tokove, i udjelu koji je u tom procesu imao Alija Isaković, naročito u vezi s tekstom *Osnovne karakteristike bosanskog jezika* s reperkusijama na zvaničnu normu bosanskog jezika koja je implementirana u *Pravopisu bosanskoga jezika* iz 1996. godine. Rad potcrtava Isakovićevu predanost u traženju normativnih rješenja u bosanskom jeziku utemeljenih na principima etimologije, gramatičke pravilnosti, bosanske književnojezičke tradicije i potvrda u narodnim idiomima Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Alija Isaković, bosanski jezik, norma, standardizacija, pravopis

* Ovaj referat pročitan je na naučnom skupu pod naslovom *Neminovnosti: Aliji Isakoviću u čast*, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Sarajevo, 14. i 15. januar 2023. godine.

1. Uvod

Alija Isaković, intelektualac i gorljivi borac za vraćanje službene upotrebe bosanskog jezika još u okvirima jugoslavenske zajednice, posebno se istaknuo u vrlo konkretnom aktivizmu reafirmacije bosanske jezičke norme 90-ih godina 20. st. (Hodžić 2018: 13–28). U tom kontekstu treba posebno naglasiti da je Isaković objavio *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku* (1993), da bi nešto kasnije odštampao i posebnu brošuru pod naslovom *Jezički podsjetnik iz bosanskog jezika* (1993), koju je opet nešto kasnije obznanio pod modificiranim imenom *Osnovne karakteristike bosanskog jezika* u okviru čuvene memoarske zbirke *Antologija zla* (1994: 208–218).

Uvidom u obrađenu tematiku *Rječnika* (1992), a naročito u spomenutu brošuru pod gore navedenim naslovima (1993. i 1994.), jasno je kako Isaković je tematizirao osnovna načela bosanske jezičke norme, utemeljujući je na književnojezičkoj građi bosanskog jezika. Zapravo, Isakovićevo zalaganje za principe bosanske jezičke norme u najvećoj mjeri kasnije je registrirano i propisano u *Pravopisu bosanskoga jezika* (1996).

Referirajući se na normativna rješenja *Pravopisa* (1996), dakako u određenoj skraćenoj mjeri, može se zaključiti da je Isaković svojim stavovima umnogome doprinio građenju norme bosanskog jezika od trenutka službenog vraćanja ovog jezika. To ne treba čuditi s obzirom na to da je Isaković bio predsjednik Pravopisne komisije, ne umanjujući pri tome udio svih članova tadašnje Komisije, kao i samoga autora ovog priručnika.

Ono što na prvi pogled zapinje za oko jeste činjenica da je Isaković pokazao kako je izvanredan poznavalac bosanske jezičke tradicije, pa vjerovatno i u onim rješenjima do kojih nije mogao doći istraživačkim putem, on je ukazao, zasnovano na svojevrsnom “instinktu” izvornoga govornika bosanskog jezika i njegove književnojezičke građe, na adekvatan odnos društvene javnosti spram fenomena autentičnosti bosanskog jezičkog izraza. Naravno, Isakovićev je intelektualni rad dotada bio obilježen minucioznim proučavanjem bosanskog književnojezičkog izraza koji je sublimiran u antologiji muslimanske književnosti *Biserje* (1972), a što se u svakom slučaju reflektiralo i na Isakovićevu dramaturgiju *Hasanaginice* u kojoj je vrlo lahko uočljiva intertekstualnost bosanskih starijih tekstova (Hadžiefendić-Parić 2017: 147–152). Sve je to Isakoviću omogućilo da u naporu normativističkih pitanja i dilema da nemjerljiv doprinos u sferi prepoznatljive bosanske jezičke autohtonosti.

2. O problematici normativnih rješenja *Jezičkog podsjetnika iz bosanskog jezika*

Baveći se važnijim pitanjima teksta *Jezički podsjetnik iz bosanskog jezika* odnosno *Osnovne karakteristike bosanskog jezika* mogu se, iako zasnovano u obliku leksikografskog opisa norme, identificirati izuzetno važne i prepoznatljive forme preporučenog standardnojezičkog izraza koje ulaze u domenu tipičnih osobina bosanskog jezika. Ako bi se danas postavilo pitanje utemeljenosti takvih rješenja, moglo bi se reći da navedeni principi korespondiraju ne samo s književnojezičkom tradicijom bosanskog jezika, o čemu je Isaković (1984) dosta ranije pisao i propitivao pitanje udjela jezika bošnjačkih odnosno muslimanskih pisaca u okvirima sh. / hs. standardizacije, već i s drugima referentnim tačkama bitnim za konstruiranje bosanskog standarda, a oni se odnose na: zasnovanosti rješenja na etimološki jasnim osnovama; utjecaju narodnih izoglosa u prepoznatljivosti bošnjačkih narodnih govora koji su podignuti na rang standarda; pravilnosti jezičkih struktura u razvoju; te situaciji u govornoj praksi na bh. terenu, posebno u kontekstu flagrantnih primjera jezičke kolonizacije (Isaković 1965). Svi ti, uvjetno nazvani, kriteriji, omogućili su Isakoviću jasno kretanje po onome što čini okosnicu bosanske jezičke norme, koji će na tragu preporuka postati i normativno ovjerene pojavnosti na nivou službenog normativnog priručnika kakav je *Pravopis bosanskoga jezika* Senahida Halilovića (1996).

Nakon izlaska ovog normativa, nemali je broj kritički neosnovanih primjedbi na račun *Pravopisa* upućen prije svega autoru – Senahidu Haliloviću, ali posredno i Isakoviću kao predsjedniku Komisije te ostalim članovima koji su davali svoje preporuke u donošenju pravopisnih načela i propisa. Svakako, tu treba imati u vidu da je pitanje norme u sferi ortografije tek jedan dio normativnog sistema, ali da je kao transparentan normativ bio najdirektnije izložen javnosti. Ono što će se poslije dogoditi s normom bosanskog jezika, ne samo u domenu ortografije, već i drugih njezinih aspekata, drugo je pitanje. U tome kontekstu nije nebitno istaknuti da je ovaj normativ nastajao u izuzetno teškim društvenim i političkim prilikama u kojima se radilo o opstanku bosanske jezičke zajednice, pri čemu su eventualne nedorečenosti bile dio “prirodnih procesa” u izgradnji norme iznutra. No, da bude jasno, nema nijednog standardnog jezika u kojemu nema neke mahane, pa tako i u slučaju navedenog normativa kakav je bio prvi moderno koncipirani ortografski priručnik bosanskog jezika na kraju 20. stoljeća.

Osvrćući se na najvažnije crte bosanskog jezika koje je Isaković apostrofirao u *Osnovnim karakteristikama bosanskog jezika*, u formi leksikografski priređenog djela, može se primijetiti da navedeni primjeri ukazuju na bosanske osobitosti na nivou fonetsko-fonoloških i morfoloških crta, dok sporadično postoje i oni primjeri kojima se Isaković bavio, a koji zadiru u domenu sintakse i po prirodi stvari, temeljno, u leksikološko-semantički jezički sloj.

U metodološkom smislu, u *Jezičkom podsjetniku* Isaković (1993) je napravio jasnu distinkciju između onoga što je preporučljivo i onoga što treba izbjegavati, tj. onoga što se ne preporučuje, što je normativna greška, dajući za takve primjere oznaku da se primjeri daju u zagradi, npr. alat (halat), bahuljati (bauljati), Babilon (Vavilon), itd. Također, ako je riječ o tzv. naporednim oblicima koji su u upotrebi na nivou sinonima, uvodi kategoriju veznika *i*, koji spaja dvije natuknice, npr. *boca* i *flaša*, što ustvari znači *i boca i flaša*. Očekivano, Isaković nije ulazio u obrazlaganje navedenih kategorija, iako su one, kako se može primijetiti, nastajale prema gore spomenutim kriterijima koju je u definiranju bosanske norme očito svjesno uspostavio sam autor – a što je bio dobar metodološki postupak, bez obzira na to što su mnogi oblici i primjeri bili nestali u bosanskoj govornoj praksi pod utjecajem jezičkih asimilacija, imperijalizma i kolonizacije.

U tom smislu treba apostrofirati uvodni dio teksta studije u kojoj se eksplicitno navodi 12 kategorija i prepoznaju osobine karakteristične za bosansku jezičku tradiciju, gdje se navodi:

1. “fonološki, a ne korijenski pravopis – Tvrtko, svadba (Tvrdko, svatba),
2. glas *h* u govoru i pisanju, kako u našim slavenskim riječima tako i u turcizmima. Kaže se: riječi sa *h* imaju dušu. Dakle, pored uobičajenih oblika bez *h*, osobito u srpskom jeziku, a dijelom i hrvatskome, u bosanskome jeziku ovaj glas se izgovara i piše u više kategorija riječi: hrvati se, hrđati, hrzati, zatim – mehko, lahko, truhlo, struhnuti, sumahnut, kihavica, proha, promaha, aždaha, mehlem itd.
3. turcizmi (bajrak, mejdan, halal, mahala, rahat-lokum, fatiha, furuna, muhur, ahmak, aždaha), koji su, također, karakteristični i za srpski jezik (barjak, megdan, alal, maha¹, ratluk, fatija, vuruna, muur, hakmak, aždaja).
4. način zamjene staroga glasa jata: ogrjev, prijedlog, prijevod, grješka, grjehota, strjelica...,
5. odnos ć/št – opći, uopće, općina, svećenik...,

1 Vjerovatno je riječ o štamparskoj greški: mala (<mahala).

6. odnos h/k – hemija, hirurgija, hronologija, hronika, melanholija, haos...,
7. udvojeni suglasnici u turcizmima – Allah, Abdullah, Muhammed, ummet, džennet, džehennem, kanunnama...,
8. kraći oblici plurala imenica – sudi, vrazi, džepi, ključ, jablani, golubi...,
9. promjena ličnih imena tipa Avdo, Mujo, Ivo, Zemko, Jovo kao imenica ženskoga roda na -a: Avdo – Avde, Mujo – Muje, Ivo – Ive, Zemko – Zemke, Jovo – Jove...,
10. glagoli s nastavcima -irati, -isati, -ovati: generalno, mladi tehnički termini nameću oblike sa -irati te su mladi autori skloniji tome tvorbenom modelu – analizirati, asimilirati...
11. pisanje stranih riječi prema izgovoru – esej, feljton... (essay, feuilletton) ali strana imena i geografske nazive valja pisati izvorno – Fichte, Feuerbach, New York
12. futur I valja pisati odvojeno – učit ću, radit ću...” (Isaković 1993: 2–12; Isaković 1994: 208–218).

Analizirajući svojevrstni leksikografski koncipiran popis leksema u kojem se ukazuje na neke specifične bosanske osobine, može se zaključiti da je autor očekivao uspostavljanje analogija prema istim ili sličnim kategorijama, s jedne strane, dok s druge strane implicira prepoznavanje tih osobina na gotovo svim jezičkim nivoima.

Na nivou fonetsko-fonoloških pojava ističu se problemi u vezi sa sljedećim kategorijama:

- a) suglasnik *h*: *ajvar* a ne *hajvar*², *alat* a ne *halat*, *bahuljati* a ne *bauljati*, *bahnuti* a ne *banuti*, *blehnuti* a ne *blenuti*, *duhan* a ne *duvan*, *duhati* a ne *duvati*, *duhnuti* a ne *dunuti*, *čahura* a ne *čaura*, *historija* a ne *istorija*, *hmiljeti* a ne *miljeti*, *istruhnuti* a ne *istrunuti*, *lahko* a ne *lako*, *lahnuti* a ne *lanuti*, *lehemi* a ne *lemiti*, *streha* a ne *streja*, *zamahac* a ne *zamajac*, *zahrđati* a ne *zardati*...
- b) refleks jata: *dolje* a ne *dole* (*doli*), *grjehota* i *grehota*, *grješnik* i *grešnik*, *jastreb* a ne *jastrijeb*, *prijenos* a ne *prenos*, *prijevod* a ne *prevod*...
- c) suglasnik *f*: *čaršaf* a ne *čaršav*...
- d) finalno -l: *soko* a ne *sokol*, *sto* a ne *stol*...

2 Isaković uvodi kategoriju zgrade (*hajvar*) kako bi ukazao i evidentirao nepreporučene oblike. Ostaje, međutim, nejasno pitanje zašto je Isaković u navedenom djelu preporučio oblik *ajvar* umjesto *hajvar*, ako se ima u vidu da je h- u datoj leksemi etimološkoga postanja, kako na to upućuje Škaljić (1979: 301).

- e) odnos betacizma i vitacizma: *Babilon* a ne *Vavilon*, *Bizant* a ne *Vizant*, *labirint* a ne *lavirint*...
- f) odnos *h* i *k* u internacionalizmima: *hemija* a ne *kemija*, *hirurg* a ne *kirurg*, *hrom* a ne *krom*, *hronika* a ne *kronika*...
- g) odnos *c* i *t* u internacionalizmima: *demokracija* a ne *demokratija*...
- h) odnos *s* i *z* u internacionalizmima: *pejzaž* a ne *pejsaž*, *perzijski* a ne *persijski*...
- i) geminacija u riječima orijentalnog porijekla: *džehennem* a ne *džehenem*, *Meka* a ne *Mekka*...
- j) metateze: *bajrak*, a ne *barjak*...
- k) odnos *ć* i *k* u orijentalizmima: *ićindija* i *ikindija*, *zekat* i *zećat*...
- l) jotovanja: *nesretan*, a ne *nesrećan*; *općina*, a ne *opština*; *općiti*, a ne *opštiti*; *uopće*, a ne *uopšte*; *shvaćanje*, a ne *shvatanje*...

Na nivou morfologije ističu se sljedeće pojave:

- a) oblici roda imenica: *bol* – *boli*, a ne *bol* – *bola*, *krstavica*, a ne *krstavac*...
- b) tvorba pridjeva tipa: *dječiji*, a ne *dječji*; *pariski*, a ne *pariški*...
- c) zbirni brojevi i brojne imenice: *četvero*, a ne *četro*; *četverica*, a ne *četrovica*...
- d) u tvorbi oblika: *branitelj* i *branilac*, *čitalac* i *čitatelj*, *izvršitelj* i *izvršilac*...
- e) internacionalizmi na -um, -ijum: *delirij*, a ne *delirijum*; *kriterij*, a ne *kriterijum*...
- f) internacionalizmi na -ija, -a: *supstanca*, a ne *supstancija*...
- g) tvorba priloga: *djelomično*, a ne *djelimično*...
- h) tvorba s prefiksom: *protu-*, a ne *protiv-*...
- i) oblik tk-: *svako*, a ne *svatko*...
- j) partikula -r: *večer*, a ne *veče*; *također*, a ne *takođe*; *jučer*, a ne *juče*...

Na leksičkom nivou ističu se primjeri u kojima se preferiraju neki oblici:

- a) *bašča*, a ne *bašta*; *buranija*, a ne *boranija*; *djelovanje*, a ne *dejstvo*; *dvokatnica*, a ne *dvospratnica*; *bajonet*, a ne *bajunet*; *grah*, a ne *pasulj*; *gnoj*, a ne *đubre*; *Evropa*, a ne *Europa*; *inozemstvo*, a ne *inostranstvo*; *lješnjak*, a ne *lješnjak*; *mramor*, a ne *mermer*; *štamparija*, a ne *tiskara*; *uvjet*, a ne *uslov*; *zanat*, a ne *obrt*; *val*, a ne *talas*; *vlastit*, a ne *sopstven*; *zrak*, a ne *vazduh*...

Na leksičkom nivou ističu se i primjeri u kojima se leksičkim oblicima propisuje sinonimna upotreba:

- a) *april i travanj, boca i flaša, branitelj i branilac, buzdohan i buzdovan, decembar i prosinac, čitalac i čitatelj, dvorana i dvorhana, duljina i dužina, glasovit i čuven, hljeb i kruh, hudovica i udovica, jul i srpanj (nema juli), jun i lipanj (nema juni), ljekar i liječnik, Ka'ba i Ćaba, pristaša i pristalica, susjed i komšija, znanost i nauka...*
- b) izdvajanje posebnih kategorija u različitim značenjima: *kaluf i kalup, okolica i okolina, svećenik i sveštenik, Turčin i turčin, Zemzem i zemzem...*

Na ortografskom planu primjećuju se neke tendencije u pisanju:

- a) sastavljenog i rastavljenog pisanja: *Boga mi*, a ne *bogami...*
- b) velikog i malog slova: *crkva bosanska*, a ne *Crkva bosanska*; *Sudnji dan*, a ne *sudnji dan*, ali *Turčin i turčin*; *Zemzem i zemzem* s isticanjem preferencija različitog značenja.

Analizirajući navedene kategorije mogu se izvesti neke opće tendencije koje se registriraju u formi prepoznatljivosti bosanske jezičke norme, i to ne samo u domeni onoga što je podrazumijevalo razlikovni sloj pojava u odnosu na srpsku i hrvatsku jezičku praksu, nego i onih slučajeva koji odišu specifičnim jezičkim miomirisom na koji je u određenom historijskom i društvenom trenutku neko trebao jasno i nedvosmisleno ukazati.

Isaković ima puno pravo u propagiranju preporučenih normiranih oblika s obzirom na književnojezičku tradiciju i etimologiju u kategorijama:

- a) fonetsko-fonološki nivo: *alat, bahuljati, duhan, historija, istruhnuti, lahko, streha, zahrđati...*; *dolje, prijenos, prijevod; čaršaf, kaluf, soko, sto; Babilon, labirint; hemija, hirurg, hronika; pejzaž, perzijski; bajrak; općina, općiti, uopće;*
- b) morfološki nivo: *krstavica; dječiji, pariski; četvero, četverica; svako, neko; večer, također, jučer;*
- c) leksički nivo – u vidu preporuke jednog oblika za upotrebu: *bašča, buranija, bajonet, grah, Evropa, lješnik, mramor, štamparija, zanat;*
- d) leksički nivo – u vidu preporuke dvaju sinonimnih oblika za upotrebu: *čitalac i čitatelj; glasovit i čuven; hljeb i kruh; ljekar i liječnik; Ka'ba i Ćaba; susjed i komšija, znanost i nauka.*

Kad je posrijedi korelacija preporučenih oblika u odnosu na svojevrsnu govornu praksu, možda ponajviše u urbanim bh. sredinama, može se istaći

da su evidentirana određena nepodudaranja čiji su razlozi dublje sociološke i jezičkopolitičke prirode, ponajviše naslijeđene iz srpskohrvatskog perioda bosanskog jezika, tako da oblici poput onih koji se navode pokazuju određenu nepodudarnost u sferi sljedećih kategorija koje su prisutne u govornoj praksi. Jasno je da je riječ o onim slučajevima u kojima govornici bosanskog jezika nisu jezički osviješteni, povlačeći za sobom one jezičke recidive koji su poneseni iz obrazovnog, medijskog i razgovornog diskursa ranije razvojne jezičke faze, što, naprotiv, ne znači da Isaković nije upravu kad je posrijedi normativni status navedenih kategorija i konkretnih primjera. Zbog toga se može reći kako je u govornoj praksi prisutan sljedeći fond primjera, postojećih u vremenu Isakovićeve djelovanja, a koji se i danas mogu registrirati u razgovornom stilu:

- a) fonetsko-fonološki nivo: *duvati, istorija, miljeti, lako, lanuti, lemiti, dole, grehota, jastrijeb, prenos, prevod; Vavilon, Vizantija, lavirint, demokratija, ikindija, zekat, opština, opštiti, uopšte;*
- b) morfološki nivo: *krastavac; pariški; četvoro, četvorica; delirijum, kriterijum; djelimično; veče, takođe, juče;*
- c) leksički nivo: *bašta, dejstvo, dvospratnica, đubre, inostranstvo, lješnjak, mermer, uslov, talas, sopstven, vazduh, buzdovan, dvorana, udovica, komšija, nauka, kalup.*

Također, među pobrojanim kategorijama treba istaći da postoje neki slučajevi koji nisu zaživjeli u govornoj praksi, kao ni u službenoj sferi upotrebe jezika na svim njegovim nivoima, bez obzira na ono što je bosanska norma propisala. Tako bi se, na osnovu dosadašnjih tendencija u procesima standardizacije, moglo pretpostaviti da u budućim bosanskim normativnim priručnicima neće biti saglasnosti u normiranju primjera koje predlaže Isaković, kao što su npr. *hmiljeti, zamahac* (možda), *hrom, travanj, buzdohan* (možda), *prosinac, dvorhana, hudovica, kaluf...*, što ne znači da se energičnijim i sinhroniziranim djelovanjem u sferi jezičke politike ne može praktički promijeniti data situacija.

Među navedenim primjerima svakako treba istaći činjenicu da se ne može govoriti o apsolutnoj doljednosti već je prije svega riječ o tendenciji koja pokazuje nezavršene procese. Neće se pogriješiti ako se konstatira da mnogi oblici nisu prihvaćeni zbog nevođenja adekvatne jezičke politike, prije svega u sferi zvaničnih instanci jezičke prakse, u domeni medija, obrazovanja i zakonodavstva. Također, ovi primjeri u praktičnom smislu mogu se riješiti na način da im se i dalje ostavi prostor za preporučene oblike, ali u natuknicama mogu doći iza sinonimnih oblika. Zbog složenosti navedene problematike

te podstrekom nečinjenja u domeni jezičke politike, trebalo bi razmisliti o određenim principima bosanske norme, kao i o tome šta je potrebno na praktičnom planu učiniti kako bi se bosanska jezička norma razvila u svojoj punini i bez povlačenja pred širenjem kroatizacije i srbizacije ovoga jezika.

Primjenjujući određene kriterije u definiranju bosanske jezičke norme, važno je istaći da bi se kriteriji standardizacije i normiranja mogli manje-više svesti na kategorije na osnovu kojih se onda definiraju rješenja u propisivanju, a to su: a) etimologija; b) književnojezička tradicija; c) gramatička pravilnost; d) potvrda u organskom jezičkom idiomu; e) prisustvo osobina u razgovornom stilu; f) kriterij simboličke funkcije: plus-kriterij specifičnog bosnizma; minus-kriterij odnosa spram hrvatskog jezika; minus-kriterij spram srpskog jezika.

Prema razrađenoj metodologiji ponuđenih kriterija, može se konstatirati da je Isaković u svojim jezičkim stavovima postavio dobre temelje za profiliranje bosanske jezičke norme, tim prije što su prve, i po važnosti najrelevantnije, četiri kategorije gotovo u cijelosti ispoštovane. Istina, sporadično se može dogoditi da postoje određena odstupanja u smislu adaptabilnosti ponuđene norme u okolnostima protoka vremena, tačnije kazano, postoji vrlo jednostavna i lahko uočljiva tendencija u procesima zaokruživanja norme bosanskog jezika s obzirom na proteklo vrijeme u odnosu na vrijeme propisivanja normativističkih zakonomjernosti što se odnosi gotovo na trećinu jednog stoljeća. Osim toga, novija istraživanja bosanskog jezika u smislu proučavanja norme i standarda, pokazuju određene tendencije koje se ili u potpunosti preklapaju s Isakovićevim preporukama, ili je riječ još uvijek o nedovršenim procesima u egzistenciji bosanske norme. Postoje i one tendencije, istina poprilično marginalne i minorne u odnosu na ukupnost opisanih pojava, koje potvrđuju nepodudarnost, neprihvaćenost i odstupanje od navedenih preporuka. Dakako, bilo bi teško opisati sve kategorije koje pripadaju navedenim procesima, ali se tu svakako mogu navesti neki primjeri koji ilustriraju spomenute tvrdnje. Međutim, navedene procese nije lahko opisati iz pozicije postojećih normativa bosanskog jezika pošto su prema onome što nude normativni priručnici rješenja davana različito, u zavisnosti od opredjeljenja samih normativaca i njihovih uspostavljenih kriterija u leksikološkoj normativistici (up. Čedić i dr. 2007; Halilović i dr. 2010). Tako je u javnosti izlazak drugog izdanja *Pravopisa bosanskoga jezika* Senahida Halilovića (2017) izazvao brojne reakcije i veoma različite kritike, iz čega se može dati jednostavna konstatacija da je norma bosanskog jezika još uvijek neodređena i da luta u zavisnosti od preferencija i sklonosti samih normativaca, što je signal da su se na nivou standardološke bosnistike morali odrediti kriteriji za vođenje jezičke politike, koja je nažalost još

uvijek nedovršena i institucionalno neriješena. Pa ipak, i pored svih nedostataka, to ne smije i ne može biti razlog da se o ovome fenomenu ne govori, a pogotovo ne u kontekstu razumijevanja udjela Alije Isakovića u navedenim procesima.

Imajući u vidu dosadašnja normativna rješenja u odnosu na ortografsku, leksikografsku i gramatičku praksu, a vraćajući se na gore izneseni stav o odnosu kasnijih normativnih i prihvaćenih preporuka Isakovićevih preporučenih rješenja, ističu se sljedeće tendencije: a) najveći broj preporučenih rješenja ostao je u opticaju u svim rješenjima bosanskih normativa, kao što je npr. dosljedno očuvanje suglasnika *h* u pozicijama etimološkog i analoškog porijekla: *suh*, *duhnuti*, *duhan*, *hrđa*, *truhlo*, *hrzati*, *uho*, *snaha*, *hrvati*, *hametice*, *hendek...*; upotreba betacizma: *labirint*, *Bizantija*, *Babilon...*; te primjeri tipa: *sretan*; *četvero*, *petero...*; *dolje*, *dječije*, *Božije*, *sto*, *do*, *so*; *hirurg*, *hemija*; *bajrak*; *supstanca*; *simpozij*, *konzorcij*, *kolokvij...*, itd.; b) nemali broj primjera i kategorija pokazuju svojevrsne dvostrukosti, što je primjetno na nivou leksičke norme, ali i drugih razina: *uvjet* i *uslov*, iako je preporučeno samo *uvjet*; *sigurnost* i *bezbjednost*, iako je preporučeno samo *sigurnost*; *lak* i *lahak*, iako je primjetna tendencija javne upotrebe bez suglasnika *h* zbog čega je u nekim rješenjima kasnijim dato i *lako* i *lahko*, iako oblik bez suglasnika *h* ne bi trebao biti zastupljen u normi uzimajući u obzir etimologiju, književnojezičku praksu i stanje u organskom idiomu, a slično se može kazati i za oblike *mehak* i *mek*; naporedna upotreba oblika tipa *opći* i *opšti* i izvedenih oblika, pa neki normativi daju naporedne oblike, iako navedeni primjeri otprilike imaju isti status kao *lahak* i *mehak*, a u sličnoj su poziciji i oblici *svećenik* i *sveštenik*; zatim npr. *jučer* i *juče*, *večer* i *veče* i sl. koji imaju naporednu upotrebu, a norma bi trebala dati samo oblik s finalnim -r; zatim leksički oblici *gnojivo* i *đubre*, iako je davana prednost samo *gnojivu*, itd.; c) pojave koje su gotovo neprihvatljive u normativnoj i upotrebnoj sferi, a što može imati veze i s etimologijom, tradicijom, kao što su npr.: *hudovica*, *hlopta* i sl.

3. Zaključak

Sagledajući svu složenost problema norme, njezine tzv. implementacije i prije toga njezina opisivanja i propisivanja, može se konstatirati da najveći broj kategorija koje je preporučio Isaković i danas imaju snagu normativnih rješenja. Neki stavovi u međuvremenu trebaju biti redigirani, ponajprije u domeni svojevrsnih leksičkih dubleta, gdje bi se naporednost oblika mogla dati leksemama kao što su *val* – *talas*, *sigurno* – *bezbjedno*, *uvjet* – *uslov* i sl., pri

čemu se uvijek može naglasiti da prednost u odabiru ima prvi navedeni oblik, iako je dozvoljena i njegova sinonimna upotreba. To, s druge strane, ne znači da su dubletni oblici *lahak*, *lak*; *mehak*, *mek*; *opći*, *opšti* i sl., jer u navedenim slučajevima normiran treba biti samo prvi oblik, u skladu s etimologijom, književnojezičkom tradicijom i govornom idomatskom praksom. Dakako, ovdje su navedeni primjeri dati u formi ilustracije i nemaju cilj dati potpuni opis stanja jer to naprosto nije moguće sačiniti u radovima ovakvog tipa.

Također, na osnovu iznesenog, može se zaključiti da navedene kategorije i primjeri koje je tematizirao i problematizirao Isaković i danas imaju snažnu argumentaciju, pokazujući zapravo svu pronicljivost autora navedenih jezičkonormativnih postulata. Neće biti naodmet ponoviti da je Isaković odigrao izuzetno važnu ulogu, ako ne i najvažniju, u artikulaciji stavova o normiranju bosanskog jezika. Dakako, u tome kontekstu zahvala pripada i najneposrednijim saradnicima i konkretnom autoru prvog normativnog priručnika, dok je ono što se kasnije dogodilo s nekim normativnim rješenjima trend koji pokazuje društvena kretanja u sferi razumijevanja bosanskog jezika. Imajući sve to u vidu, te potencirajući značaj Isakovićeve intelektualnog pregalaštva, može se s kazati da su svi oni koji pripadaju plejadi normativista s Isakovićeve jezičkonormativnog vrela – *Isakovićevci!* To je ponos i dika.

Izvori i literatura

- Čedić, Ibrahim, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo, Naila Valjevac (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik Sarajevo, Edicija Posebna izdanja, knj. 14., Sarajevo
- Hadžiefendić-Parić, Remzija (2017), “Citati i fragmenti iz govora i jezika (Isakovićev *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, balada *Haanaginica* i istoimena Isakovićeve balada)”, u: *Alija Isaković i bosanski jezik* (zbornik radova), Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, Posebna izdanja, knj. 30., str. 142–171
- Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, BKZ “Preporod”, Sarajevo
- Halilović, Senahid (2017), *Pravopis bosanskoga jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo, drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje
- Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

- Hodžić, Jasmin (2018), *Bosanski jezik: statusna pitanja bosanskog jezika kroz historiju i historija nauke o bosanskom jeziku*, Simurg Media i Internacionalni univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
- Isaković, Alija (1965), “Nervoza u našem književnom jeziku”, u: *Odjek*, Sarajevo, god. XVIII, br. 22
- Isaković, Alija (1972), *Biserje: Izbor iz muslimanske književnosti*, Stvarnost, Zagreb
- Isaković, Alija (1984), “Leksika u muslimanskih pisaca i naši pravopisi”, u: *Sveske*, 5–6, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo
- Isaković, Alija (1993), *Jezički podsjetnik iz bosanskog jezika, sažetak Rječnika karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, TKA Cazin, Sarajevo
- Isaković, Alija (1993), *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jezik*, Svjetlost, Sarajevo
- Isaković, Alija (1994), *Antologija zla*, Sarajevo – Ljubljana: NIPP Ljiljan, DP Delo – TČR Ljubljana
- Škaljić, Abdulah (1979), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, četvrto izdanje

Adresa autora

Author's address

Alen Kalajdžija
Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu
Hasana Kikića 12
alen.kalajdzija@izj.unsa.ba

THREE DECADES SINCE ISAKOVIĆ'S TEXT *LANGUAGE REMINDER* FROM THE BOSNIAN LANGUAGE: APPLICATION AND PERCEPTION OF BOSNIAN NORMATIVE SOLUTIONS

Summary

The paper presents the principles that were used in the process of creating the Bosnian language norm, after the return of this language to official streams, and the part that Alija Isaković had in that process, especially in connection with the text *Basic characteristics of the Bosnian language* with repercussions in the official Bosnian language norm in the first modern Bosnian language orthographic manual from 1996. The paper underlines Isaković's commitment to the search for normative solutions in the Bosnian language based on the principles of etymology, grammatical regularity, the Bosnian literary and linguistic tradition and its foundation in the folk idioms of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Alija Isaković, Bosnian language, norm, standardization, orthography

UDK: 811.163.43`282.4(496.5)

Originalni naučni rad / Original scientific paper

Haris Ćatović

Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu

GLAS *h* U GOVORU BOŠNJAKA ALBANIJE¹

Sažetak

U radu se daje opis upotrebe glasa *h* u dosad dijalektološki neistraženom arealu koji predstavlja svojevrsnu oazu organskog idioma istočnohercegovačkog dijalekta koja je sa svih strana okružena albanskim organskim idiomom. Naime, u govoru Bošnjaka Albanije, koji su više od stoljeća i po nastanjeni u Albaniji, u okrugu Drač, selima Borak i Kodžas, ovaj glas pokazuje izuzetnu vitalnost i očuvanost, što je inače izvorna osobina matičnog govornog područja s kojeg potječu Bošnjaci. Međutim, nije nepoznata činjenica na koju se u dijalektološkim radovima već ranije ukazivalo, da je glas *h* nestabilan glas u govorima štokavskog narječja, ili se pojavljuje šaroliko, ili ima oslabljenu frikaciju ili se čak u potpunosti gubi u nekim govorima štokavskog narječja. Ranija istraživanja neosporno ukazuju na njegovu stabilnost u govorima Bošnjaka. Osim toga, također je poznato da u govoru drugih etnosa nastanjenih na bosanskohercegovačkom govornom području ovaj glas nije stabilan. Pored kriterija nacionalne pripadnosti, posebno će se pokazati njegova zastupljenost s obzirom na poziciju u riječi. Nadalje, dat će se primjeri stabilne

1 U radu "Karakteristična i frekventna leksika orijentalnog porijekla u govoru Bošnjaka Albanije" date su osnovne informacije u vezi sa iseljavanjem hercegovačkih Bošnjaka u Albaniju, okolnostima njihovog dolaska u Albaniju, kao i lokalitetima koje naseljavaju u Albaniji. Također, u radu je data i osnovna napomena o matičnoj dijalekatskoj oblasti iz koje Bošnjaci potječu (v. Ćatović 2024: 32–35).

upotrebe glasa *h* kako u riječima slavenskog porijekla, tako i u riječima koje ne pripadaju slavenskim jezicima i to s obzirom na položaj u riječima u kojima se javljaju. S obzirom na dijalekatsko porijeklo Bošnjaka u Albaniji, nismo očekivali zamjene ovog glasa drugim glasovima, što je i potvrđeno, a bilježeni primjeri zamjene glasa *h* glasom *k* u ovom govoru odraz su utjecaja albanskog jezičkog okruženja. U govoru Bošnjaka Albanije ne postoje veća odstupanja u vezi s gubljenjem glasa *h* u odnosu na dijalekatsku oblast s koje potječu Bošnjaci Albanije. Sekundarni karakter glasa *h* posvjedočen je i u upotrebi je i ovom istraživanom govoru. Također, u korpusu istraživanog govora postoje primjeri potvrde u kojima od skupine *hv* nastaje *f*, što je, također osobina koja nije nepoznata u govornoj oblasti iz koje Bošnjaci Albanije vode porijeklo.

Ključne riječi: Albanija, Bošnjaci, bosanski jezik, iseljenički govor, istočnohercegovački dijalekt, glas *h*

1. Glas *h* u dosadašnjim dijalektološkim istraživanjima bosanskohercegovačkih govornih tipova

Zadnjonepčani frikativni konsonant *h* čini sastavni dio konsonantizma bosanskih dijalekata. S fiziološke tačke gledišta ovaj glas je konstriktiv, pri čijem izgovoru postoji širok prolaz kroz koji fonaciona struja prolazi srazmjerno slobodno, a sa akustičke strane to je bezvučni spirant koji ima karakterističan šum toliko slab da se jedva i čuje. Takva fonetska priroda ovog glasa kao posljedicu ima njegovu nestalnost, slabiju frikaciju pa i gubljenje (up. Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I. 2000: 108). Status ove foneme u narodnim govorima na bosanskohercegovačkom terenu ovisi o dva kriterija: nacionalnoj pripadnosti govornika i od položaja ovog glasa u riječi.

Uzmemo li u obzir kriterij nacionalne pripadnosti, dosadašnja istraživanja polučila su nesumnjive rezultate zahvaljujući kojima su donijeti teorijski zaključci jedinstvenog karaktera u vezi sa statusom ovog glasa u bosanskohercegovačkim govorima. Na temelju toga može se konstatirati da je ovaj zadnjonepčani frikativ karakterističan za muslimanske govore u cjelini. Glas *h* je “najizrazitije fonetsko obeležje samo muslimanskih govora” (Vuković 1963: 159). Slično zapažanje iznosi i Ivić (1986: 77): “Prosečni muhamedanac, ma gde on bio u svetu, svakodnevno je izložen slušanju arapskog jezika u bogoslužjenju, a svaki školovani musliman – sve do prodora svetovnog školstva u novije vreme –

susretao se sa detaljnim i mehaničkim učenjem Korana i arapskog jezika s njim. Ovo nije bilo dovoljno da naši ljudi ovladaju ponekim glasovnim distinkcijama kojih nema u našem jeziku, kao što su razlike između tri suglasnika tipa 'h' u arapskom, ali je bilo sasvim dovoljno da podrži čuvanje glasa koji se već zatekao u jeziku.”

I Peco je naveo da su duže vrijeme privlačili pažnju problemi u vezi sa sudbinom glasa *h* na hercegovačkom terenu, dodajući da je neosporna činjenica da na tom području jezičke teritorije, a i u drugim krajevima štokavskog dijalekta, postoji razlika u govoru pripadnika islamske vjeroispovijesti na jednoj strani i pripadnika drugih vjeroispovijesti na drugoj strani, što se može uočiti u upotrebi i frekvenciji foneme *h* u cjelokupnom glasovnom sistemu (Peco 1971: 202).

S druge strane, u istraživanjima je potvrđena njegova nestabilnost u govoru katolika i pravoslavaca. Tako, Ružičić (1934: 41) navodi da je glas *h*, uz gornji i srednji tok Vrbasa, “uglavnom izgubljen kod katolika, a sačuvan kod muslimana.” Nadalje, i istraživanja provedena s kraja 19. stoljeća i s početka dvadesetog stoljeća, a koja se odnose na bosanskohercegovački teren potvrđuju takvo stanje, s obzirom na to da: “U Bosni i u Hercegovini izgovor glasa *h* uglavnom je postao karakteristično obilježje muslimana” (Rešetar 2010: 175). Čustović (1961: 105), također navodi da: “Muslimani najdosljednije upotrebljavaju ovaj konstriktiv u govornom procesu.” U prvom istraživanju koje je provedeno na mostarskom terenu, sličan zaključak iznio je i Milas (1903: 54) navodeći da: “Muslimani najviše u govoru upotrebljavaju glas *h*, manje katolici, a najmanje pravoslavni.” Brozović (1966: 141) potvrđuje da svi muslimanski govori ijekavsko-ćakavskog dijalekta čuvaju fonem *h*, s tim da je u nastavcima izgovor dočetnog *h* fakultativan. Halilović (2009: 20) je, analizirajući govor Sarajeva prema rezultatima *Ankete* iz 1897. godine, naveo: “Glas *h* izgovaraju muslimani (ne posve sigurno katolici) ondje gdje mu je mjesto.” Bulić (2014: 130) u istraživanju ekavsko-jekavskih govora tešanjско-maglajskog kraja bilježi stabilan položaj fonema *h* u govoru Bošnjaka.

Analizirajući rezultate *Ankete* iz 1897. godine za područje Mostara, Šator (2004: 162) konstatira da glas *h* ima dobru artikulaciju iako ga pravoslavci nešto slabije izgovaraju, te da je u govoru muslimana često i neetimološko *h* (a i u govoru katolika i pravoslavaca iz uže gradske zone).²

Interpretirajući rezultate *Ankete*, Šator (2003: 99) za stolački kraj iznosi konstataciju da se glas *h* javlja tamo gdje mu je po etimologiji mjesto.³ Ružičić

2 Kao potvrde ove konstatacije dati su primjeri: *lahko, sahat, hrvati, hrđa, kahva*.

3 Potvrđeno je to primjerima: *muha, kuhati, uho, kihati, bahat, lijeha, suh*, čak i *lahko, mehko*.

(1936: 246) o glasu *h* konstatira da je “neobično reducirane frikativnosti, pa se po akustičkom efektu približava zvučnoj aspiraciji” te da je obično “očuvano na početku i sredini riječi, a isto tako obično sasvim reducirano na kraju.” Kasnija istraživanja provedena iza prve polovine 20. stoljeća na teritoriji Hercegovine, teorijski se uklapaju u ona ranija, te pokazuju slične tendencije kada je u pitanju fonem *h*, odnosno svjedoče njegovu stabilnost u konsonantizmu kod muslimana (Peco 2007a: 102; Halilović 2002: 311).

Kriterij o položaju glasa *h* u riječi uveden je iz razloga što nema nijednog bosanskohercegovačkog govora koji čuva glas *h* u svim fonetskim kontekstima. U pogledu tog kriterija, u literaturi je isticano da postoje neke kategorije koje su dosljednije u nebilježenju glasa *h*, kakva je finalna pozicija ovoga glasa, što je osobitost i bošnjačkih narodnih govora u nekim gramatičkim kategorijama (Halilović 1991: 46).

Tako je čak i u najprogresivnijim govorima na čijim temeljima je izgrađen standardni jezik – istočnohercegovačkom dijalektu, u kojem taj glas također nije postojan. Naime, poznata je pojava njegove česte redukcije u finalnom položaju: “obično je očuvano na početku i u sredini reči, a sasvim reducirano na kraju” (Ružičić 1936: 246); “u finalnoj poziciji je najviše izložen gubljenju” (Petrović 1970: 340–341).

I gubljenje u finalnoj poziciji nije jednako rasprostranjeno na bosanskohercegovačkom terenu. Tako npr. u zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima glas *h* u finalnom položaju pokazuje sklonost prema redukciji, pa čak i potpunom gubljenju, naravno dosljednije u govorima nemuslimanskog stanovništva, ali i muslimanskog u nešto manjoj frekvenciji (up. Peco 2007c: 235–241). Dakako, u govorima koji imaju hercegovačko porijeklo, kakav je i jugoistočnobosanski govorni tip, taj proces kasni i biva usporen, čemu prema Jahićevom (2002: 93) mišljenju doprinosi utjecaj islamizacije, koji biva odlučujući za konzerviranje zatečenog stanja u izgovoru konsonanta *h*.

U Pecinim (up. 2007a: 102; up. Peco 2007b: 142–144) istraživanjima hercegovačke oblasti također je potvrđena dosljednija upotreba ovog glasa u govoru muslimana, koji obično čuvaju ovaj glas u svim pozicijama, uz napomenu da je kod muslimana često prisutan i tamo gdje mu po etimologiji nije mjesto. Pecinu tvrdnju posvjedočili su i rezultati *Ankete* iz 1897. godine za Mostarski kotar, gdje je na osnovu analizirane građe Šator (2004: 162) konstatirao sljedeće: “U govoru muslimana često je neetimološko *h*.” I Halilović (2002: 311) navodi: “... fonema *h* jeste vrlo stabilna u konsonantizmu Muslimana”, a i Jahić (2002: 92) u jugoistočnobosanskom, čija je baza istočnohercegovački, potvrđuje da na

čitavom terenu konsonant *h* dosljedno čuvaju Muslimani, dok taj glas u govoru Srba izostaje.

U nastavku rada donosimo primjere upotrebe glasa *h* s obzirom na položaj u riječi, čime se potvrđuje njegova neupitna stabilnost u govoru Bošnjaka Albanije, za koju se može konstatirati da je odraz dijalekatske podloge podneblja iz kojeg Bošnjaci potječu.

2. Glas *h* u govoru Bošnjaka Albanije

2.1. *Izgovor glasa h u inicijalnoj poziciji u govoru Bošnjaka Albanije*

U građi koju smo prikupili fonem *h* se dosljedno čuva u inicijalnoj poziciji pa se treba konstatirati da je njegova artikulacija u ovoj poziciji stabilna. Pojavljuje se i u riječima slavenskog, ali i u riječima neslavenskog porijekla.

- a) U riječima slavenskog porijekla:
hālinka, hlàdnijē, hlàdno, hladnòća, hlàdom, hlěb, hìtro, hòću, hrábar, hrána, hránio, hrpa, hrškati, Hrvatskā, húkali (gl. prid. rad. od *hukati*)
- b) U riječima neslavenskog porijekla:
hàber, hàla, hàlva, Hájro, halálío, Hálíl, hàrem, hàrtija, hàsura, hàsta, hàsum, hátur, hàva, házuriti se, hèćim, hèfta, hèsāb, Hèrcegovina, hīlada, hòža, hòtel, hūrda, hurmāšica

2.2. *Izgovor glasa h u medijalnoj poziciji u govoru Bošnjaka Albanije*

Građa istraživanog govora pokazuje da se fonem *h* dosljedno čuva i u medijalnoj poziciji, bilo da se nalazi u intervokalskoj bilo da se nalazi u interkonsonantskoj poziciji veoma je stabilan. Javlja se i u riječima slavenskog porijekla, ali i u riječima neslavenskog porijekla.

- a) U riječima slavenskog porijekla:
bàhnuo, kùhār, kihat, kùhina, máhati, mòhuna, ñìhove, ohládio, prehládio, prèkuhān, pûhā, strèha, strùhnuti, siròmāh, ùho, uvèhnuti, zahášati, zahládilo, zàkuhala

U *Anketi* 1897. postoje potvrde da su i u to vrijeme muslimani čuvali glas *h* u svom govoru, pa je u vezi s oblikom *uvehnuti*, tako često dopisano sljedeće: “Muhamedanci vele *uvehnuti*, ostali *uvenuti*.”⁴

b) U riječima neslavenskog porijekla:

Āhmet, dūhān, duhānžija, žehènem, gasulhàna, hàjvān, kahàrli, kàhva, màhala, mahàlko, màhrama, muhàbetiti, Méhinca, mèhrāba, muhàžir, pòhara, rahmètli, rahvánija, sàhan, sahàra, tàhta, trahàna, tèhvīd, zahira

2.3. *Izgovor glasa h u finalnoj poziciji u govoru Bošnjaka Albanije*

Glas *h* čuva se u finalnoj poziciji:

a) U riječima slavenskog porijekla:

dīh⁵, dōbrīh, grāh, glūh, mlādīh, nīh, òrah, òvīh, plāh, prāvījeh strāh, trībuh

Slične primjere navodi i Milas, konstatirajući da se u ovakvim slučajevima glas *h* opet čuje: *grih, smih, grah, prah, Vlah, gluh, suh* i dr., ali da je tako slab, da neki hak čuje samo fino uho (Milas 1903: 55).

b) U riječima neslavenskog porijekla:

Abdūlāh, Āllāh, mātuh, sàbah, sèvdāh

2.4. *Zamjene glasa h u govoru Bošnjaka Albanije*

Potvrde o zamjenama glasa *h* sonantima *j* i *v* u govoru Bošnjaka Albanije nisu prisutne, a i ranija istraživanja upućuju na takvo stanje, uzimajući u obzir istraživanje hercegovačke govorne zone gdje se za mjesto u kojima je

4 U stolačkom kotaru 14534/1973: 19, 14535/1973: 19.

5 Standardnojezički oblik ove lekseme je *dah* (Halilović, S. Palić, I. Šehović, A. 2010: 155; Jahić 2010: 6), dok se u govoru Bošnjaka Albanije može čuti oblik u kojem je došlo do supstitucije vokala *a* vokalom *i*. U riječi *dih* najvjerovatnije je riječ o analogiji prema glagolu *dihati*, koji je inače zastupljen u govoru bošnjačkih iseljenika u Albaniji. Osim toga, može biti riječ i o prijevoju vokala. Naime, riječ *dah* nastala je od psl. **dъhъ*, dok je *dihati* nastalo od prasl. i stsl. *dyhati*. U ovom slučaju alternacija *a > i* može se objasniti prijevojem vokala u osnovi riječi još prema pravilima “koja potječu iz indoevropskog prajezika” (Maretić 1963: 121).

dominantno naseljeno muslimansko stanovništvo konstatira da: “Tu se glas *h* čuva u svim pozicijama, njegove su zamjene rijetke” (Peco 2007a: 102).

U južnoj Albaniji Jašović (2019: 646) bilježi zamjenu glasa *h* sonantima *j* i *v* u govoru Srba muslimanske vjere. Također, među zamjene navodi Jašović (2019: 646) i zamjenu konsonanta *h* suglasnikom *k*, ali priroda te zamjene nije ista kao u našem istraživanom govoru, budući da porijeklo stanovništva koje analizira dolazi iz dijalekatske oblasti u kojoj je prisutna takva zamjena.

Iako smo vidjeli da glas *h* ima stabilan status u ovome govoru, ponekad se vrši njegova supstitucija konsonantom *k*. Naime, u govoru Bošnjaka Albanije prisutna je zamjena glasa *h* glasom *k*⁶, ali treba naglasiti da ona nije bilježena u ranijim istraživanjima te govorne zone, što govori da ta pojava nema organsku podlogu i da ona nije inače specifična bošnjačke govore. Naime, u govoru Bošnjaka Albanije, kad je u pitanju supstitucija glasa *h* glasom *k*, oni se ponašaju kao i govornici albanskog jezika, a to se odnosi na noviju civilizaciju leksiku, koja je i u albanski jezik pristizala u vrijeme kada su Bošnjaci već živjeli u Albaniji i bili odvojeni od matičnog okruženja, iz kojega nisu mogli ni ponijeti spomenutu leksiku jer je i na to područje pristizala u vrijeme kada i u Albaniju. To potvrđujemo sljedećim primjerima iz građe: *mekàničār*, *mekànika*, *patrijark*, *tèknika*.⁷ Kako se vidi, Bošnjaci je izgovaraju s onom vrijednošću s kojom su se adaptirale u albanskom jeziku. Naime, to se prije svega odnosi na riječi koje se fonetskom strukturom podudaraju sa albanskim standardom. U riječima *mekàničār*⁸, *mekànika*⁹, *tèknika*¹⁰ zamjena glasa *h* glasom *k* rezultat je ekstralingvističkih faktora, odnosno albanskog jezičkog utjecaja.

U ovom govoru bilježili smo prema standardnojezičkom *htjeti* i drugim oblicima nastalim od *htjeti* vrlo često se javlja arhaično šć: *šćeo*, *šćela*, *šćedo*. Za ovakve oblike znao je i stari mostarski govor (Milas 1903: 57), a bilježeni su i u dijalektu istočne Hercegovine (Vušović 1927: 9).

6 Ovdje je neophodno napomenuti da se ne radi o zamjeni glasom *k* glasom kada se glas *h* nađe u finalnom položaju, što je rezultat procesa desonorizacije za koji Peco (2007a: 110) konstatira da nije tako česta pojava u selima sa muslimanskim stanovništvom.

7 I prizrenski govor zna za supstituciju suglasnika *h* suglasnikom *k* (Remetić 1996: 87).

8 Up. Adžanel 2008: 308.

9 Up. Adžanel 2008: 308.

10 Up. Adžanel 2008: 511.

2.5. Gubljenje glasa *h*

Peco je u svojim istraživanjima hercegovačkih govora bilježio gubljenje ovoga glasa u govorima muslimana u sve tri pozicije, s tim da se u inicijalnoj i medijalnoj poziciji ovaj glas gubi tek sporadično, što je i potvrđeno tek s nekoliko primjera, dok je nešto frekventnija pojava gubljenja ovog glasa u finalnoj poziciji. Halilović (2002: 314) potvrđuje istu situaciju na prostoru Hercegovine konstatirajući da: "Fonema *h* u medijalnoj poziciji u govoru Muslimana dobro se čuva; vrlo je mali broj potvrda njenog reduciranja. Također su zamjene ove i drugih fonema rijetke."

U istraživanom govoru glas *h* je očuvan u sve tri pozicije u riječi, ali sudbina ovog glasa nije ista u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji. Ne može se donijeti konačan zaključak u vezi sa gubljenjem glasa *h* ili njegovog potpunog gubljenja u smislu utjecaja nekog od vokala koji mu prethode. Lingvistička narav toga procesa još uvijek nije poznata, jer proces još traje, a znak za to je da se kod različitih informatora, pa čak i kod istog informatora može čuti ovaj glas u finalnoj poziciji. Primjeri pokazuju da tendencije gubljenja ovog glasa na kraju riječi postoje. Naime, zabilježili smo gubljenje ovog glasa na kraju riječi,¹¹ što je karakteristično i, kako smo ranije vidjeli, u govorima hercegovačke provenijencije, ali i u ostalim bošnjačkim govorima na prostoru Bosne. I Peco (2007a: 108) na prostoru istočne i centralne Hercegovine u selima s muslimanskim stanovništvom bilježio je gubljenje foneme *h* na kraju riječi, a u zapadnoj Hercegovini u muslimanskim govorima našao je samo nekoliko potvrda za gubljenje foneme *h* na kraju riječi, i to u oblicima aorista i u oblicima zamjeničko-pridjevskih riječi" (Peco 2007b: 145).

Na osnovu svega dosad rečenog, možemo zaključiti da u govoru Bošnjaka Albanije ne postoje veća odstupanja u vezi s glasom *h*, osim njegova sporadičnog neselektivnog gubljenja na početku riječi, odnosno gubljenja na kraju riječi u pojedinim gramatičkim kategorijama za koje se ne može kazati da je i u njima potpuno provedeno, jer u istraživanom govoru ima primjera u kojima se čuva glas *h* i u takvim kategorijama.

U inicijalnoj poziciji glas *h* nismo bilježili u riječi *hîstōrija*, što je oblik koji je bio karakterističan duži vremenski period, pa čak i preporučen u standardnom srpskohrvatskom, hrvatskosrpskom jeziku. Također, u riječi *Řvāt* izostao je suglasnik *h*, ali se može čuti i standardizirani oblik *Hrvāt*. U istraživanom govoru se može čuti i gubljenje glasa *h* u inicijalnoj poziciji u riječi *hleb*: *lëb*. Inače u govoru nismo čuli gubljenje inicijalnog *h* u riječi u kojoj je izvršeno

11 Gubljenje glasa *h* na kraju riječi kod muslimana konstatira i Rešetar (2010: 175).

jekavsko jotovanje, što nas navodi na zaključak, da je oblik bez inicijalnog *h* – *lëb* ovdje ostvaren posredstvom ekavskog oblika za koji je karakteristična takva forma. Rijetko se može čuti i *lëb*. I riječ *hotel*, *hošef* može se sporadično čuti bez inicijalnog *h*: *òtel*, *òšef*¹².

Kada se suglasnik *h* javlja na kraju riječi, a uzimajući u obzir njegove fonološke karakteristike i artikulaciono porijeklo, njegov fonološki intenzitet slabi, što kao posljedicu može imati i njegovu redukciju. Naime, postoje gramatičke kategorije u kojima često dolazi do njegovog reduciranja, ali se ne može kazati da se to reduciranje dosljedno vrši.

Glas *h* ponekad se gubi u sljedećim kategorijama riječi:

1. u zamjeničko-pridjevskoj promjeni starih tvrdih osnova:
pêt famìlija drùgìje; *grùpa lèkàra špànskìje*, *mòjìje sìnōvā*, *nāšìje lúdi*;
nāšìje mājkt
2. u opisnim pridjevima i zamjenicama:
nèpunì šēsñēs gòdina; *prāvì muslimān hòce dōsta nākì stvārì*; *mì smo se držali vjèrskì zákōnā*; *néma višē ònì lúdi ko nèkat*
3. u 1. licu *jd.* aorista:
mìšla, stìgo, ščèdo, viđo, zàpjeva: *mìšla jâ gorika na sprātu*; *nè stigo dànas ništa sprèmiti*; *ščèdo jèdnu finu rijèč rèč*; *viđo jâ nèko úde nèpoznat*; *kāt zàpjeva Hálit, svì nà noge*
4. u imenici *strah*: *strā*.

Milas navodi da se glas *h* redovno ne izgovara na svršetku riječi kod aorista i imperfekta (Milas 1903: 55). U svom istraživanju govora istočne i centralne Hercegovine Peco je naveo također primjere kojima se potvrđuje gubljenje suglasnika *h* u kategorijama u zamjeničko-pridjevskoj promjeni starih tvrdih osnova te u opisnim pridjevima i zamjenicama (Peco 2007a: 108).

Ipak, u našoj građi za navedene kategorije postoje i primjeri koji pokazuju da se glas *h* čuva na kraju riječi. U konačnici, status ovog glasa, odnosno njegova očuvanost u istraživanom govoru može biti posljedica utjecaja orijentalnih jezika, odnosno onog vremena iz kojeg su u svom jeziku naslijedili taj glas i odnos prema njemu. Takvoj zastupljenosti glasa *h* može doprinijeti i sama činjenica izoliranosti ove populacije, odnosno odvojenosti od matičnih govora prilikom čega su, kao i u ono vrijeme specifičnu leksiku, dodatno konzervirali,

12 Standardnojezički oblik lekseme glasi *hošaf* (Halilović, S. Palić, I. Šehović, A. 2010: 368; Jahić 2011: 192).

Kako se vidi osim što je sporadično dolazilo do gubljenja inicijalnog glasa *h*, u govoru Bošnjaka Albanije u nekim slučajevima dolazi i do supstitucije vokala *a* vokalom *e* i to kada se vokal *a* nalazio iza palatalnih glasova *j*, *lj*, *č*, *ć*, *š*, što implicira na prelaz *a* u *e* putem asimilacije.

pa su izostale sve zamjene ovog glasa koje se mogu sresti kako na širem štokavskom području, tako i u bosanskohercegovačkim govorima.

Ipak, kad je riječ o gubljenju, a kako iz literature o drugim bosanskohercegovačkim govorima saznajemo, u jakom podudaranju i s našim istraživanim govorom, može se zaključiti:

1. kada se počeo gubiti glas *h*, pošao je od finalne pozicije¹³,
2. islamizacija i leksički oblici iz jezika orijentalnog porijekla zaustavili su dalju degradaciju ovog glasa u riječima slavenskog porijekla jer se prema riječima orijentalnog porijekla obnavljao analogijom.

Građom koju smo ovdje prezentirali u vezi sa gubljenjem glasa *h*, dokazali smo da je i u ovom govoru proces uklanjanja tog glasa živ samo u finalnim slogovima, što opravdava naš prvi zaključak. Drugi zaključak mogao bi se opravdati konstatacijom da u govoru Bošnjaka Albanije postoji mnogo leksema orijentalnog porijekla u kojoj se izgubio glas *h*, što se može uzeti kao polazna tačka prilikom objašnjavanja njegova obnavljanju u riječima slavenskog porijekla.

2.6. *Sekundarno h*

Sekundarno *h*¹⁴ ima prije svega samo diferencijalno nacionalno obilježje. S obzirom na to da se javlja i da je bolje očuvano u govoru Bošnjaka i da se u njihovom govoru ne mijenja sonantima *j* ili *v*¹⁵, te da zna samo za gubljenja na kraju riječi – jasno je i očekivati je da glas može, uzimajući u obzir prethodno rečeno, imati sekundarni karakter, što je već u govoru Srba ili Hrvata neočekivano. Drugim riječima kazano, vjerovatnoća da se pojavi sekundarni glas *h* raste s njegovom egzistencijom u riječima gdje mu je po etimologiji mjesto, kako u narodnim govorima, tako i u standardnom jeziku.

I kad se javlja sekundarno *h*, ono je češće u riječima slavenskog porijekla nego u riječima neslavenskog porijekla. Ipak, kad se govori o sekundarnom *h*, valja napomenuti da je ono i u govoru Bošnjaka rijetka pojava u sistemu,

13 Razlog gubljenja ovog suglasnika mogao bi se tražiti i u činjenici što u konsonantskom sistemu nije imao svog zvučnog parnjaka.

14 Belić (1905: 207) navodi da se sekundarno *h* najčešće razvija ispred vokala *a*, što se može i fonetski objasniti: "to dolazi otuda što vazduh pre obrazovanja vokala već počne da struji, te na taj način obrazuje vrlo slab spirant *h*."

15 Peco (2007a: 109–110) ipak bilježi u muslimanskim selima nekoliko primjera o zamjeni foneme *h* suglasnikom *v* i *j*.

koja ipak uspijeva osigurati minimalni distinktivni karakter među pripadnicima različitih vjera na zajedničkom govornom prostoru, pri čemu mislimo na prostor dijalekatske baze, a na kojoj egzistiraju i pripadnici drugih etničkih zajednica. Sekundarni karakter glasa *h* nije nepoznat ni drugim bosanskohercegovačkim govorima, naročito muslimanskim.¹⁶ Naš istraživani govor poznaje sekundarni glas *h* u riječima slavenskog kao i u riječima neslavenskog porijekla.

a) U riječima slavenskog porijekla:

him, làhak, làhko, mèhak, mèhkijem, mèhko, polàhko, ùvehlo

I Peco (2007a: 113) u govorima istočne i centralne Hercegovine, bilježio je u selima sa muslimanskim stanovništvom potvrde za glas *h* sekundarne prirode, kako u riječima stranoga porijekla: *hàga, hàšikovati...*, tako i u riječima domaćeg porijekla: *heto, hi, him, heto, hi, him, ùvehla* kao i: *làhko* i *mèhko*. Na prostoru zapadne Hercegovine Peco (2007b: 145) je zabilježio tek dvije riječi sa sekundarnim *h*: *hádet* i *hàta*. Peco (2007a: 112–113, prema Belić 1905: 207) je u svom objašnjenju ovih pojava pozivao se na Belića koji je rekao: to dolazi otuda što vazduh pre obrazovanja vokala već počne da struji, te na taj način obrazuje vrlo slab spirant *h*. Ovakvo objašnjenje vrijedilo bi za primjere tipa *hàga, hàšikovati*, dakle izgovara se u riječima neslavenskog porijekla, kada je vokal *a* u inicijalnom slogu. Za oblike *lahak, lahko* i *mehak* Bulić konstatira da porijeklo ovog glasa nije etimološkog karaktera, već je proces mogao ići ovim putem: “Lahak je nastalo preko praslavenskog **lagъkъ*, što je daljim procesima dalo *lak*. Od istog korijena *lag-* nastalo je i *lako*. Mehak je od **mękъkъ*, što je daljim procesom dalo *mek*. Od istog korijena *męk-* nastalo je i *meko*” (Bulić 2018: 19).

b) U riječima neslavenskog porijekla:

kahàrli su, kàhāran je, kàhva, sàhat

Vušović (1927: 20) navodi da se često, u riječima koje su turskog porijekla i koje su na početku imale glas *h*, čuje vrlo slabo artikulirano poluglasno *h*. Milas je također u svojoj studiji o mostarskom dijalektu konstatirao da se ovaj glas ne govori pravilno: “tamo gdje bi trebao biti, nema ga, a opet gdje ne treba, govori se”. Na osnovu primjera *hrđa, hrvát se, lahko, hrzat...* da se zaključiti da je riječ o riječima u kojima to *h* nema etimološkog utemeljenja (Milas 1903: 55).

16 Valjevac (up. 1983: 333–334) ga bilježi u govoru visočkih muslimana, kao i u govoru muslimanima u slivu Lašve (Valjevac 2002: 139). I u govoru Tuzle i okolice ima primjera sekundarnog *h* (up. Brabec 2012: 22–23). Dosta je primjera sa sekundarnim *h* zabilježeno i u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskog govora (Bulić 2013: 133). I Arnaut (2017: 107) u govoru zeničkih muslimana bilježi veći broj primjera sa sekundarnim *h*.

2.7. Skupina *hv*

Od skupa *hv* nastaje *f*, a sažimanje smo zabilježili u vezi sa riječima *hvala*, *hvatati*, *kahva*, *shvatiti*: *faća*, *fāla*, *fālen*, *kāfa*. *ùfatiti*, *ùfatila*, *ùfatilo*, *zafāliti*. U vezi s ovom pojavom Peco (2007b: 377) navodi:

Postojanje *f* u riječima tipa *fala*, *ufatiti* prema *hv* u: *kahva* i *kahvenisati* upućuje na zaključak da se sekvenca *hv* u domaćim riječima već bila stopila u prostrujno *f* kada su u našem jeziku počele da se odomaćuju riječi iz orijentalnih jezika sa tom suglasničkom skupinom. To je, upravo, i razlog zašto postoji takav odnos. To bi, opet, govorilo da je u sekvenci *hv* bilo došlo do likvidiranja zadnjonepčanog konstriktiva i da se njegova prostrujna artikulaciona komponenta stopila sa artikulacijom sonanta *v* u čijem rezultatu smo dobili bezvučni suglasnik *f* (Peco 2007: 337).

I u istočnohercegovačkim i centralnohercegovačkim govorima, Peco je konstatirao da skupina *hv* nije sačuvana ni u govorima muslimana, te da je i kod njih zamijenjena suglasnikom *f*. Neizmijenjenu ovu grupu bilježene su u riječima *kāhva*, *kahvènisat* (up. Peco 2007a: 113). Milas (1903: 55) je također konstatirao da se mjesto *hv* rekne *f* u riječima: *fala*, *falit*, *ufatit*. Neizmijenjena skupina *hv*, kako navodi Brozović (2012: 313), drži se u riječi *kahva*, *kahvežija* i sl. U govorima Bošnjaka zabilježili smo, kako smo ranije vidjeli izmijenjenu grupu *hv* i u riječi *kāhva*. Izmijenjena grupa *hv* zabilježena je i u drugim bosanskohercegovačkim govorima,¹⁷ na osnovu čega se može kazati da se ovaj govor posebno ne izdvaja u odnosu na druge bh. govorne tipove.

3. Zaključak

Na osnovu prikupljene građe istraživanog govora Bošnjaka u Albaniji i ovdje datih primjera relevantnih za ispitivanje upotrebe glasa *h* u govoru Bošnjaka Albanije može se konstatirati da ovaj glas artikulaciono podudara

¹⁷ U ikavsko-šćakavskom govoru u okolini Dervente (Baotić 1983: 88). Pišući o sekvenci *hv-* u ramskom govoru Okuka (1983: 55) navodi: "Inicijalna sekvenca *hv-* i *hvat-* redovno se svodi na *f* kod obje grupe govornika" (op. a. misli na Muslimane i Hrvate). Halilović (1990: 283) je bilježi u govoru Tuholja u okolini Kladnja, Vujičić (1990: 96) u govorima centralne, jugoistočne i jugozapadne Bosne. Jahić (2002: 104) u ijekavsko-šćakavskim govorima jugoistočne Bosne, Valjevac (2002: 143). u govoru sliva Lašve (Valjevac 2002: 143). Brabec (2012: 72) u tuzlanskoj oblasti, Brozović (2012: 313) u dolini Fojnice, Bulić (2013: 134) u ekavsko-jekavskim govorima tešanjско-maglajskog kraja.

sa stanjem koje je tipično za govorno područje s kojeg potječu Bošnjaci, što je potvrđeno i u ranijim istraživanjima te govorne zone. Naime, primjerima u kojima smo davali potvrde o njegovoj zastupljenosti u inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji u riječi čvrsto potvrđuju njegovu stabilnost u fonološkom, odnosno konsonantskom sistemu u govoru Bošnjaka Albanije. Za ovaj govor nisu karakteristične zamjena glasa *h* drugim glasovima, pogotovo ako se uzmu u obzir sve mogućnosti zamjene ovog glasa koje se mogu ostvarivati unutar bosanskohercegovačkih govornih tipova. Tako je u ovom govoru specifična zamjena glasa *h* glasom *k* koja je rezultat ekstralingvističkih faktora, odnosno utjecaja albanskog jezičkog okruženja. Gubljenje ovog glasa najviše je bilježeno u finalnom položaju, što je odraz slabljenja njegove fonacije na kraju riječi. Inače, treba kazati da se gubljenje dešava u onim pozicijama u kojima se inače javlja i u govorima dijalekatske zone kojoj pripadaju Bošnjaci, ali i u drugim bosanskohercegovačkim govornim tipovima. Ipak, treba napomenuti da to gubljenje nije u potpunosti provedeno, jer u istraživanom govoru ima primjera u kojima glas *h* čuva i u finalnoj poziciji u takvim kategorijama. U ostalim pozicijama glas *h* dobro je zastupljen, izuzev ponekog sporadičnog i neselektivnog gubljenja na početku riječi koje nema sistemski karakter. Sekundarni karakter glasa *h* potvrđen je i u govoru Bošnjaka Albanije, što nije ništa novo s obzirom na to da je u ranijim istraživanjima govorne zone iz koje Bošnjaci potječu to i potvrđeno. Skupina *hv* nije sačuvana ni u ovom govoru te se na njenom mjestu javlja suglasnik *f*, a što je česta pojava ne samo našeg istraživanog govora i dijalekatske podloge iz koje potječu Bošnjaci, nego i drugih bosanskohercegovačkih govornih tipova. Generalno uzevši, može se sa sigurnošću kazati da su rezultati ovog istraživanja u velikoj mjeri potvrdili da se status glasa *h* poklapa sa njegovom upotrebom u pripadajućoj dijalekatskoj bazi, što nam omogućava da konstatiramo očuvanu organsku vrijednost karakterističnu za bošnjačke govore istočnohercegovačkog dijalekta.

Literatura

- Adžanel, Burim (2008), *Bosansko-albanski rječnik*, Albansko kulturno društvo "Besa", Sarajevo
- Arnaut, Muhamed (2017), "Govor zeničkih muslimana starosjedilaca", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. XI, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo, 11–291

- Baotić, Josip (1983), "Ikavskošćakavski govor u okolini Dervente", – u: *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. IV, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 7–208
- Belić, Aleksandar (1905), *Dijalekti istočne i južne Srbije*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. I, Beograd, 1–715. + dve karte
- Brabec, Ivan (2012), "Govor Tuzle i okolice", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. X, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 51–241
- Brozović, Dalibor (1966), "O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 2, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Zagreb, 1159–1209
- Brozović, Dalibor (2012), "Govor u dolini rijeke Fojnice", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. X, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 245–345
- Bulić, Refik (2013), *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglajskoga kraja*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
- Bulić, Refik (2014), *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče – živinički kraj*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla
- Bulić, Refik (2018), "Isakovićevo pitanje kako dalje? – Standardni bosanski jezik u jednom pitanju i 100 odgovora", Naučna konferencija *Alija Isaković i bosanski jezik* (Zbornik radova), Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo, 11–23
- Čatović, Haris (2024): "Karakteristična i frekventna leksika orijentalnog porijekla u govoru Bošnjaka Albanije", *Književni jezik* 35, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo.
- Ćustović, Denana (1961), "Narodni govor (Livanjskog polja)", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija*, Sarajevo, 1961, n. s., sv. XV–XVI, 91–117
- Halilović, Senahid (1900), "Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VI, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 249–356
- Halilović, Senahid (1991), *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo
- Halilović, Senahid (2002), "Fonetske osobine govora Hercegovine i jugoistočne Bosne", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VIII, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 239–342
- Halilović, Senahid (2009), "Sarajevski govor do kraja XX stoljeća"; u: Halilović, Senahid; Tanović, Ilija; Šehović, Amela: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Biblioteka Bosnistika, Slavistički komitet, Sarajevo
- Halilović, Senahid; Palić, Ismail; Šehović, Amela (2010), *Rječnik bosanskog jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Jahić, Dževad (2002), "Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VIII, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 7–236
- Jahić, Dževad (2010), *Rječnik bosanskog jezika*, TOM 2, D–F, Sarajevo
- Jahić, Dževad (2011), *Rječnik bosanskog jezika*, TOM 3, G–J, Sarajevo
- Jašović, Golub M. (2019), "O govoru Srba muslimanske vere u Firu i Hamilju u južnoj Albaniji", *Srpski jezik XXIV*, Beograd, 641–658
- Maretić, Tomo (1963), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće izdanje, Matica hrvatska, Zagreb
- Milas, Matej (1903), *Današnji mostarski govor*, Rad JAZU, knj. 153, Zagreb
- Okuka, Miloš (1983), *Govor Rame - Uvod, fonetika i morfološke osobine*, Svjetlost, Sarajevo
- Peco, Asim (1967), "Uticaj turskog jezika na fonetiku štokavskih govora", *Naš jezik*, br. 16, Beograd
- Peco, Asim (1971), "Jedan aktuelan problem naše fonetike (izgovor i pisanje foneme *h*)", *Naš jezik*, knj. XVIII, sv. 4–5, 201–219
- Peco, Asim (1989), *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd
- Peco, Asim (1979), "Glagoli tipa kreniti-krenem u srpskohrvatskom jeziku", *Južnoslovenski filolog*, br. XXXV, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 141–145
- Peco, Asim (1981), "Čakavsko-šćakavski odnosi u zapadnobosanskoj govornoj zoni", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 5, Zagreb, 137–144
- Peco, Asim (1988), *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd
- Peco, Asim (1998), "Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline", *Hercegovina* 10, Arhiv Hercegovine, Mostar, 85–94
- Peco, Asim (2007a), *Govori istočne i centralne Hercegovine*, Izabrana djela 1–6, knj. 1, Bosansko filološko društvo – Akademija nauka i umjetnosti BiH – Bemust, Sarajevo
- Peco, Asim (2007b), *Govori zapadne Hercegovine*, Izabrana djela 1–6, knj. 2, Bosansko filološko društvo – Akademija nauka i umjetnosti BiH – Bemust, Sarajevo
- Peco, Asim (2007c), *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, dio 1, Uvod i fonetika, Izabrana djela 1–6, knj. 3, Bosansko filološko društvo – Akademija nauka i umjetnosti BiH – Bemust, Sarajevo

- Petrović, Dragoljub (1970), "Prilog proučavanju muslimanskih govora zapadne Bosne", *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XIII/1, Novi Sad, 335–352
- Remetić, Slobodan (1996), *Srpski prizrenski govor – glasovi i oblici*, SANU, Beograd
- Rešetar, Milan (2010), *Štokavski dijalekt*, Matica crnogorska, Podgorica
- Ružičić, Gojko, (1934), "Glavnije osobine nekih ikavskih govora zapadne Bosne", *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanovića*, sv. 1, Beograd, 1934, 30–45
- Ružičić, Gojko (1936), "Jedan nezapažen govor", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 16, Beograd, 236–254
- Šator, Muhamed (2003), "Slika stolačkog govora u Anketi o jeziku 1897", *Slovo Gorčina*, 25, Stolac
- Šator, Muhamed (2004), "Slika mostarskog govora u Anketi o jeziku 1897", *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BIH do 1914*, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, Mostar
- Valjevac, Naila (1983), "Govor visočkih Muslimana (akcenat i fonetika)", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. IV, Sarajevo, 283–354
- Valjevac, Naila (2002), *Govor u slivu Lašve*, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. 9, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo 2002
- Vujičić, Dragomir (1990), "Govori centralne, jugoistočne i jugozapadne Bosne: Fonetske osobine govora centralne, jugoistočne i jugozapadne Bosne", *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VI, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, 13–125
- Vuković, Jovan (1963), "Refleksi međujezičkih dodira u fonetskim osobinama bosansko-hercegovačkih govora", *Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja*, knj. XX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 17, Sarajevo, 157–172

Neobjavljeni izvor građe

Pitanja o govoru prostoga naroda – Stolac, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1897, FAZM Inventar folk. zapisa III, No. 14534/1973; 14535/1973: 19

Adresa autora

Author's address

Haris Čatović

Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu

Hasana Kikića 12

haris.catovic@izj.unsa.ba

THE CONSONANT *h* IN THE SPEECH OF BOSNIAKS IN ALBANIA

Summary

The paper provides a description of the use of the consonant *h* in a dialectologically unstudied area, which represents a sort of linguistic oasis of the Eastern Herzegovinian dialect, surrounded on all sides by an Albanian organic idiom. Specifically, in the speech of Bosniaks in Albania, who have been living in Albania for over a century and a half in the district of Durrës, in the villages of Borak and Kodža, this consonant shows exceptional vitality and preservation, which is a characteristic feature of the original speech area from which the Bosniaks originate. However, it is not an unknown fact, as pointed out in earlier dialectological works, that the consonant *h* is an unstable consonant in the speech of the Štokavian dialect, where it appears in a highly diverse manner or has weakened frication or even disappears entirely in some Štokavian dialects. Previous research clearly indicates its stability in the speech of Bosniaks. Furthermore, it is also known that in the speech of other ethnic groups residing in the Bosnian-Herzegovinian linguistic area, this sound is not stable. In addition to this criterion of ethnic affiliation, its representation will be shown in relation to its position in the word. Furthermore, examples of stable use of the *h* consonant will be provided both in words of Slavic origin and in words that do not belong to Slavic languages, considering the position in the words in which they occur. Given the dialectal origin of the Bosniaks in Albania, we did not expect substitutions of this consonant with other sounds, which was confirmed, and the recorded examples of replacing the consonant *h* with the consonant *k* in this speech reflect the influence of the Albanian linguistic environment. In the speech of Bosniaks in Albania, there are no significant deviations regarding the loss of the *h* consonant in comparison to the dialectal area from which the Bosniaks in Albania originate. The secondary nature of the *h* consonant is also evident in the use of this consonant in the studied speech. Additionally, there are examples in the corpus of the studied speech where the group *hv* becomes *f*, which is also a feature not unknown in the speech area from which the Bosniaks in Albania originate.

Keywords: Albania, Bosniaks, Bosnian language, emigrant speech, Eastern Herzegovinian dialect, *h* consonant

Admir Muratović

JU Behram-begova medresa u Tuzli

JEZIČKO-STILSKJE KARAKTERISTIKE MEVLUDA HAFIZA SEIDA ZENUNOVIĆA

Sažetak

U radu smo protumačili etimologiju lekseme *mevlud*, semantički je opisali, ukazali na polisemičnost ove lekseme u bosanskome jeziku; *naziv za prigodne vjerske manifestacije*, te *naziv za zbirke pobožnih pjesama*. Također smo se osvrnuli i na ulogu mevluda u bošnjačkoj tradiciji, povode organiziranja ovakvih programa, razvoj mevluda kao posebnog književnog žanra kod Bošnjaka, te smo ilustrirali mevludske spjevove na bosanskome jeziku i njihove autore, među kojima je i hafiz Seid Zenunović iz Koraja (1875–1932).

Esencijalni dio rada predstavlja analiza jezičko-stilskih osobnosti Zenunovićevog mevluda, nastalog 1929. godine na arebici, u izdanju Islamske dioničke štamparije u Sarajevu, te kontrastiranje sadržaja i jezika ovoga izdanja s nekim kasnijim njegovim izdanjima priređenim na latinici.

Posmatrajući mevludski tekst hafiza Zenunovića u kontekstu vremena njegovoga nastajanja, potvrđujemo da je imao istančan osjećaj za svoj jezik, da je bio naglašenoga lirskog senzibiliteta. Neka odstupanja od standardnoga jezika samo su djelimično rezultat utjecaja kolokvijalnoga govora područja na kojem je autor živio, a više su u svrsi stilogenosti teksta, odnosno njegove metrike.

Ključne riječi: bosanski jezik, jezik, mevlud, program, mevludski spjev, mevludske zbirke, književni žanr, arebica, latinica, stil(ogenost), metrika

Mā ‘in madaḥtu Muḥammadan bi maqālātī lākin madaḥtu
maqālātī bi Muḥammadin (Hassan ibn Tābit).

يَتْلَا قَمِ بِ اَدَمَّ حُمُ ثُ خَدَمَ نَا اَم
دِمَّ حُمُ بِ يَتْلَا قَمِ ثُ خَدَمَ نَا اَم
(تَبَاتُ نَب نَاسِح)

Ja nisam svojim tekstom učinio boljim Muhammeda,
nego sam svoj tekst učinio boljim Muhammedom (Hasan
ibn Sabit).

1. Uvod

Leksema *mevlud* arapskoga je porijekla, a u naš jezik ušla je posredstvom turskoga jezika. Derivirana je iz glagola *walada* – *yalidu*: roditi (وَلَدَ - يَلِدُ). Oblik *mawlūd* (مَوْلُودٌ) particip je pasivni navedenoga glagola, u značenju *onaj koji je rođen*, odnosno *novorođenče*, *dijete*. Ovaj oblik rjeđe se u arapskome jeziku koristi u značenju *rođenje* (Poslanika, a.s.) u odnosu na oblik *mawlid* (مَوْلِدٌ) (Muftić 1997: 1669). U turskome jeziku koristi se i oblik *mevlit(-di)* (Đinđić i dr. 1997: 692), ali i oblik *mevlüt* (<https://www.mevluthediyeliklerimiz.com>, dostupno 23. 03. 2025.), te oblik *mevlüt (-dii)* (Smailović 2003: 260).

Uloga mevluda u tradiciji muslimana je neprocjenjiva. Ovakvim programima muslimani izražavaju posebno poštovanje Muhammedu, a.s., obilježavaju njegov rođendan (12. rebiul-evvel). Također, brojni su i drugi razlozi organiziranja mevluda kod Bošnjaka: sklapanje braka, rođenje djeteta, sunećenje, useljenje u novu kuću, zaposlenje, mevludi povodom odabranih noći, nastupanja nove hidžretske godine, ali i mnogi drugi povodi koji unose veselje u muslimanske porodice i njihove domove. Mevlud nije samo naziv za navedene prigodne manifestacije, nego je to naziv i za zbirke pobožnih pjesama koje se na takvim skupovima uče. Ovakvi programi, odnosno spjevovi ne predstavljaju ekskluzivnost muslimana na ovim prostorima niti je to produkt ili isključivo praksa ovoga ili skoro minulih vremena. Istina, u organiziranju mevluda ovdašnji muslimani pokazuju entuzijazam kakav sljedbenici iste vjere ne pokazuju gotovo nigdje drugdje u svijetu. No, Poslanika, a.s., su određenim rimovanim sadržajima hvalili i njegov djed i njegov amidža, još dok je bio dijete; prije negoli je postao poslanik. Isto su činili i njegovi prijatelji – ashabi i iz redova ensarija i iz redova muhadžira, u doba poslanstva. Muhamed, a.s., je imao i svoje pjesnike: Hassan ibn Sabit, Ka'b ibn Malik i Abdullah ibn Revvaha (Hassan ibn Tābit, Ka'b ibn Mālik, 'Abd Allah ibn Rawwāha), čija je zadaća bila

da hvale Poslanika i muslimane, a grde i osuđuju tadašnje neprijatelje islama. Tako Jusuf Džafić u svome radu „Najpoznatiji mevludi na arapskom jeziku do 1918. godine“ navodi čak 226 mevluda priređenih na arapskome jeziku do godine naznačene u naslovu rada.¹

2. Razvoj mevluda kod Bošnjaka

U prošlosti je bilo više autora koji su nastojali popisati mevludske zbirke nastale na bosanskom jeziku. Posljednji takav popis sačinio je Halid Bulić u svome radu „Razvoj mevluda na bosanskom jeziku“. Istražujući svu dostupnu literaturu koja tretira ovu tematiku, autor je naišao na čak 25 imena autora mevludskih spjevova na bosanskom jeziku: Salih Gašević, Musa Ćazim Ćatić, Arif Sarajlija Brkanić, Safvet-beg Bašagić, Seid Zenunović, Muhamed Spužić, Muharemag Dizdarević (poznat kao Muhamed Rušdi, napisao dva mevluda), Nazif Šušević, Mahmud Džaferović, Ali b. Abdullah Ali Bosnavi, Tahir Popov, Šemsudin Sarajlić, Hamdi ef. Sirčo, Vehbija Hodžić, Rešad Kadić, Ešref Kovačević, Mehmed Mahmutović, Ismail Selimović, Ibrahim Proho, Husnija Suša, Seid Aščić, Mustafa Jelovac, Meho Hasanović, Esad Bajić i Džmeludin Latić.²

No, i ovaj, ali i sve druge popise treba uslovno posmatrati, nikako kao neku konačnu, zaokruženu verziju. Naime, sve mevludske zbirke nisu imale istu sudbinu – nisu doživjele jednaku popularnost i rasprostranjenost. Neke su ostale u formi rukopisa, nisu štampane (ili nam nije poznato da su štampane). Izvjesno je da su takve priređivane samo za internu upotrebu³, te je do njih izuzetno teško pa i nemoguće doći. Dalje, s obzirom na to da *mevlud* sadržajno i tematski predstavlja kanoniziran tekst, pitanje je da li se neki takvi spjevovi, iako naslovljeni sa *mevlud(ski)*, mogu uistinu smatrati mevludom; jesu li ispoštovali ranije determinirane tematske i sadržajne zahtjeve. S druge strane, neke zbirke, iako svojim naslovom ne pretendiraju da budu mevludi, temama koje obrađuju svakao bi to mogle biti.

1 Jusuf Džafić, *Najpoznatiji mevludi na arapskom jeziku do 1918. godine*, oktobar 2020. godine, [www. behrambeg.ba](http://www.behrambeg.ba) (dostupno 23. 03. 2025.).

2 Halid Bulić, „Razvoj mevluda na bosanskom jeziku“, u: Bulić, Halid, *Nove teme iz lingvističke bosnistike*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla, 2019, str. 199–216.

3 Admir Muratović, „Mevlud kao riznica jezičkih podataka“, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, br. 11 – 12, novembar – decembar, Sarajevo, 2016, str. 1063–1075.

Autor Halid Bulić *mevlud* tretira kao zaseban književni žanr, koji je, po njemu, izuzetno malo naučno obrađen; mnogo više mu je pristupano s vjerskog i običajnog aspekta. Prema Buliću, *mevlud* kao književna vrsta postoji više od 140 godina, s obzirom na činjenicu da je Gaševićev mevlud prvi koji je 1879. godine (1296. po H.) nastao na bosanskome jeziku.⁴ No, autor Emrah Seljaci je široj javnosti studijom *Mevlud-i šerif*⁵ predstavio do sada nepoznati rukopis Gaševićevog mevluda iz 1873. godine, koji je autograf – lično ga je Gašević napisao, a čuva se u arhivi Medžlisa Islamske zajednice Bijelo Polje.

I prije Gaševića je bilo Bošnjaka koji su se interesirali za sricanje mevludskih spjevova, istina, ne na bosanskome jeziku. Prvi od njih je Ali-dede Bošnjak, koji je mevlud na turskome jeziku spjevao još u 16. stoljeću, pod pseudonimom *Harīmī*.⁶

Neki će prigovoriti da Gaševićev mevlud ne predstavlja originalan tekst, da predstavlja svojevrsni prepjev čuvenog mevluda Sulejmana Čelebija, sačinjenog na osmanskome jeziku, umanjujući njegovu vrijednost, pri tome zanemarujući činjenicu da su i mnogi drugi mevludski tekstovi nastali pod direktnim ili indirektnim utjecajem Čelebijevog mevluda. No, pored jezičko-estetskih osobnosti, vrijednost Gaševićevog mevluda se ogleda u činjenici da je to prvi mevlud na našem maternjem jeziku. Sve do tada muslimani na ovim prostorima svečanosti mevluda u džamijama i u svojim domovima izvodili su na turskome jeziku. Od tada se izvođenje svečanosti mevluda čini na bosanskome jeziku (v. i up. Muratović 2014: 18–20). Ono što je zanimljivo jeste da inicijativa za sačinjavanje mevluda na bosanskome jeziku nije potekla iz velikih centara koji obiluju intelektualcima i ulemom (Sarajevo, Skoplje, Novi Pazar i sl.), nego iz periferije, s kolašinskog (Kolašin) područja:

Moliše me kolašinski prviši

„Nama mevlud bosanski napiši (...)

Drugi jezik mi lijepo ne znamo (...)

bosanski nam gradi mevlud molimo.“⁷

4 Halid Bulić, *Ibidem*.

5 Emrah Seljaci (2022): *Mevlud-i šerif – Uvodna studija, transkripcija teksta i tumač*, NVO „Kalem“, Bijelo Polje.

6 Sait Š. Šabotić (2022): Recenzija rukopisa *Mevlud-i šerif – Uvodna studija, transkripcija teksta i tumač*, priredio: Emrah Seljaci, NVO „Kalem“, Bijelo Polje.

7 *Zbirka mevluda*; Sve stvoreno učini se veselo (1990): Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SR BiH, Sarajevo, str. 47–48.

3. Mevlud Korajca Zenunovića

Mevlud autora hafiza Seida Zenunovića nastao je 1929. godine na arebici, u izdanju Islamske dioničke štamparije u Sarajevu. Spada u kraće mevlude. Sastoji se od sljedećih poglavlja: *Predgovor*, *Rođenje Muhammeda alejhi-s-selama* i *Dodatak Mevludi-šerifu*. *Predgovor* se sastoji od 15 distiha, *Rođenje Muhammeda alejhi-s-selama* od 82 distiha i *Dodatak Mevludi-šerifu* od 23 distiha.

U nekim drugim zbirkama pojedini dijelovi Mevluda su izostavljeni prilikom prepisivanja, uređivanja i sl. S druge strane, neki priređivači Zenunovićevog mevluda navode da se njegov *Predgovor* i esencijalno poglavlje *Rođenje Muhammeda alejhi-s-selama* sastoji od više distiha (16 / 84 distiha). Vjerovatno su ubrajali i dovu i salavate, koje bi ipak trebalo posmatrati odvojeno, koji se ne uklapaju u formu distiha i jedanaesterca u kojem je Mevlud sročan.⁸

Mnogi autori mevluda osjećaju potrebu da istaknu svoje porijeklo, mjesto u kojem su živjeli i djelovali, svoju povezanost s Bosnom, odnosno jezik na kojem su pisali mevludski tekst – pored vjerskih ideja, „prisutna je *patriotska* ili *zavičajna* ideja“⁹.

Za ime koji budu pitali,
Hafiz Seid Zenunović Korajli.¹⁰

Analizom teksta Mevluda evidentirano je sljedeće:

- povremena odstupanja od standardnoga jezika u vezi sa zamjenom glasa *jat* (ê): *b'jela, Bož'jega, Božju, cv'jeća, izn'jeti, pov'jenog, svijetlo, svijetsko, sv'jeta; sv'jetla (noć), tijem, umr'jeti, Vel'koga, zv'jezde;*
- dominantna upotreba *krnjeg* infinitiva: *donosit, molit, orosit, pisat, plakat, rezat, rodit, učit, vidjet;*
- ispadanje (redukcija) i sažimanje (kontrakcija) vokala u svim pozicijama riječi: *'vako, (na) 'vom, dvades'toga, tol'ko, vel'ku, al', neg'*,

8 I prvi naš mevlud, hafiza Saliha Gaševića, kao i mnogi drugi kasnije, napisani su u jedanaestercu, u *remel* metru (fâilâtun fâilâtun fâilun), sa cezurom poslije četvrtog i osmog sloga, po uzoru na čuveni mevlud Sulejmana Čelebija. No, ako bi se išlo dalje, moglo bi se reći da ni Čelebijeve mevlud u formalnom smislu nije originalan. On je *remel* metar preuzeo iz arapske književnosti (v. Behlilović 1915: 26).

9 Halid Bulić, (2015): „*Mevludi na bosanskom jeziku*“, u: Begović, Filip Mursel (ur.), *Stav*, br. 42, Sarajevo, str. 56–58.

10 *Zbirka mevluda*; Sve stvoreno učini se veselo (1990): Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SR BiH, Sarajevo, str. 96.

nit', svak', viš', dvan'estoga, k'o, doš'o, napis'o, plak'o, podvuk'o, pomog'o, rek'o;

- ispadanje konsonanta: *ja'nje*;
- pojavljivanje vokala *a* u finalnoj poziciji riječi: *žeda* (žed)¹¹;
- upotreba kolokvijalizama, arhaizama ili arhaičnih morfoloških oblika leksema: *imade* (ima), *istom* (tek), *jeda* (valjda), *kamara* (gomila), *panuo* (pao), *viš* (iznad), *znade* (zna) itd.
- zamjena afrikata *đ* njegovim parnjakom *dž*: *ledža, rodžen, žedža*;
- zamjena afrikata *č* njegovim parnjakom *ć*: *bašći, obućen*;
- upotreba arhaičnog izraza *najvoli* (*najviše voli*) – glagol upotrijebljen u superlativu što inače nije karakteristika glagola, nego nekih drugih vrsta riječi (prijedlozi i prilozi);
- upotreba malofrekventnih, stilski markiranih leksema: *bahat, oćutkujem, šapori, vrgoh, zatrnja* i sl.
- upotreba nekih od njih u nekom drugom značenju, u *neuobičajenim* kombinacijama s drugim riječima: *oćutkujem neki bahat* / čujem neki bahat (oćutkivati: *prećutati, prećutjeti, prešutjeti*)¹², *vrgoh uho* / načulih uho (vrgnuti: *baciti, odbaciti, metnuti, staviti*).

Sasvim je vjerovatno da su upotreba krnjeg infinitiva (*molit*), sažimanje samoglasničke grupe *-ao* na kraju riječi u gl. prid. rad. muškoga roda (*plak'o*), korištenje pojedinih arhaičnih morfoloških oblika leksema (*panuo*), upotreba leksema s izraženim stilskim vrijednostima (*vrgoh*) i sl. odraz autorovog dijalekta, odnosno utjecaja narodnoga govora podneblja u kojem je živio. Neke lekseme ili oblici leksema predstavljaju jezičku distinktivnost uvjetovanu idiolekatском inovativnošću autora¹³ ili je, pak, sociološki uvjetovana, s obzirom na činjenicu da autori mevluda „predstavljaju društvenu grupu nastalu na istim osnovama: obrazovanju, profesiji, svjetonazoru, interesovanju, interesima i sl. Njihova jezička realizacija predstavlja vertikalnu stratifikaciju, sociološki je motivirana. Svoju jezičku distinktivnost zvanu sociolektima manifestiraju i kroz korištenje specifične orijentalne leksike, njima svojstvene (...)“ (Muratović 2025: 48–49).

No, mnogo je izvjesnije da je razlog Zenunovićevih navedenih jezičkih osobenosti metrička norma u koju je bio dobrano upućen te koju je dosljedno

11 U istom obliku je ovu riječ i Gašević upotrijebio u svom mevludu. Pored nje vokal *a* u finalnoj poziciji javlja se i u riječi *rād* (adj.): *rada i žeda* (rad i žed).

12 Istina, i danas možemo čuti da se ova leksema koristi u ovom značenju: *Ćutim vijesti / Slušam vijesti* (M. A.).

13 V. i up. navedeno u fusnoti 11.

slijedio. „Svi mevludi, pa i ovaj čiji jezik proučavamo, sročeni su iz rimovanih distiha. (...) Posebno je bilo nužno poštivati zakonitosti metrike mevluda, jer je njegov tekst osim za recitiranje, namijenjen i za pjevanje; kako pojedinačno, tako i horsko“ (Muratović 2014: 51). Birana riječ ili morfološki oblik riječi u vezi je s riječju u nizu, u kontekstu. Autori su na taj način nastojali postići željenu rimu, potrebni broj slogova, odnosno ekspresivnost i argumentiranost svoga izraza.

3.1. *Usporedba arebičnog i latiničnog izdanja*

Ranije smo naznačili da je mevlud hafiza Zenunovića u nekim zbirkama reducirana, manje ili više. Osim toga, evidentne su situacije i sadržajnih promjena: zamjena riječi njenim sinonimom, zamjena arhaične riječi njenim aktuelnim ekvivalentom, pravopisne prilagodbe i sl. Iako je u fusnoti na 93. stranici zbirke *Sve stvoreno učini se veselo* naglašeno da je *Tekst preuzet iz Mevluda* u izdanju *Islamske dioničke štamparije, Sarajevo, 1929. (1348) godine*, ipak su i u njemu primijećene neke izmjene i prilagođavanja u odnosu na originalni arebični tekst Mevluda spomenutog izdavača i godine izdanja:

(...) koje slič *kao* janje bijelo < (...) koje slič *poput* janje bijelo;
Umirući on je nas *doživao* < Umirući on je nas *vikao*;
Ali, *jâda* mene Allah posluša < Ali, *jeda* mene Allah posluša.

Na naslovnoj strani arebičnog izdanja Zenunovićevog spjeva ispod naslova na arapskom – *Mevlud*, nalazi se i dodatak / tumačenje na bosanskom jeziku „ili rođenje najvećeg i posljednjeg Božijeg poslanika Muhammeda alejhisselama“. S naslovne strane Mevluda iz Zbirke bosanski dio je izostavljen. Na naslovnici arebičnog izdanja hafiz Seid Zenunović naveden je kao osoba koja je *sastavila* i *skitila* tekst Mevluda (sastavio i skitio). U latiničnom izdanju Zenunović je *sastavio*, ne i *skitio* Mevlud. U arebičnom tekstu uzročni prilog *zato* i nenaglašeni oblik nesvršenoga prezenta pomoćnoga glagola *htjeti* u 2. licu plurala *ćete* napisani su odvojeno (*za to, će te*). Sastavljeno s riječima koje slijede napisani su prijedlog *na* (*nanjeg* / na njeg), prijedlog *s* (*snjim* / s njim), te veznik *da* (*daga* / da ga). Također, mjesni priloški izraz *ovdje* napisan je bez sonanta *j* (*ovde*). U zbirci *Sve stvoreno učini se veselo* ispravljene su navedene pogreške, odnosno izvršeno je njihovo usklađivanje s pravopisnim zahtjevima. S druge strane, u spomenutoj zbirci evidentirana je jedna pogreška koja nije

karakteristika originalnog arebičnog teksta. U leksemi *svjetlo* ispred sonanta *j* nalazi se apostrof (’), ukazujući da je na tom mjestu izostavljen vokal *i*, odnosno da je došlo do odstupanja u korištenju glasa *jat* (ê). No, analiza je pokazala da se radi o imenici *svjetlo*, a ne o pridjevu *svijetao* / *svijetla* / *svijetlo*, stoga je apostrof na tom mjestu nepotreban, ništa nije izostavljeno; riječ je uredno napisana: *Al u sv’jetlu sva sam se utopila*.

U fusnoti svoga mevluda u arebičnom izdanju hafiz Zenunović napominje da će arapske riječi pisati onako kako se pišu u arapskome jeziku, a ne kao u našem, radi boljeg izgovora. Zenunović se doista i držao ove svoje napomene tokom cijeloga teksta. Jedino je prilikom pisanja riječi *ummet* pokazao nedosljednost; pisao ju je shodno principima arapske ortografije (مَمّ), sa ili bez pojašnjenja njenog izgovora u fusnoti (تَمَمّ), ali je evidentirano i bilježenje ove lekseme prema principima arapskog pisma prilagođenog fonetskom sistemu bosanskoga jezika – arebice (مَمّو، اتممّ).

3.2. *Arebica Mevluda*

Arebica kojom je pisan Zenunovićev mevlud predstavlja Čaušević (Džemaludin-ef. Čaušević) završen ranije započeti proces standardizacije arebice, koji, zahvaljujući akumuliranom iskustvu i dobroj analizi rada njegovih prethodnika na polju grafematike, nudi najbolja rješenja u prenošenju fonema bosanskoga jezika u grafeme arapskoga pisma. Arabica koju je on priredio sadrži 30 grafema. Svi grafemi su jednoslovni: monografi, monogrami, osim voakala i (ا) na početku riječi koji je digram. Arabica sadrži neke grafeme koji ne postoje u arapskome pismu. To je, upravo, posljedica prilagođavanja toga pisma našem fonetskom sistemu. Kao i u latinici, pored temeljnih grafema postoje i izvedeni grafemi; nastali od dijakritičkih znakova koji se stavljaju iznad ili ispod grafema (v. i up. Muratović 2014: 42–44). U grafiji se jednim znakom uglavnom označava jedan glas. Stoga je zanimljivo da se u Zenunovićevom mevludu koristi isti arapski grafem za označavanje i afrikata *dž* i *đ* (ج)¹⁴. Stava smo da je to samo grafijsko rješenje za izražavanje navedenog para, a ne i stvarno Zenunovićevo nerazlikovanje ovih glasova. Stav temeljimo na činjenici da Zenunovićev zavičaj nije područje gdje se ne poznaje i u govoru ne primjenjuje razlika između afrikatskih parova. Osim toga, tokom gotovo

14 Uzorak leksema koje u sebi sadrže glas *dž* je sasvim mali (dvije lekseme arapskog porijekla: *džennet* i *sedžda*), što dodatno otežava bilo koju valjanu analizu u ovom kontekstu.

cijelog teksta pravi se razlika u bilježenju drugog afrikatskog para: *č* i *ć* (osim u dva ranije navedena slučaja).

3.3. Završne analize *Korajlijevog mevluda*

Kao i drugi autori mevluda, i hafiz Zenunović u svome mevludu koristi mnoštvo orijentalizama. Neki od njih su općekorišteni u našem jeziku u to doba. Manje poznate orijentalizme tumači u fusnotama. Zanimljiva su tumačenja nekih od njih: *ummet* – šljedbenici, *soj* – narodnost, pleme, *illet* – bolest. Interesantno je da autor nudi tumačenje orijentalizma *soj*, a ne tumači značenje lekseme *boj* (tur. *stas*, *uzrast*, *veličina*), upotrijebljene u prvom dijelu istog distiha, koja je, po našoj procjeni, manje poznata od prethodne lekseme.

U Zenunovićevom jeziku zastupljen je sedmopadežni sistem. Mjestimična odstupanja od ovoga sistema: on je *nas* vikao / on je *nama* vikao, poput *janje* bijelo / poput *janjeta* bijelo u vezi su s metričkim normama mevluda. Shodno potrebama rimovanja, Zenunović koristi i kratke i duge oblike pridjeva i zamjenica: *sretnog*, *dražeg*, *arapskog*, *bijelog*, *pov'jenog*, *širokog*, *našeg*, *istog* / *dragoga*, *raznoga*, *okrugloga*, *tanahnoga*, *slatkoga*, *Božjega*, *vedroga*, *podugoga*, *srednjega*, *velkoga*, *toga*, *našega*, *nikoga*, *moga*, *savakoga*. Navedeno ukazuje na činjenicu da duži oblici genitiva zamjenica, kao i pridjeva, ne predstavljaju nikakvu novinu u bosanskome jeziku. Ovakvi oblici „ostvaruju se stoljećima u bosanskome jeziku – od njegovih prvih pisanih spomenika...” (Turbić-Hadžagić 1999). Iz istih razloga Zenunović kombinirano koristi i određeni i neodređeni pridjevski vid: nom. *mirisavi*, *tanki* / gen. *širokog*, *bijelog* / nom. *visok*, *nizak* / gen. *rumena*, *crvena*.

Upitno-odnosna zamjenica *ko* jedanput je upotrijebljena u obliku *tko*¹⁵ što može ukazivati na naporedo dvojno korištenje navedene zamjenice u historiji bosanskoga jezika.

*Pa tko želi steći njegov šefaat,
nek taj uči često njegov salavat.*

Evidentirana je i upotreba opće zamjenice *sav* (sve) u značenju priloga *uvijek*; vjerovatno po uzoru na isto korištenje zamjenice *her* u turskome jeziku.

15 Analagno ovome, u Zenunovićevom tekstu *Smrt Hazreti Muhamed Pejgambera*, s. a. v. s., Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1929. godina, evidentirana je upotreba neodređene zamjenice *neko*, u obliku *netko*.

*Pa ko želi Pejgambera vidjeti,
On će na njeg sve salavat učiti.*

Glagolska vremena i načini korišteni su u skladu s aktuelnim normama bosanskoga jezika. Izdvojili bismo korištenje *krnjeg* umjesto *punog* infinitiva, na pojedinim mjestima, te tvorbu futura I prema fonološkim, a ne morfonološkim pravopisnim principima: *radićemo* / *radit ćemo*.

4. Zaključak

Ako se uzme u obzir da je Ali-dede Bošnjak napisao svoj mevlud još u 16. stoljeću, onda bi se moglo konstatovati da mevlud u kulturi Bošnjaka postoji blizu 500 godina. Nemaju svi mevludi jednaku književnu vrijednost. Neki su u jezičko-stilskom smislu izvrsni, a neki slabi do te mjere da je, po nekim kritičarima, bilo bolje da nisu ni napisani.¹⁶ U svakom slučaju trebalo bi mevludske spjevove posmatrati u vremenskom i društvenom kontekstu njihovoga nastajanja, a ne isključivo iz današnje perspektive, kada je književno iskustvo dobrobrano akumulirano, te ih tretirati prema kriterijima savremene književne kritike. Naći u jednoj osobi onoga ko će udovoljiti unaprijed determiniranoj tematskoj, sadržinskoj, pa i metričkoj formi (jedanaesterac) nije bilo ni tada pa ni sada nimalo lahko. Uvijek je postojala izvjesnost da će vjerski dobro obrazovana osoba moći krajnje udovoljiti mevludskoj sadržinskoj formi, ali da će i, s druge strane, *zakazati* u slijeđenju književno-estetskih zahtjeva. Ali, upuštanje poznavaoa književno-estetskih tokova u pisanje mevludskog spjeva bez temeljitog islamskog obrazovanja pratilo bi mogućnost odstupanja od zahtjeva sadržaja, pa bi se moglo desiti da se o Poslaniku, a. s., nešto napiše / spjeva što nije usklađeno s istinom, a što bi bilo blasfemično – ne bi se ni u kojem slučaju smjelo desiti. Autorova imaginacija i fikcija u ovakvim spjevovima apsolutno nemaju mjesta. Stoga je izuzetno bitno što je u vremenu u kojem živimo nastao mevlud profesora Džemaludina Latića čije je vjersko obrazovanje praćeno krajnjom upućenošću u savremene književne zahtjeve.¹⁷ Isti je uveliko doprinio razvoju mevluda kao zasebne književne vrste.

Mevlud je, prije svega, imao didaktičku ulogu. Njihovi autori su nastojali izazvati emociju kod slušalaca milozvučnim interpretiranjem njegovoga teksta, predočiti im neke najbitnije informacije iz života Allahovog Miljenika,

16 Više o ovome vidjeti u: Bulić, Halid (2019): *ibidem*, str. 207–208.

17 Džemaludin Latić, *Bosanski mevlud*, Sova Publishing, Sarajevo, 2021.

graditi nepatvorenu ljubav prema njemu. Nastojali su pri tome, shodno svojim mogućnostima, što vještije koristiti jezička i stilska sredstva, bez obaveze strogog i krutog podilaženja vladajućim književno-estetskim zahtjevima. Da su uspjeli u svojim nakanama, osobito pojedini autori, govori činjenica da se njihovi mevludi gotovo stoljeće i pol interpretiraju na ovim prostorima – prihvaćeni su u narodu, izazvali su i izazivaju emociju kod ljudi. U prilog tome govori i činjenica da su neke zbirke mevluda koje smo koristili pripremajući ovaj rad štampane u više od 10.000 primjeraka, pojedine i u više izdanja.

Prema tome, posmatrajući mevludski tekst hafiza Zenunovića u kontekstu vremena njegovoga nastajanja, zaključujemo da je imao istančan osjećaj za svoj jezik, da je bio naglašenoga lirskog senzibiliteta. Neka odstupanja od standardnoga bosanskog jezika samo su djelimično rezultat utjecaja kolokvijalnoga govora područja na kojem je autor živio, a više su u svrsi stilogenosti teksta, odnosno njegove metrike.

Literatura

- Arnautalić, Mirsad (priredio) (2018), *Hafiz Sejfid Zenunović, Mevlud*, Medžlis Islamske zajednice Orašje, Orašje
- Behlilović, Muhamed (1915), *Arapska metrika*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo
- Bulić, Halid (2015), „*Mevludi na bosanskom jeziku*“, u: Begović, Filip Mursel (ur.), *Stav*, br. 42, Sarajevo, str. 56–58
- Bulić, Halid (2019), „*Razvoj mevluda na bosanskom jeziku*“, u: Bulić, Halid, *Nove teme iz lingvističke bosnistike*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla, 2019, str. 199–216
- Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Čelebi, Bursali Sulejman (1973), *Mevlud*, Sarajevo
- Drkić, Munir i Kalajdžija, Alen (2010), *Omer Hazim Humo, Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Bosne i Hercegovine, Mostar
- Džafić, Jusuf (2019), „*Mevludski*” *pjesnici u doba Muhammeda, a.s.*, Preporod, 22-1152/2019, str. 18–19
- Džafić, Jusuf (2020a), *Najpoznatiji mevludi na arapskom jeziku do 1918. godine*, [www. behrambeg.ba](http://www.behrambeg.ba) (dostupno 23. 03. 2025.)

- Džafić, Jusuf (2020b), *Aiša el-Baunijja, učenjakinja i autorica mevluda iz 16. stoljeća, Pionirka pisanja mevluda među muslimankama*, Preporod, 21-1175/20, str. 20–21
- Džogović, Alija (2003), „Neke jezičke osobine Mevluda hafiza Gaševića“, *Almanah 21-22, Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine muslimana – Bošnjaka*, Podgorica
- Đindić, Slavoljub i dr. (1997), *Türkçe-Srpça Sözlük (Tursko-srpski rječnik)*, Türk Dili Kurumu, Ankara
- Gašević, Salih (1938), *Mevlud*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, Sarajevo
- Halilović, Senahid (1999), *Pravopis bosanskoga jezika*, Dom štampe dd Zenica, Sarajevo
- Hamzić Mirzet (priredio) (2020), *Safvet-beg Bašagić*, Dobra knjiga, Sarajevo
- Handžić, Mehmed (1943), *Zbirka Mevluda sa ilahijama i kasidama*, (...)
- Hasanović, Meho (2019), *Novi mevlud*, Medžlis Islamske zajednice Zvornik, Zvornik
- Jahić, Dževad i dr. (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Jahić, Dževad (1991), *Jezik bosanskih muslimana*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo
- Janković, Srđan (1987), *Arapski izgovor s osnovama arapskog pisma*, Svjetlost, Sarajevo
- Kadić, Rešad (1963), *Mevlud*, Izvršni odbor Udruženja Ilmije u SR BiH, Sarajevo
- Kadić, Rešad (1975), *Mevlud*, IV izdanje, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ Sarajevo, Sarajevo
- Kadić, Rešad (1976), *Život i smrt hazreti Fatime*, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Sarajevo
- Kadić, Rešad (1986), *Mevlud*, Vanredno izdanje, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ Sarajevo, Sarajevo
- Kajan, Ibrahim (priredio) (1994), *Safvet-beg Bašagić*, Preporod, Muftić, Edib (ur.); Zagreb
- Kico, Mehmed (2001), *Bosanski jezik i baštinici*, el-Kalem, Sarajevo
- Kovačević, Ešref (1981), *Muhammed resulullah*, Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo
- Kovačević, Ešref (1990), *Sabit Užičanin i njegova Mi'radžija*, El-Kalem, Sarajevo
- Kuna, Herta (1976), „Književni koine u relaciji prema predstandardnim idiomima i standardnom jeziku“, *Književni jezik 1-2*, Sarajevo
- Latić, Džemaludin (2021), *Bosanski mevlud*, Sova Publishing, Sarajevo
- Mahmutović, Mehmed (1978), *Pobožne pjesme za muslimansku djecu i roditelje*, III izdanje, hadži Mehmed Mahmutović, Zavidovići
- Mevlud* (1976), (...)

- Mevlud*; Zbirka tradicionalnih mevludskih spjevova na bosanskom jeziku (1996), Islamska zajednica Bošnjaka u Njemačkoj, Njemačka
- Mevlud; ilahije i kaside* (1998), odabrao i pripremio: Hazim Gurda, Islamska zajednica Bosne i Hercegovine u Švedskoj, Örebro
- Mevlud* (2005), Kućna biblioteka Mehmedović Rame, (...)
- Muftić, Teufik (1969), „O arebici i njenom pravopisu“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV, Sarajevo, 1969, str. 101–121
- Muftić, Teufik (1997), *Arapsko-bosanski rječnik*, III izdanje, El-Kalem, Sarajevo
- Muratović, Admir (2014), *Jezičke karakteristike Mevluda hafiza Saliha Gaševića*, Behram-begova medresa u Tuzli, Tuzla
- Muratović, Admir (2016), „Mevlud kao riznica jezičkih podataka“, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, br. 11 – 12, novembar – decembar, Sarajevo, str. 1063–1075
- Muratović, Admir (2025), *Povijesnokontrastivna jezička analiza orijentalizama u Hikmetu (1929–1936) i Hikmetu (1993–2001)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla
- Nametak, Alija (1943), *Gaševićev Mevlud (Predgovor)*, VI izdanje, HAK (Knjižara H. Ahmed Kujundžić), Sarajevo
- Rizvić, Muhsin (1999), *Bosna i Bošnjaci, Jezik i pismo*, Preporod, Sarajevo
- Samardžija, Marko (1995), *Leksikologija hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Seljaci, Emrah (2022), *Mevlud-i šerif – Uvodna studija, transkripcija teksta i tumač*, NVO „Kalem“, Bijelo Polje
- Smailović, Ismet (2003), *Bosansko-turski rječnik*, el-Kalem, Sarajevo
- Skok, Petar (1971-1973), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-III, JAZU, Zagreb.
- Šabotić, Sait Š. (2022), „Recenzija rukopisa *Mevlud-i šerif – Uvodna studija, transkripcija teksta i tumač*“, u: Seljaci, Emrah (priredio) (2022): *Mevlud-i šerif – Uvodna studija, transkripcija teksta i tumač* NVO „Kalem“, Bijelo Polje
- Šiljak-Jesenković, Amina (2000), *Ljubav prema vjerovjesniku Muhammedu, a.s., u književno-umjetničkom tekstu*, Mevlud u kulturi Bošnjaka, Zbornik radova – Izbor mevluda – Bibliografija, BZK Preporod, Sarajevo
- Škaljić, Abdulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
- Turbić-Hadžagić, Amira (1999), „Duži oblici dativa i lokativa“, *Didaktički putokazi, Časopis za bosansku nastavnu praksu*, Zenica
- Turbić-Hadžagić, Amira (1999), „Duži oblici genitiva, Bosanski jezik“, *Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika*, Tuzla

Zbirka pobožnih spjevova (dobrovoljno pokopno društvo “Rahmet” u Srebreniku),
(...)

Zbirka mevluda s ilahijama i kasidama, (...)

Zbirka mevluda; Sve stvoreno učini se veselo (1990), Predsjedništvo Udruženja
islamskih vjerskih službenika u SR BiH, Sarajevo

Zenunović, Seid (1929), *Mevlud*, Islamska dionička štamparija, *Sarajevo*, Sarajevo

Zenunović, Seid (1929), *Smrt Hazreti Muhamed Pejgambera, s. a. v. s.*, Islamska
dionička štamparija, *Sarajevo*, Sarajevo

101 ilahija i kasida (2001), (...)

<https://www.mevluthediyeliklerimiz.com> (dostupno 23.03.2025.)

Adresa autora

Author's address

Admir Muratović

JU Behram-begova medresa u Tuzli

Behrambegova 1

75000 Tuzla

atkom8@yahoo.com

LANGUAGE-STYLISTIC CHARASTERISTICS OF MEVLUD BY HAFIZ SEID ZENUNOVIC

Summary

In this paper, we have interpreted the etymology of the lexeme mevlud, described it semantically, pointed out the polysemy of this lexeme in the Bosnian language; the name for special religious events, and the name for collections of devotional poems. We have also looked at the role of mevlud in Bosniak tradition, the reasons for organizing such programs, the development of mevlud as a special literary genre among Bosniaks, and illustrated mevlud poems in the Bosnian language and their authors, including hafiz Seid Zenunović from Koraj (1875–1932).

The essential part of the paper is an analysis of the linguistic and stylistic characteristics of Zenunović's mevlud, written in 1929 in Arabic script, published by the Islamic Shareholder Printing House in Sarajevo, and contrasting the content and language of this edition with some of its later editions prepared in Latin script.

Observing the Mevlud text of Hafiz Zenunović in the context of the time of its creation, we confirm that he had an exquisite feeling for his language, that he had a pronounced lyrical sensibility. Some deviations from the standard language are only partially the result of the influence of the colloquial speech of the area where the author lived, and are more for the purpose of the text's stylogenicity, i.e. its metrics.

Key words: Bosnian language, language, Mevlud, program, Mevlud song, Mevlud collections, literary genre, Arabic, Latin, style (geneity), metric

UDK broj je: 821.511.141-93-31

Originalni naučni rad / Original scientific paper

Mevlida Đuvić i Alma Denić-Grabić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

ODRASTI U MOLNAROVOM ROMANU *JUNACI PAVLOVE ULICE*

Sažetak

Rad se bavi čitanjem klasika svjetske književnosti za djecu, Molnarovog romana *Junaci Pavlove ulice* (1906), analizom i interpretacijom značenja reprezentiranih u simboličkom konstruktu djetinjstva. Razumijevanje ovog djela vođeno je namjerom da se propitaju čitalačke pozicije i mogućnosti, raslojene u iskustvima dječijeg i odraslog čitatelja. Na tragu teorijskih postavki o ambivalentnosti teksta u književnosti za djecu (Shavit, Nodelman) propituju se oblici udvajanja u sistemu narativnog posredovanja romaneskne priče. Specifičnosti pripovijedanja, priča djetinjstva, njen junak i prostor kojim se kreće nameću se kao instance zahvalne za ovu analizu. Kontekst objavljivanja romana (1906), turbulentni trenutak smjene društvenih paradigmi i nagovještaji Velikog rata, kao i predodžba djetinjstva u tragičnim okosnicama gubitka i žrtve, okvir je unutar kojeg se traga za značenjskim implikacijama ovog teksta.

Ključne riječi: književnost za djecu, implicitni čitatelj, ambivalentnost, djetinjstvo, etika

Čitanje prepoznatljivog štiva lektire djetinjstva, Molnarovog romana *Junaci Pavlove ulice*, počinje u času kada se (više) ne uživa privilegija „naivnog“ uživljanja u privlačni svijet avanture djetinjstva. Ranije usvojene čitalačke vizure uzmiču pred izazovima koje književnost za djecu postavlja pred (sada) odrasle čitaoce (čitateljke). Kako, onda, čitati kada se više ne možete pohvaliti mogućnošću infantilne i neposredne sposobnosti uživljanja u tekst i njegovu priču? Kako se riješiti nelagodnog osjećaja da ste poput jednog od junaka ove priče, Feri Ača, uljez u tuđem prostoru slobode, da kradete lijepu priču djetinjstva i poričete, u konačnici, i vlastiti prostor jednom osvojene slobode? Preostaje pomisao ili opravdanje da je tekst, pričajući priču djetinjstva, kreirajući simbolički prostor borbe za priznanje, zapravo implicirao i svog odraslog čitatelja, onog koji će razumjeti potencijal priče u višestrukosti njenih povijesnih, društvenih i kulturnih uslovljenosti.

Od samih početaka svog nastanka književnost za djecu zapravo je određena svijetom odraslih u kojem, u konačnici, i stječe svoja značenja. Premda u svojim najboljim i najreprezentativnijim primjerima dijete prepoznaje i opisuje u autentičnom ambijentu igre, nestašluka, naivnosti i nevinosti, u ludističkim zapletima zabave i avanture, te očuđujućim prostorima mašte, sna i fantazije (*Petar Pan*, *Mali princ*, *Alisa u zemlji čudesa* i dr.), književnost za djecu ne može se posmatrati izolirano, izvan sustava povijesnog, kulturnog ili pedagoško-odgojnog proizvođenja normi djetinjstva. Naprotiv, dio je šire povijesti koja je stvorila najmanje dvije značajne institucije „novi sustav obrazovanja, školski sustav i novu čitateljsku publiku koja je proizvela neviđeno tržište dječjih knjiga¹“ (Shavit 1986: 4, prevod autorica). Kontekst „odraslosti“ oduvijek je, pa i danas, odlučivao o modelima, sadržajima i temama u književnosti koja se obraća djetetu, štaviše, odrasli su (p)ostajali svojevrсни „čuvari ulaza u dječju književnost“ (Hameršak, Zima 2015: 110). Prešavši dug put prilagodbe u tom pogledu, danas se u izboru tema i načinima njihovog oblikovanja, utjecajima koje postiže, u najboljim primjerima vlastite originalnosti, književnost za djecu ne izdvaja iz tokova savremenosti kojoj pripada. Novija povijest književnosti za djecu svom predmetu pristupa kao „mjestu pregovora i zagovora, a ne tek odraza neovisno o njemu skovanih vrijednosti, ideja i vizija djetinjstva“ (Hameršak 2011: 35). U višestrukom suočenju sa simboličkim praksama, sveprožimajućim diskursima imenovanja i označavanja, čitajući tekst nastao ili prisvojen u

1 „When the development of the notion of the child is examined, one can consistently discern how around the beginning of the seventeenth century (in some cases earlier, in some later), a totally new understanding of „childhood” developed, which consistently created two new cultural institutions: a new system of education, the school system, and a new readership that produced an unprecedented market for children’s books.“ (Shavit 1986:4)

tradiciji književnosti za djecu, ne ostajemo vezani samo za djetinjstvo „već se predodžbe djetinjstva prepoznaju relevantnima i izvan svojeg užeg predmetnog djelovanja, kao dio širih društvenih procesa i fenomena poput stvaranja nacije, građanskog društva, potrošačke kulture i dr.“ (Hameršak, Zima 2015: 49). Rečeno nas vraća na teorijske postavke koje književni tekst općenito dovode u vezu s činjenicom da je on, bez obzira na tradiciju, žanr ili korpus kojem pripada, uvijek obilježen tragovima konteksta u kojem nastaje². Različiti „izvanknjiževni poticaji: industrijska revolucija, emancipacija žena, novo shvaćanje djeteta“ (Majhut 2005: 38) stvorili su temelje za artikulaciju i afirmaciju književnosti za djecu. Treba imati na umu činjenicu da ni autori književnosti za djecu „ne žive u zrakopraznom prostoru i na njih utiče atmosfera u kojoj žive, duh epohe i to se osjeća u njihovim djelima“ (Majhut 2005: 39). Samim tim, zahtjevi koji se pred njih postavljaju, a koji se primarno odnose na nužnost približavanja djetetu, nisu nimalo jednostavni, jer dok se nastoji svidjeti svom implicitnom čitatelju – djetetu, autor djeluje u institucionaliziranom okviru književnog proizvođenja kojim upravljaju odrasli. Zohar Shavit uočava taj „hod po žici“ u književnosti za djecu, odnosno njeno balansiranje između potrebe čitatelja koji jeste „službeni primatelj (dijete)“, ali i obaveze da se svidi onom koji „odlučuje o karakteru njegove kulture (odrasli)“ (Shavit 1986: 179, prevod autorica). Istovremeno, tekstovi funkcioniraju u različitim poljima kulturne proizvodnje, odnosno u dva različita literarna sistema: književnosti za djecu i kanonu odrasle književnosti. U takvom pozicioniranju, „za razliku od drugih tekstova koji pretpostavljaju jednog implicitnog čitatelja i jednu (iako fleksibilnu) idealnu realizaciju teksta, ambivalentni tekst ima dva implicitna čitatelja: pseudoadresata i stvarnog“ (Shavit 1986: 70, prevod autorica). Iz toga slijedi zaključak: „Dijete zvanični čitalac teksta, nije zamišljeno da ga u potpunosti razumije i mnogo više služi kao izgovor za postojanje teksta nego kao njegov stvarni primalac³.“ (Shavit 1986: 71, prevod autorica)

Čitatelj se danas našao u otvorenom prostoru višestrukih suočenja s književnim djelima koja prestaju biti „samo predmeti na policama“, već „procesi pridavanja značenja, koji se ostvaruju tek praksom čitanja“ (Eagleton

2 Pristupi književnom tekstu, sve učestalije, bave se odnosima između teorije i prakse, promišlja se o „formama djelovanja književnosti na njene (konkretno ili potencijalne) čitaoc“ (Buržinjska i Markovski 2009: 40). „Etičko politički zaokret, proizilazio je iz sve češće manifestovanih uvjerenja istraživača književnosti u nemogućnost razdvajanja književnog teksta i interpretativne prakse.“ (Buržinjska, Markovski 33)

3 „In such a way, unlike other texts that assume a single implied reader and a single (though flexible) ideal realization of the text, the ambivalent text has two implied readers: a pseudo addressee and a real one. The child, the official reader of the text, is not meant to realize it fully and is much more an excuse for the text rather than its genuine addressee.“ (Shavit 1986: 71)

1987: 89). Stoga, početna zebnja da se zbog *odraslosti* možda kvari idealni okvir čitanja, zamišljen u odnosu između teksta i impliciranog čitatelja – djeteta, iščezava pri pomisli da svi, bez obzira na godine i iskustvo, u relaciji s tekstom – postajemo čitaoci. Biti čitalac u svemu tome, priznaje se, nije jednostavan niti jednoznačan posao, zapravo podrazumijeva „višeznačno, rastrgano iskustvo: između razumijevanja i ljubavi, između filologija i alegorije, između slobode i prisile, između pažljivosti prema drugom i zaokupljenosti sobom“ (Compagnon 2007: 190). Sve to automatski remeti „komfor“ razumijevanja i tumačenja teksta, otvarajući ga prema različitim akterima književne komunikacije, od autora do čitalaca te svih onih instanci koje se uključuju u procese nastanka teksta, uvjete njegove recepcije i potencijale njegovih tumačenja. Tako i zbunjujuće, ali poticajne ambivalentnosti u književnosti za djecu, iako su primarno povezane s nalogom njene namijenjenosti djetetu, naposljetku se i same pretapaju u širi okvir višestruke uslovljenosti njenog teksta i otvorenosti njegovog svijeta, uloženog u kontekste povijesti, društva i kulture.

U klasifikaciji tekstova kao formi primjerenih djetetu postoji cijeli niz kriterija koji zapravo predodređuju teme književnosti za djecu i njen odnos prema realnosti⁴. Kad je u pitanju konkretno roman za djecu, Crnković činjenicu da se u svijetu njegove priče kao junaci pojavljuju isključivo djeca – ističe presudnom u pogledu pripadanja romanesknog teksta ovoj književnosti (v. Crnković 1982). Pišući o realističkoj slici djetinjstva, on upravo *Junake Pavlove ulice* izdvaja kao reprezentativno štivo koje iskustva djetinjstva razvija u „sliku djece same i vremena u kojem žive“ (Crnković 1982: 131). Tematski usmjeren na odrastanje u prostoru evropske metropole početkom XX stoljeća, pričom koja se razvija u sižeu događanja vezanog za dječiju družinu, roman suštinski potvrđuje svojstva žanra. Međutim, smrt i gubitak u krajnjem ishodu fabuliranih događanja čine da se primarni narativni prostor naposljetku prestroji u novu, drugačiju strukturu smisla, dok se predodžba djetinjstva, suočena s iskustvom tragičnog gubitka, odjednom usložnjava. Dubravka Zima u svojoj studiji o povijesti dječijeg lika u romanu za djecu *Kraći ljudi* (2011) bavi se predodžbama djeteta, a koje se, između ostalog, dovode u vezu s činjenicama da se dječijem liku „u različitim vremenskim razdobljima i različitim ideološkim konstelacijama pridaju izvjesne podudarne karakteristike: na dječji se lik u dječjem romanu projiciraju utopijske težnje određene društvene zajednice“ (Zima 2011: 8). Iako je objavljen 1906. godine, dakle na pragu XX stoljeća,

4 Djeca kao junaci, avanturizam, igra u središtu priče, uz to jasnoća – kriteriji su koje Zalar (1983) navodi kao obilježja romana za djecu, dok će se Majhut pozabaviti kategorijom implicitnog čitatelja (2005).

roman *Junaci Pavlove ulice* zadesila je ista sudbina, i u njemu su likovi djece nosioci „zastupničkih“ uloga, karakterom bliži odraslom čovjeku. U svjetlu takvog ishoda priča o dječacima iz Pavlove ulice prestaje biti samo priča o djetinjstvu. Ono što je ispriopovijedano u fiktivnom modelu djetinjstva, što se u konačnici konfigurira kao događaj raspodijeljen između naivnosti dječije igre i realiteta borbe za dominaciju i moć – otvara nove i drugačije perspektive u razumijevanju narativizirane realnosti, a i konteksta koji su je predodredili kao baš takvu sliku djetinjstva. Kreirajući prostore djetinjstva, književnost za djecu, dakle i sama različitim simbolizacijama ulazi u polje reprodukcije znanja o djetetu i djetinjstvu, a zapravo i o društvu čiji su djeca dio. U konačnici, u (ponovljenom) čitanju Molnarovog romana, tekstu prilazimo upravo u kontekstu njegove proizvodnosti i proizvedenosti. Teorijsko propitivanje romana za djecu postaje zapravo interpretativni čin dekodiranja i razumijevanja retoričkih strategija pripovijedanja, organiziranja priče i posredovanja smisla. U krugu susretanja i prožimanja konteksta i teksta, poetičkih i etičkih komponenata tog simboličkog uobličavanja svijeta priče i našeg smještanja u taj okvir – razumijevamo ovo kanonsko djelo svjetske književnosti za djecu.

Vrijeme objavljivanja romana *Junaci Pavlove ulice* (1906) podrazumijeva kontekste *belle époque*, burnog stoljeća industrijskih i tehnoloških noviteta, ekonomskog progresa i umjetničke avangarde, odnosno *velikih očekivanja* koje je modernitet najavom progresa i emancipacije unio u novo stoljeće. Nekoliko godina kasnije, međutim, Evropa će se suočiti sa tragedijom dva svjetska rata, od koji je onaj prvi, Veliki rat, bio razorniji i pogubniji za iskustvo običnog malog čovjeka i njegova uvjerenja da živi eru ekonomskog, socijalnog i kulturnog prosperiteta. Na političkom planu dalo se naslutiti da stvari ne idu u najboljem smjeru. Nezaokružene povijesti, nedovršeni planovi, otvorene priče o teritorijama i imperijalne prekompozicije, došli su po svoje⁵. U Molnarevom romanu to iskustvo “tjeskobe” zazvučalo je ovako:

5 Podjela svijeta s kraja XIX i početka XX stoljeća, kako navodi Hobsbawm, bila je izvedena u potezu razdvajanja na „snažne i slabe ‘napredne i nazadne’ (...) između 1876. i 1915. oko četvrtina kopna Zemaljske kugle je raspodijeljena i preraspodijeljena između šest zemalja u vidu kolonija“ (Hobsbaum 2019: 76) Istovremeno, tokom 90-ih godina XIX vijeka riječ imperijalizam postaje sastavni dio političkog rječnika, dobivši također i „ekonomsku dimenziju koju, kao koncept, od tada nikad nije izgubila“ (Hobsbaum 77). Usporedimo li ovaj povijesni svijet s konstruktom djetinjstva i odnosima koji vladaju u romanu *Junaci Pavlove ulice*, nalazimo da se realitet s početka XX stoljeća, surovi konteksti odvijanja dva svjetska rata i buđenje imperijalnih politika – presavijaju u romanesknu relanost te se u kodovima igre pojavljuju isti sistemi borbe za dominaciju i moć, dok se relacije među dječacima zapliću u mreže uzajamnih konflikta i rivaliteta.

Grund... Vi lijepa, zdrava djeco ravnice, što treba samo jednom da koraknete pa da već budete vani na beskrajnoj ravnici pod modrim plaštom, što ga zovu nebom, vi čije su oči navikle na velike prostore, na gledanje u daljinu, vi, koji ne živite pritiješnjeni među velikim kućama, vi ne znate što za velegradsko dijete znači jedno prazno gradilište. Ono je peštanskom djetetu ravnica, poljana, livada. Ono za njega znači beskrajnost i slobodu. (...) Pa zar je trebalo sjajnije mjesto od ovog za igru. Nama, gradskim dječacima bogme nije trebalo. (Molnar 2017: 16–18, istakle autorice)

Nismo slučajno ovo čitanje počeli s dispozicijom pripovijedanja, odnosno „proizvođenja“ čitaoca u književnosti za djecu, jer je dijete kao njen implicirani čitatelj ona konstanta od koje se uvijek polazi. No, to ne znači da se u praksi kontekstualnog proizvođenja i posredovanja tekst ne oslanja i na iskustva odraslog čitatelja, o čemu se već raspravljalo. Predispoziciju implicitnog čitatelja u književnosti za djecu u svakom pogledu treba imati na umu, ali je ne treba uzeti kao reducirajući faktor. Kao što rekosmo, ona dodatno angažira u činu pisanja, jer autor mora osmisliti sadržaje i kompozicije zanimljive svojoj publici⁶, ali svijest o toj primarnosti ne bi trebala umanjiti potencijal drugih i drugačijih implikacija u pogledu teksta i njegovog čitatelja.

Čitatelj se u svijet književnog teksta, sudimo li prema Iserovom viđenju, integrira kao „komunikacijski partner implicitnog autora“ (v. Biti 1997: 44). Kako se u književnosti za djecu ostvaruje to partnerstvo kad u jednom kraju nastanka i oblikovanja teksta podrazumijeva odraslu osobu, a u drugom kraju recepcije i razumijevanja teksta treba dijete? Može li se uopšte realizirati bez udvajanja pozicija implicitnog čitatelja? U konkretnom slučaju romana pred nama „saučesništva naratora s implicitno prisutnim sagovornikom“ (Ruse 1999: 414), odvija se u posredovanju naratera⁷ (*djeca ravnice*). Naime, kada pripovjedač napusti početnu ekstradijegetsku razinu pripovijedanja, obrativši se glasom implicitnog autora *djeci ravnice* (*Vi lijepa, zdrava djeco ravnice*) on

6 Objašnjavajući ključne pojmove strukturiranja teksta, u studiji posvećenoj hrvatskom romanu za djecu, Majhut se posebno osvrće na kategoriju čitatelja. Ukazujući na razliku stvaranja spram sveprožimajućeg iskustva odraslosti, napominje da autor u književnosti za djecu „mora govoriti kroz kodove bliske čitatelju“ (Majhut 2005: 51) tj., mora proizvesti svoga dječijeg čitatelja, predvidjeti potencijalne odgovore, predodžbe, reakcije. Poznavanje njegovih mogućnosti i ograničenja garantira održivost priče djetinjstva (v. Majhut 2005: 72).

7 Instanca naratera, kako navodi Chatman, služi kao „sredstvo pomoću kojeg implicitni autor obavještava stvarnog čitatelja kako se ima ponašati kao implicitni čitatelj“ (cit. prema Majhut 2005: 92). Uloga „djece ravnice“ (naratera) odgovara funkciji koju ističe Chatman, jer djeca su denotacijska instanca koja treba sažeti izvjesna iskustva, aluzijama na širinu i nesputanost pokrenuti izvjesne predodžbe: *Vi lijepa, zdrava djeco ravnice (...) vi ne znate što za velegradsko dijete znači jedno prazno gradilište* (Molnar 2017: 17).

zapravo čitaoca iz ekspozicije upoznavanja sa svijetom jedne družine i njenim akterima, premješta u hipotetički okvir zamisli o nesputanom djetinjstvu. Dovedene u vezu s paralelnom, mada oprečnom, slikom tjeskobe i skučenosti velegradskog života – aluzije o nesputanosti i slobodi zapravo osiguravaju transfer spoznaja o univerzalnosti i neupitnosti potrebe za slobodom. Implicitni čitatelj je na taj način pripremljen za kontekste priče o plemenitosti i neupitnosti borbe za slobodu i kada se implicitni autor u nastavku oglasi kao jedan od velegradskih dječaka (*Nešto ljepše, nešto indijanskije **mi nismo** mogli da zamislimo* – Molnar 18, istakle autorice), njihovo partnerstvo se realizira u empatičnom saučesništvu prema velegradskim dječacima koji žive u tjeskobi. Međutim, pripovjedač ne pravi razliku među skupinama dječaka, jer naspram zamišljenog okvira slobode imenuje iskustvo „velegradskih dječaka“, i sam, glasom empatičnog saučesništva, involviran u tu „zbirnu“ razinu neslobode i skučenosti. Navedeno, samo jedno čini relevantnim, a to je da su dječaci i jedne i druge skupine podjednako neslobodni u svojoj potčinjenosti zakonima odraslih. Internaliziravši ih kao vlastite okvire djelovanja i vlastita pravila ponašanja, oni su te sisteme dominacije nastavili provoditi jedni nad drugima. Nije, stoga, slučajno što ih implicitni autor ne odjeljuje u iskustvu skučenosti i tjeskobe, jer sloboda nije samo pitanje doslovnog posjedovanja prostora, već blagostanje života u nesputanosti. Događaji se tako vezuju za cjeloviti prostor djetinjstva u kojem su obje skupine dječaka, bez obzira na razlike među njima, povezane okvirom (odsutne) slobode, pod čijim se obolom neprikosnovenog ideala odvijaju događaji, konfiguriraju zapleti i vrednuje činjenje.

Ovakvim pripovjednim instalacijama zapravo se markira priželjkivani prostor slobode, ali on još ne postoji, njega do kraja priče treba prepoznati i imenovati⁸. Međutim, upitno je hoće li naivni čitalac, u svom infantilnom iskustvu razumjeti one druge poticaje projicirane instancom naratera, kada se sloboda iz hipotetičkog okvira ideala premjesti u prostor priče i podvrgne narativnoj konfiguraciji. Bio bi to istovjetan sklop pretpostavki koji se u književnosti općenito vezuje za intencije autora da izvjesnim formulacijskim shemama osigura publiku dovoljno pronicljivu da jamči konzistentnost čitanja (Rabinowitz)⁹. Nije li to pravljenje identifikacijske razine u kojoj će priča o

8 Imenovanje nosi teret etičke procjene, i ono nikada nije izravno, već na događaju i narativnom posredovanju zasnovan put prepoznavanja dobra. Dešava se samo ako su „proširenje praktičnog polja i anticipacija etičkih obzira sadržani u samoj strukturi čina priča“ (Riker 2004: 122). Imenovanje je, veli Kordić, „kako god je shvaćeno, etički čin“. (Kordić 2011: 63) „Etički momenat se, prema tome, zajedno s estetskim, nalazi u imenovanju kao događaju“ (Kordić 62).

9 Tumačeći implicitnog čitatelja Peter Rabinowitz uvodi pojam „autorske publike“, podrazumijevajući u toj sintagmi „pristupanje određenoj društveno/interpretativoj zajednici“, odnosno poziv da se

djetinjstvu biti primana u kodu implicitnog čitaoca i iskustva njemu primjerenog, a u kojoj će istinsku katarzu zapravo doživjeti odrasli čitalac, onaj koji je kadar pojmiti da priča o stradanju djeteta zapravo „pročišćava“ spoznaju o karakteru svijeta u kojem djeca odrastaju. Ne možemo a da u traganju za „orijentir“ čitanja ne uzmemo u obzir činjenicu da se autorska publika diferenciranjem nivoa pripovijedanja između implicitnog autora, naratera, ekstradijegetskog kazivanja zapravo premješta unutar jedne te iste predisponiranosti a koju predstavlja idealizirani okvir slobode. To je zapravo ono *pravo mjesto* ili *orijentir* čitanja o kojima govori Rabinowitz. Načini povezivanja pozicija pripovijedanja i fokusa njime iniciranih, postaju zapravo važni za razumijevanje onoga što ovaj tekst „želi“ da vidimo. Ima li autor moć nad svojom (autorskom) publikom? Moglo bi se reći da ima, ali samo u smislu konvencionaliziranih uporišta za razumijevanje teksta, različitih predfiguirajućih činilaca vezanih za kontekste nastanka, ispunjenja žanrovskih konvencija i sl., a koje tekst vremenom prevazilazi. Književno djelo, kako navodi Copmagnon „živi svojim životom“ (2007: 91) izmiče „svojem izvornom kontekstu“ (Compagnon 2007: 92) i znači „nešto novo u svakom vremenu“ (Compagnon 2007: 95). Tako i u tekstu ovog romana na presjecima narativnih intervencija, u zasebnim činovima koji izmiču kontroliranoj naraciji o slobodi, niče drugačiji *logos* priče i priziva drugačiju *inteligibilnost* čitanja. Zapravo, diskontinuiteti i kontingencije koji slijede primarni zaplet odbrane gradilišta, unose u narativni prostor Molnarovog romana dvojbe koje nas kao čitaoc primoravaju da se svijetom romana za djecu krećemo raspolučeni između želje da priču čitamo uživljeni u naivni svijet djetinjstva, ali istodobno permanentno uznemireni nagovještajima koji se obznanjaju s mjesta koje gospodari predodžbama djetinjstva, a to je ipak svijet natkriven sjenom odraslog čovjeka¹⁰. Pod tim okvirom prepoznavanja i imenovanja subalternih ambijenata, mjesta djelovanja i partija pripovijedanja,

čita na poseban “društveno konstituirani način što ga dijele autor ili autorica i njegovi ili njezini očekivani čitatelji (cit. prema Majhut, 2005: 62)”. Čitanje u kodu autorske publike zapravo „priznaje“ da postoje izvjesna konvencionalna ograničenja unutra kojih moramo čitati književne tekstove. Pristaje se na čitanje značenja intendiranog autorskim glasom, ali prvenstveno radi toga da se „za početak, nađe na pravom mjestu“ (Rabinowitz 1988: 276), odnosno da mjesto očitovanja posluži „kao orijentir (mada ne nužno kao krajnje odredište)“ – Rabinowitz 1988: 283“.

- 10 Perry Nodelman u svojoj knjizi *The Hidden Adult. Defining Children's Literature* istražuje upravo taj aspekt odraslosti koja neizravno ali neizbježno sjenči tekst dječije književnosti te navodi: „Nesvjesno teksta dječije književnosti odrasla je svijest koja čini njegovu dječiju prirodu smislenom i razumljivom, pa se dječija književnost može razumjeti kao jednostavna književnost koja komunicira putem referenci na složen repertoar neizgovorenog, ali impliciranog odraslog znanja.“ (Nodelman 2008: 206, prevod autorica)

(The unconscious of a text of children's literature is the adult consciousness that makes its childlikeness meaningful and comprehensible, so children's literature can be understood as simple

usmjereni fokus pretpostavljenog djetinjeg iskustva gubi snagu u označavanju bezazlenosti dječije igre. Intervencije koje dopiru iz domena implicitnog autora, komentari, aluzije, pa naposljetku i projekcija naratera – drže nas „budnim“ upravo u kompetencijama odraslog čitatelja. Perry Nodelman smatra da je jednostavnost tekstova namijenjenih djetetu „samo pola istine o njima“ (Nodelman 2008: 206, prevod autorica), jer iako sublimira, ta jednostavna površina „ipak uspijeva implicirati prisustvo nečega što nije jednostavno“¹¹ (Nodelman 2008: 206 prevod autorica).

Ricoeur kada govori o odnosu između priče i fikcije, odnosno mogućnosti primjene fikcije na život, i sam se dotiče dvosmislenosti pozicije autora. Međutim Ricoeur smatra da tu dvosmislenost treba zadržati, jer sve te pozicije unutar kojih se oglašava pripovijedanje doprinose „bogatstvu samog pojma moći djelanja“ (Riker 2004: 169). S druge strane, dok rekonstruiramo priču jednog života sebe činimo koautorom, s obzirom na to da nam narativno jedinstvo jednog života, kao sinteza fikcije i stvarnosti, omogućava sagledavanje cjelovitosti jednog iskustva. Umjetnost pričanja, davno prepoznata kao način razumijevanja i samorazumijevanja, kako napominje Ricoeur, smješta se u sami vrh hijerarhije praksisa (usp. Riker, 172) i zaključuje „U tom pogledu je moguće govoriti o etičkoj imaginaciji koja se hrani narativnom imaginacijom“ (Riker 172)¹². Reprezentativnost teksta i „pažljivost“ nad kontekstom teksta posebno je izražena kada se ima u vidu da je u pitanju omiljeni imaginarij djetinjstva i kanonski tekst svjetske književnosti za djecu. Naposljetku ono što se kroz konfiguraciju zapleta i u dijalektici lika i njegovog karaktera obrazuje kao narativni sklop jedne historije života, razumijevamo motivirani svojevrsnim imaginiranjem *dobra* koje tekst potiče. Implicitni autor se, naprimjer, najčešće obznanjuje u dimenziji upravljanja prostorom slobode, koja se naposljetku odmiče od prvobitne zamisli doslovnog posjedovanja prostora (grund), i figurira kao promišljeno, odgovorno i savjesno djelovanje u borbi za dostojanstvo i integritet života (Nemeček). Ne smijemo, u tom kontekstu, prenebregnuti „odnose moći u koje ulaze junak, implicitni čitatelj i okolina“ (Majhut 2005:

literature that communicates by means of reference to a complex repertoire of unspoken but implied adult knowledge. – Nodelman, 2008: 206)

11 „The simple surface sublimates – hides but still manages to imply the presence of – something less simple.“ (Nodelman, 2008: 206)

12 Kao svojevrsna „laboratorija za misaone eksperimente“ (Riker 2004: 166), literatura omogućava i vrednovanje naših djelovanja u svijetu u kojem živimo „jer u irealnom krugu fikcije mi neprestano istražujemo nove načine vrednovanja djelovanja i likova“ (Riker 2004: 171). Pri tome, vrednovanja i eksperimenti koji se provode „u velikoj laboratoriji imaginarnog“ reći će Ricoeur, vode se istovremeno „u carstvu dobrog ili zlog“ (Riker 2004: 171).

100), kako bismo u konačnici razumjeli krajnji cilj ove zanimljive konfiguracije proizvođenja priče.

Mada se priča o djetinjstvu ovdje postavlja u model dječije družine, i mada je načelno ona „uvijek uklopljena u stvarnost u kojoj vladaju odrasli“ (Majhut 2005: 123), u Molnarovom romanu odnosi između djetinjstva i svijeta odraslih dosta su kompleksniji. Dječiji svijet i svijet odraslih dotiču se, ali ne prožimaju. Uzmimo za primjer lik „odraslosti“ u ovom romanu. On je u svim primjerima produkt „mjesta“ koje nadzire djetinjstvo, podvodi ga pod podjednako krutu i isključivu normu koju su dječaci preuzeli i inkorporirali u svojim odnosima. Međutim, lik odraslog čovjeka zadire u taj prostor na način da ga kontrolira, kao izvanjska mjera stvari predodređuje iskustva, predstave i mogućnosti djetinjstva. Profesor Rac, naprimjer, brani dječacima da se udružuju, raspušta njihovo udruženje i taj njegov postupak primjer je kontrole nad dječacima. Halvadžija od kojeg djeca kupuju slatkiše u odnosu prema djeci pokazuje manire beskrupulozne, kalkulantske prirode novog, kapitalističkog poretka u zamahu. Gerebov otac, tragajući za istinom u vezi s izdajom njegovog sina primjer je samodostatnog i otuđenog odraslog čovjeka, roditelja koji odnos prema djetetu svodi na disciplinirajući oblik brige za vlastitu čast i ugled. Dijete je u odnosu drugih odraslih osoba biće nad kojim se provodi kontrola i preko čijeg života se prelamaju političke, društvene i ekonomsko-socijalne asimetrije u prostoru modernog poretka.

Simbolički obrazac igre vezane za prostor koji se organizira i brani, zapravo reproducira one vrijednosti koje pripadaju praksi upravljanja i vladanja, a što možemo razumjeti kao proširenje priče na referentno polje povijesnog poretka koji na razmeđu XIX i XX stoljeća doživljava tragični rasplet ekspanzivnih, prisvajačkih politika. Na samom početku priče, primjer možemo naći u odnosu dječaka i halvadžije, slastičara „Talijana“ koji podiže cijene omiljenih slatkiša i izaziva revolt malih mušterija. Potom će u omraženom „einstandu“, koji braća Pastor provode nad mlađim dječacima, realnost prisvajanja i otimanja u manifestaciji sile i moći, dobiti relevantan primjer.

Ova ružna njemačka riječ znači da je jači dječak proglasio gumbe svojim ratnim plijenom i da će protiv onoga tko bi se usudio protiviti se upotrijebiti silu. „Einstand“ znači, dakle, i objavu rata. U isto vrijeme ta riječ je i kratko ali jasno obilježje opasnog stanja, nasilja, prava pesnice i vladavine jačega. (Molnar, 2017: 13)

Istinu o posvajanju hegemonije naravi svijeta u kojem djeca odrastaju, posvjedočit će opservacija jednog od braće Pastor, najizrazitijih predstavnika

onih koji su jači, kako reče Gereb, „sve sama bogata djeca“ (Molnar 68), koja vjeruju da imaju pravo na još jedan posjed: *Nama treba mjesto za loptanje i punktum!* (Molnar 45). Iza tih riječi slijedi komentar pripovjedača (implicitnog autora), zapravo ironijsko sažimanju gledišta dječaka spremnih na osvajački pohod, a u kojem se ujedno razvidi banalna logika nasilnog mehanizma moći, ali i njena internalizacija u ponašanju dječaka.

Eto, oni su odlučili da pokrenu rat iz istih onih razloga iz kojih i pravi vojnici imaju običaj da ratuju. Carskoj Rusiji trebalo je more pa je zato ratovala s Japancima. Crvenim košuljama trebalo je mjesto za loptanje, i pošto drukčije nije moglo, trebalo ga je zadobiti putem rata. (Molnar 2017: 45)

Nadalje, okolina kojom se dječaci kreću također otkriva silnice ekspanzivnog poretka koji ovaj put u ekonomsko-kapitalističkim progresijama narušava podloge stabilnog djetinjstva. Još jedan komentar u diskursu implicitnog autora posebno pridonosi toj procjeni, jer u realitet romaneskne priče „uvodi“ izvanjsku perspektivu povijesno-društvene zbilje političkih podjela i kulturnih jazova.

*Halvadžija je naime bestidno podigao cijene svojim produktima“ (...) Poznavaoci onih zakona koji vladaju u trgovini znaju da cijene i onda skaču ako se posao obavlja uz neke opasnosti. Tako su na primjer (sic!) skupi oni azijski čajevi što ih karavane prenose kroz krajeve nastanjene razbojnicima. **Tu opasnost treba da platimo mi, zapadnoevropski ljudi.*** (Molnar 2017: 8–9, istakle autorice)

Komentar koji ne skriva zazor prema pojavama stranog i različitog u svijetu *zapadnoevropskih ljudi* i *einstand* kao mizanscena nasilja, upućuju na poredak u kojem dominacija i prestiž upravljaju odnosima između ljudi, stvarajući kulturalne i socijalno-klasne jazove. Ovo „mi“ u diskursu pripovjedača oznaka je integriranja unutar zajedništva u izolaciji i odijeljenosti. Čak i kada dječaci pokazuju plemenite emocije ljubavi prema svom „grundu“, kada poduzimaju strategije odbrane jedinog prostora njihove slobode, taj oplemenjeni vid odnosa prema zajednici, prošiven je simboličkim okvirom žrtvovanja u ime viših aspiracija odbrane svog svijeta zajedništva:

Pogledali su unaokolo na lijepo veliko gradilište i na naslage drva koje je obasjavalo popodnevno proljetno sunce. Vidjelo im se na očima da vole ovaj mali komad zemlje i da bi bili u stanju za nj i da se bore, ako zatreba. To je bila jedna vrsta patriotizma.

Oni su vikali: „živio grund“, tako, kao da viču „živjela domovina“. Oči su im se sjale, a srca su im bila puna. (Molnar 29)

Takvim inscenacijama dječija igra se podiže na nivo djelovanja u ime viših, neprikosnovenih ideala domoljublja (*ako ustreba i životom svojim obranit ćemo našu zemlju!* – Molnar 84). sloboda se vezuje za drastičan izbor žrtvovanja (*Našoj zemlji prijeti pogibao / Te ako ne budemo hrabri možemo je sasvim izgubiti!* – Molnar 2017: 84). Čitatelj će unutar te nužnosti konceptualizirati značaj slobode i bezrezervno „opravdati“ spremnost da se komadić zemlje brani ako treba i životom. No, kako tu formu žrtvovanja „u ime slobode“ može razumjeti čitalac nedostatnog, infantilnog iskustva? Kakav je to svijet djetinjstva nad kojim stoji imperativ: „Neka svako vrši svoju dužnost!“ (Molnar 2017: 84).

Vrednujući atribucije fizičke snage i karakterne čvrstine i uvježbavajući uloge snažnih muškaraca i čestitih časnika, dječaci zapravo oponašaju svijet u kojem odrastaju¹³. Drugim riječima, djetinjstvo koje se igra rata, i u toj praksi igre vjerodostojno oponaša strukturu moći, uspostavlja krutu disciplinu – nije ništa drugo već replika svijeta odraslih. Vođa Boka, kao i vođa crvenokošuljaša, Feri Ač, primjeri su idealiziranog „muškog držanja“. U Boki drugi dječaci prepoznaju „divan primjer muškosti o kakvom se čak ni na latinskom satu nije moglo čuti“, a dodajmo da je „latinski sat bio sav ispunjen ‘rimskim karakterima’“ (Molnar 24). Desi li se da se dječaci Pavlove ulice ili dječaci botaničkog vrta rasprše u svojim nestašlucima – sjena vođe vraća ih na pravi put. U liku vođe, i jednom i drugom, posreduju se ideali koje dječaci preuzimaju iz svijeta u kojem odrastaju. Mogao bi se takav narativni postupak obrazovanja lika povezati s onim što je Dubravka Zima, pišući o hrvatskom romanu XIX stoljeća, označila kao „tretman bića bez identiteta“, jer u prikazima djetinjstva „odrastanjem se ne stječe identitet, nego se usavršavaju funkcije“ (Zima 2011: 23). U ovom romanu, također, likovi su manje-više obrazovani prema karakteristikama odraslih ljudi. Svijet kojim se kreću je ozbiljan, strog i pun „čvrstih“ karaktera i krutih pravila. Takav je i njihov predsjednik, Boka, „ozbiljan čovjek, a ne dijete“ (Molnar 98).

Jednom riječju, izgledalo je da je Boka pametan dječak i on je otpočeo svoju karijeru kao čovjek koji će, ako se u životu i ne popne vrlo visoko – ipak ostati pošten čovjek i znati čvrsto da stoji na svome mjestu. (Molnar 2017: 12)

13 Majhut, promišljajući o odnosu odraslih i dječije družbe primjećuje da iako se svijet doživljava iz perspektive djeteta „nemoguće je zaobići odrasle i njihovo stajalište jer ono je izraz realiteta“ (Majhut 2005: 123).

U osnovi, dječaci u Molnarovom romanu nose teret odraslosti i čine se skrojenim prema idealnim mjerama reprezentacije karaktera hegemonije muškosti. Međutim, kada dječaci u fingiranom okviru igre počnu preuzimati i internalizirati zakone svijeta koji oponašaju, odnosi među njima dobijaju stvaran i nimalo bezazlen oblik provođenja dominacije nad slabijim i nemoćnim. Jedini lik koji u tom prostoru reprezentira iskustvo djetinjstva jeste Nemeček, koji je „za svakog bio zrak“, koji nije „bio faktor“ (Molnar 13), na kojeg se niko nije obazirao i kojeg je „baš to činilo pogodnim da bude žrtvom“ (Molnar 14). Kao jedini nosilac funkcije vojnika među dječacima, a koji to postaje samo zato što se njegova fizička krhkost nije uklopila u posvojeni obrazac moći, Nemeček je reprezent krhkosti samog djetinjstva u takvom svijetu. Premda je podjednako odlučan i nepokolebljiv u prihvatanju idealnog „muškog držanja“ kao i ostali članovi promaknuti u časna zvanja pukovnika, poručnika ili kapetana, sitna građa i krhko zdravlje će ga trajno vezati za položaj vojnika, stanje podređenosti i trpljenja, kako unutar družine tako i izvan nje (*Na cijelom gradilištu, kapetani i poručnici zapovijedali su jedinom vojniku, vježbali su tog jedinog vojnika, njega jedinog osuđivali na tvrđavski zatvor zbog različitih izgreda* – Molnar, 18).

Statična dispozicija prostora u svijetu romana preobražava se u dinamičnu osu djelovanja lika kada se svijet družine, destabiliziran činom Gerebove izdaje, načet nepovjerenjem, tajnama i nesporazumima, preusmjeri u „pobočna“ sjenčenja njenih mehanizama zajedništva. Fokus se u toj dispoziciji nastalih diskontinuiteta i proturječnosti ponajviše zadržava na Nemečku, jer je njegovo djelovanje, u odnosu prema zajednici i nastalom kontekstu borbe za prostor, kontrapunktirano Gerebovim izborima. Nemeček i Gereb likovi su markeri dva obrnuto proporcionalna puta borbe za priznanje. Potezi dvojice dječaka, svaki na svoj način, zasijecaju se u tkivo družine i otkrivaju dvije strane jedne te iste realnosti. Jednim upravlja nezadovoljena ambicija vladanja i on (Gereb) okreće leđa družini koja ne prepoznaje njegovu superiornost. Sve što čini drugi dječak (Nemeček) posljedica je želje da u družini bude prihvaćen kao jednako vrijedan član njenog svijeta zajedništva. Gerebovo istupanje iz družine simptom je onoga što se već na neki način zarinulo u njeno tkivo zajedništva u kojem se priznanje stječe supremacijom fizičke snage, što rađa rivalitet a družinu izlaže konfliktima i nesporazumima. Ako je u početku i izgledao kao prirodan, bogomdan ustroj veza i odnosa, jer „ima dječaka za koje je radost lijepo se pokoravati“, jer „Takvi su ljudi. I zato je na gradilištu bilo sasvim prirodno da je svatko bio oficir, a samo Nemeček običan vojnik.“ (Molnar 2017: 19), sistem upravljanja koji diferencira i izdvaja na kriteriju fizičke snage, vrlo brzo će

pokazati svoj mehanizam potčinjavanja i ponižavanja, samim tim reprodukcije sirove moći:

Molim gospodine kapetane, to ipak ne ide, da ja tu sam budem vojnik...od vremena kad smo osnovali naše društvo, svako je postao oficir, i samo ja sam još uvijek običan vojnik: meni svi zapovijedaju... i ja sve moram raditi... i...

(...) Svi su se smijali (...) Sa šmrkavcima se ne igramo. (Molnar: 27)

Ili,

Stariji Pastor je savio jako Nemečeku ruku i istrgao iz njegove male ruke crveno-zelenu zastavu. Boljelo je to savijanje ruke (78)

Feri Ač okrenuo se prema njemu i dao znak Pastorima.

– Ovaj je preslab. Njega se ne pristoji istući. Nego... okupat ćete ga malo. (79)

Kada govori o kapacitetu priče da konfiguracijom fabule unutar novih narativnih započinjanja poveže ono što je inače nepovezivo, recimo, kontinuitet i diskontinuitet – usaglasi proturječja i antinomije – i u konačnici pruži uvid u jedinstvenu historiju života – Ricoeur priči istovremeno dodjeljuje i moć da uravnoteži očekivanja svojih čitalaca (isp. Riker 2004) Konfiguracijom jedinstvenih temporaliteta, u primjerima cjelovitih historija djelovanja, narativ može ponuditi i satisfakciju čitaocu usmjerivši ga prema određenom *dobru*. Onaj lik koji će preuzeti inicijativu i u čijem će se djelovanju konfigurirati jedna nova historija priznanja jeste Nemeček. Neusklađenost djelovanja na putu borbe za zajednicu, a koja paradoksalno povezuju dva različita puta stjecanja priznanja (Nemeček i Gereb) – naposljetku će se premostiti u dimenziji usaglašavanja novog temporaliteta smisla. Bio bi to isti onaj proces koji u sudaru usklađene neusklađenosti Ricoeur opisuje kao sedimentiranje i inoviranje. Nemečeka vodi želja za priznanjem u jednakosti unutar zajednice, i on na tom putu nastoji potvrditi ideale časnog i čestitog djelovanja u odbrani slobode.

Lako je desetorici protiv jednoga. Ali ja ne marim. Mene možete i istući ako vam je volja. To da sam htio, ja ne bih morao da odem u vodu. Ali ja vam nisam prišao. Bolje je da me udavite u jezeru i da me pretučete i ubijete, ali ja bogme neću postati

izdajica, kao netko tko tamo stoji, eno... ondje. Ispružio je ruku i pokazao na Gereba kome je smijeh sada zastao u grlu. (Molnar 2017: 80)

Za razliku od Gereba koji je ponesen viškom želje za priznanjem, spreman na izdaju kako bi zadovoljio ambiciju vladanja, Nemeček bira sasvim drugi put, a njega motivira mikrozajednica koju u prijateljskom uvažavanju i uzajamnom priznanju grade on i Boka. U njihovom odnosu, istina izdvojenom u ekskluzivnosti dijeljenja tajne, predstavljena je ljepša strana i još nedosegnuta mogućnost prijateljske recipročnosti u odnosima unutar družine. Za razliku od drugih dječaka koji su odavali priznanje u supremaciji fizičke snage, preuzete iz sfere odraslih, Nemeček prepoznaje i prisvaja onaj model časnog djelovanja koji u odmjerivosti, mudrosti i pravednosti demonstrira Boka. Nemečkov i Bokin odnos oplemenjen je prijateljstvom. Dok drugi dječaci u Boki vide snažnog vođu, Nemeček vidi odmjerivog i pravednog dječaka. Samim tim, njegov okvir djelovanja demonstrira lični put procjene, izbora i posvećenosti, a što je, slijedimo li Ricoeura put afirmacije etičkih izbora počinjenih u ime pravednog svijeta jednakosti i uzajamnosti (v. Riker 2004: 177–188). Zajednici integriranoj u lojalnosti teritoriji i njenim zakonima vladanja – u figuriranju jedinstvene historije Nemečekovog djelovanja, priča pretpostavlja zajednicu povezanu u prijateljskoj uzajamnosti, u kojoj su „davanje i primanje uzajamno izjednačeni“ (Riker 197), a koja, dakle, osigurava jednakost i samim tim kreira pravedan sistem zajedništva. Nemečekova iscrpna borba ostaje primjer usamljenosti i nepriznatog nastojanja jer je podređena strategijama dokazivanja supremacije i moći. Njegove plemenite geste, primjeri brižnosti, kakav je onaj s Gerebovim ocem, ostaju bez odjeka, jer prepoznavanje i priznanje stiže kasno. Naime, dok se nastoji potvrditi u svijetu koji ga posredstvom fizičke konstitucije prepoznaje i identificira kao nedostojnog uvažavanja i priznanja – njegovo djelovanje, ma koliko bilo odvažno, hrabro i čestito uvijek reproducira istinu o poretku dominacije i moći koji unižava slabije od sebe. To su okolnosti koje pokazuju opscenu stranu stvarnosti u kojoj se ciljevi ne postižu na transparentnoj platformi snage i moralne čvrstine, već trgovinom, uhođenjem, izdajama i prodajom informacija. U nastojanju da se dokaže i stekne priznanje, Nemeček će istupiti na fragilan put izloženosti oblicima moći, kojim će ga podvrgnuti i jedna i druga skupina dječaka, i on će naposljetku, potčinjavan, ponižavan i iscrpljen, podleći stvarnoj fizičkoj slabosti. Posljednji trenuci njegovog života rezervirani su za još jednu intervenciju diverzificirajućeg fokusa pripovjedača, a koja u prvi plan Nemečekovog tragičnog skončanja istura činjenicu poniženja njegovog oca, krojača, kojeg bezočni činovnik, očekujući da mu se dovrši kaput,

odvlači od postelje umirućeg sina. Krhkost jednog djetinjstva i tragika dječijeg života upotpunjena je prizorom poniženog oca. Slika djetinjstva, ogoljena do prizora nepodnošljive grubosti čovjeka prema čovjeku, upućuje na nedostatak empatije u realitetu socijalno-klasnih jazova i kapitalističkih ekspanzija. Učinit će da ideali u ime kojih su dječaci djelovali i kovali svoje odnose, pa i lik vođe kao sinteza svih tih nastojanja – izgube ključni potporanj – predstavu o pobjedi i trijumfu. Tragično u predožbi djetinjstva je zapravo to što djeca nisu izabrala širinu i nespitanost zajedničke igre umjesto ekskluzivni prostor zajedništva – ali takva rješenja nije nudio svijet u kojem su odrastala.

Svi likovi u ovom romanu, svi mali vojnici koji opslužuju uloge svojih imaginarnih struktura moći, simuliranih odnosa upravljanja, između vojskovođa, pukovnika ili kapetana – svi oni koji kažnjavaju ili su kažnjeni, snažni i karakterni stabilni, ili pak plašljivi i fragilni u svom neiskustvu – svi su oni naposljetku žrtve poretka u koji su asimilirani u svojim slabim pozicijama neslobodne djece. U svijetu bitaka i vojnih strategija koje uspostavljaju svojom igrom, u odnosima koje stvaraju i pravilima koje slijede provodi se poredak u kojem djeca (bilo koja djeca) odrastaju i unutar čijih očekivanja preuzimaju simboličke mandate. Iako je roman lektira djetinjstva, pa će svojom pričom o družini nastojati zabaviti, svakako i poučiti svog mladog čitaoca, ipak na kraju pročitane priče, nakon stradanja favoriziranog lika Nemečeka, ostaje gorak ukus u ustima. Razumije li mali čitalac razloge i posljedice stradanja jednog djeteta ili mu jedino preostaje prihvatiti pomirljivu opservaciju završne rečenice koja slovi o tome da je takav zapravo život „čiji smo svi mi, nekad vedri, nekad žalosni, sluge i borci“ (Molnar 170). Možemo li pristati samo na to u priči koja nas uvijek uznemiri i pogodi nepravdom. Možemo li zatvoriti ovu knjigu uvijek iznova obeshrabreni Nemečekomovom smrću, kosnuti prizorom dječakā koje razapinje krivnja? Može li čitalac, bez obzira na razinu vlastitog iskustva ili usvojenih kompetencija izaći iz ove priče „pročišćen“ satisfakcijom pronalazjenja nekog novog smisla, koji će podmiriti potrebu za nekim *dobrom* na kraju? Ima li uopće svrhe djeci, pa i odraslima koji u djetinjstvu nalaze uporište usred svijeta opustošenog bitkama imperijalnih osvajanja – podariti takav kraj priče?

Već je bilo govora o strukturi pripovijedanja u ovom romanu, a koja se i sama prepoznaje kao svojevrsna intencija fabriciranja mogućih pozicija čitanja i vrednovanja predloženih modela djetinjstva. Ostao nam je u tom pogledu simptomatičan implicitni autor koji se povremeno javi kao iz budućnosti već razorenog svijeta djetinjstva. Šta se želi potaknuti tim posvjedočenjima? Nije li to dubljenje mjesta za čitaoca koji će intervenirati između temporaliteta sadašnjosti već izgubljenog grunda, iz kojeg se oglašava pripovjedač (*Sad već i*

na pavlovačko-uličnom „grundu“ tužno stoji jedna velika četverokatna zgrada i niko od stanara ne zna da je taj komadić zemlje za nekolicinu jadne peštanske djece značio mladost – Molnar 17), i temporaliteta priče same koja se odvija u perfektu onog trenutka kada pripovjedač konstatira da je taj sada već izgubljeni „komadić zemlje za nekolicinu jadne peštanske djece značio mladost“ (Molnar 2017: 17)? Nije dakle, slučajno što se pripovjedač približava dječacima, jer pripovijeda iz budućnosti odrasle osobe, znajući da je bitka izgubljena, prostor slobode oduzet. No, on se odriče suprimnog, sveznajućeg gledanja na svijet njihovih nada, zebnji, uvjerenja i bitaka. Naprotiv, budno prati tu prošlost jednog izgubljenog svijeta, intervenira, oglašava se i ukida distancu, da bi naposljetku tragične okosnice gubitka i žrtve premostio proširenjem njenog smisla na etički plan konačnog trijumfa prijateljstva i ljubavi za Drugog. E tu se, opet, u jednom „zašuškanom“ detalju iznalazi novi temporalitet. On niče u naknadnom presabiranju smisla, na desimboliziranom, obesmišljenom terenu žrtvovanja za više aspiracije. Razoreno djetinjstvo, tragično upravo stoga što je prisvojilo proponentne predstave o pobjedi i trijumfu, internaliziralo ideale muške časti – priča prenosi u dimenziju iznova pronađenog, u prijateljstvu oplemenjenog zajedništva. Naime, kosnut svim nesrećama koje su ih zadesile, konačno obehtrabren viješću da je grund svakako izgubljen, Boka se vraća na to mjesto pobjeda i poraza, e da bi u jednom uglu vidio neobičan, neočekivani prizor dvojice vječnih rivala, Kolnaja i Barabaša kako se prijateljski mire (*Pružili su jedan drugom ruku. Dugo su stajali tako s rukom u ruci. Nisu govorili ni riječi* – Molnar 168) – poklanjajući priči etičku dimenziju njene krajnje osmišljenosti upravo okvirom zajednice koja ne opstaje na šavu discipline i hijerarhije, već u recipročnosti prijateljskog priznanja i brizi nad prostorom Drugog. Roman o djetinjstvu unutar skućene velegradske demografije, u trenutku kada nasilni svijet prisvajačkih povijesti klasno-socijalnih diferencijacija uzima plemenitu dušu djetinjstva – naposljetku je dobio svoju etičku satisfakciju u završnici koja slavi autentičnu vrlinu djetinjstva – prijateljstvo. „Krajnja tačka interpretacije je usvajanje smisla ili pronalaženja u tekstu onog svijeta u kojem bismo se mogli nastaniti“ (Buržinska, Markovski, 198). Čini se da je implicitni autor, brižno nadzirući svijet koji pripovijeda, u konačnici upravo u toj mogućnosti razaznavanja etičkih ishodišta ove priče, „nastanio“ svog implicitnog čitatelja, onog s kojim sklapa drugu vrstu partnerstva – odrasle osobe podjednako brižne nad svijetom djetinjstva. Kažemo li to u konačnici još konkretnije „Ako subjekt osjeća potrebu da razume samoga sebe pred tekstom, onda je to zato što se tekst ne zatvara sam u sebe nego se otvara prema svetu koji subjekat iznova opisuje“ (Riker, cit. prema Buržinska, Markovski 2009: 199).

Ne zaboravimo da je još antički čovjek, mudri filozof Aristotel upravo u prijateljstvu prepoznao i zagovarao model zajedništva, onog u idealu *sophrosyne* (mudrosti) i *philia* (ljubavi) oplemenjenog prostora. „Gde god postoji zajednica“, reći će Aristotel, „postoji neki princip pravednosti i neki oblik prijateljstva“ (Aristotel 2023: 189). Gdje ne postoji, nema zajednice, dodajemo mi.

Svijet u kojem danas živimo trenutak je u kojem je sudbina omiljenog lika ovog kanonskog teksta književnosti za djecu, Ernesta Nemečka, izvedena u milion varijanti i više miliona ljudskih historija našeg poretka, u kojem se žudnja za povećanjem teritorije, bogatstva i moći podmeće pod okvir slobode i oslobođenja, a zapravo samo proizvodi stradanje, gubitak i žrtvu. Povijest koju nagovještava ovaj Molnarev roman povijest je koju živi moderni svijet i njegova historija kolonijalističko-ekspanzivnog progressa, svijet koji je svoju drugost označio kao alteritet, svijet opisan granicama zazornosti prema onom drugom i drugačijem. Konačni ishodi takvog poretka vidljivi su u žrtvi jednog djeteta, a koje nije stradalo zato što je slabo, već što je svijet proizveden u hegemoniji moći, u monopolističkom poretku kapitalističke progresije, djetinjstvo podredio svojim kalkulacijama, a svako dijete koje raste na margini njegove ekonomsko-socijalne strukture napretka – postavio na nezaštićeno i fragilno mjesto drugosti. Molnarov roman je genijalno ispričana priča o jednom takvom djetetu, ali historija stradanja unutar djetinjstva više ne pripada romanu, niti je fikcija. Zamislite bilo koje dijete koje danas živi bez prava na djetinjstvo, gladno, pothlađeno, bez privilegije na školovanje i igru. Ono se upravo sprema na svoju borbu za priznanje, ne znajući, kao što ni Nemeček nije znao, da otkucaje njegovog (ili njenog) plemenitog hrabrog srca neće čuti oni koji se odlučno, muški, uz oštro primicanje ruke centru vlastite racionalno-pragmatične primisli, salutirajući strategiji moći – pripremaju na „einstand“.

Izvori

Ferenc, Molnar (2017), *Junaci Pavlove ulice*, Bosanska riječ, Tuzla

Literatura

Aristotel (2023), *Nikomahova etika* (prevela sa starogrčkog dr. Radmila Šalabalić), Kosmos, Beograd

- Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb
- Bužinjska, Mrkovski (2009), *Književne teorije* (s poljskog prevela Ivana Đokić), Službeni glasnik, Beograd
- Compagnon, Antoine (2007), *Demon teorije* (s engleskog prevela Morana Čale), AGM, Zagreb
- Crnković, Milan (1980), *Dječja književnost*, Školska knjiga, Zagreb
- Eagleton, Terry (1987), *Književna teorija* (s engleskog prevela Mia Pervan-Plavec), SNL, Zagreb
- Hameršak, Marijana (2011), *Pričalice: o povijesti djetinjstva i bajke*, Algoritam, Zagreb
- Hameršak, Marijana i Dubravka Zima (2015), *Uvod u dječju književnost*, Leykam international, Zagreb
- Hosbaum, Erik (2019), *Doba carstava (1875–1914)*, (preveo s engleskog Goran Kovačić), Arhipelag, Beograd.
- Kordić, Radoman (2011), *Etika književnosti*, Službeni glasnik, Beograd
- Majhut, Berislav (2005), *Pustolov, siroče i dječja družba: hrvatski dječji roman do 1945*, FF press, Zagreb
- Nodelman, Perry (2008), *The adult: hidden defining childrens literature*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press
- Shavit, Zohar (1986), *Poetics of children's literature*, The University of Georgia Press, Athens and London
- Rabinowitz, J. P. (1988), „Polazišta za jednu teoriju čitanja“, u: *Republika*, godište XLIV, br. 9-10, 268 – 291
- Riker, Pol (2004), *Sopstvo kao drugi*, Jasen, Beograd
- Ruse, Žan (1999), „Da li je potrebno govoriti o ‘narateru’“ u: *Kako ukrotiti tekst* (ur. Slavica Perović), Oktoih, Podgorica, 413 – 423
- Zima, Dubravka (2011), *Kraći ljudi: povijest dječijeg lika u hrvatskom dječijem romanu*, Školska knjiga, Zagreb

Adresa autora

Author's address

Mevlida Đuvic

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

alma.denic@untz.ba

Alma Denić-Grabić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

mevlida.djuvic@untz.ba

GROWING UP IN MOLNAR'S NOVEL *THE PAUL STREET BOYS*

Summary

This paper explores the reading of a classic work of children's literature, Ferenc Molnár's *The Paul Street Boys* (1906), focusing on the analysis and interpretation of the meanings embedded in its symbolic construction of childhood. The reading is informed by an effort to interrogate the positions and interpretative capacities of both child and adult readers, whose experiences and perspectives are layered within the text. Drawing on theoretical frameworks concerning the ambivalence of children's literature (as articulated by scholars such as Shavit and Nodelman), the study examines various forms of doubling within the novel's system of narrative mediation. Particular attention is given to the narrative strategies, the portrayal of childhood, the characterization of the protagonist, and the spatial dynamics in which the narrative unfolds—elements that emerge as central to the analytical focus. The historical context of the novel's publication in 1906—marked by social upheaval, shifting paradigms, and the looming shadow of the Great War further situates the narrative within a broader framework. Within this context, the novel's representation of childhood framed by themes of loss, sacrifice, and tragedy is analyzed in order to uncover its deeper implications.

Key words: children's literature, implicit reader, ambivalence, childhood, ethics

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Bosanski jezik* izlazi od 1997. godine a izdaje ga Odsjek za bosanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis je indeksiran u EBSCO bazama podataka. U časopisu se objavljuju radovi iz bosnistike, slavistike, opće i kontrastivne lingvistike te iz drugih srodnih oblasti. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje je časopis uključen. Časopis je besplatan.

Radove treba slati e-mailom na: **bosanski.jezik@yahoo.com**, **sead.nazibegovic@untz.ba**, **mirela.berbic@untz.ba**. Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. **stranica**: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa ustanove i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
1. **stranica**: naslov, podnaslov, sažetak i ključne riječi na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
2. **stranica i dalje**: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta, sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta, sažetak i ključne riječi na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Sve primjere u radu treba pisati kurzivom.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom. Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura.

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

- Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redosljed i interpunkciju:
- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

Redakcija

GUIDELINES FOR AUTHORS

Bosanski jezik has been published since 1997. by Bosnian Language and Literature Department of Philosophy Faculty, Tuzla University. It publishes papers in Bosnian studies, general linguistics, contrastive linguistics and other related areas. Papers can have up to 30.000 characters without spaces. Only the papers with two positive reviews which have not been published elsewhere will be accepted. The papers are categorized. The journal cannot afford to pay the fees to the authors. Therefore, by sending the paper to this journal, the authors waive their right to any compensation, and at the same time they give their consent to publish the abstract or the whole paper on the web-site of the journal and in databases in which the journal is registered. The journal is distributed for free.

E-mail the paper to: **bosanski.jezik@yahoo.com**. Submit the manuscript in standard A4 format (Times New Roman 12, spacing 1,5). Use footnotes rather than endnotes. The manuscript is to be organized as follows:

- page 0:** title, subtitle name(s) of the author(s), affiliation, address of the institution, author's e-mail address, and for authors without affiliation only the home address and the e-mail;
- page 1:** title, subtitle, abstract and key words in the language in which the paper is written;
- page 2 and on:** body of the text.

If the text is written in the Bosnian language, add the title, the abstract and key words in English at the end. If the text is written in English, add the title, the abstract and key words in Bosnian at the end.

References begin on this page.

Any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the text should be added at the end.

If you use numbering in the text, avoid using more than three levels. All sections in the text should be numbered with Arabic numerals (1. / 1.1. / 1.1.1.); use different font types for section titles at the different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Number in bold but title in bold italic (Times New Roman)

1.1.2. *Number in roman but title in italic (Times New Roman)*

Section titles should be preceded by two blank lines and followed by one blank line.

Use italics for all cited linguistic forms and examples in the text.

Write the citation in parentheses consisting of the author's surname, the year of publication, and, where relevant, the page number after a colon and a space, for example, (Matthews 1982: 23). If the page number is irrelevant, write only the author's surname and the year of publication (Matthews 1982).

Wrote short quotations between quotation marks; longer quotes form a separate paragraph – separated from the preceding text with a blank space. They are indented, without quotation marks, written in italics, font size 10.

When giving the examples which normally do not fit in the sentence, mark them with Arabic numerals in brackets and separate them from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase letters to group sets of related items, for example (1), (1a), (1b), (1c) etc.

At the end of the manuscript, beginning on a separate page, write the heading **References**, and provide a full bibliography below.

Arrange the entries alphabetically by surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. Entries should not be separated by blank lines. List multiple works by the same author in ascending chronological order (oldest first, newest last). Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year, for example 2010a, 2010b, 2010c etc.

If more than one article is cited from one book, list the book as a separate entry under the editor's name, with crossreferences to the book in the entries for each article.

Write full names of the authors in the entries.

- Each entry should contain the following elements, in the order and punctuation given:
- surname of the first author, name, names and surnames of other authors (separated by a comma from other names and surnames);
- year of publication in parentheses, followed by a comma;
- title and subtitle of the manuscript, separated by a colon;
- for articles in journals, write the name of the journal, year and number, followed by a comma and the page numbers of the first and the last page of the article;
- for articles in books, write the surname and the name of the editor, followed by a comma and the abbreviation ed., and then the title of the book, followed by a comma and the page numbers of the first and the last page of the article;
- for books and monographs, where necessary, write the series, the volume and the issue number (where necessary), the publisher and the place of publishing;
- if a publication has two or more publishers, separate their names by a semi-colon;
- write book titles and journal names in italics;
- use quotation marks for titles of articles from journals or conference proceedings.

Examples:

- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo
- O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York
- Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo
- Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.
- Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

Editorial board

UDK

Ilijana Gavran-Radojević

Štampa / Printed by

OFF-SET

Štampanje završeno maja 2025.

Svi primjerci su besplatni

ISSN 3029-4304

